

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІНГВІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Сорокін С. В., Ксьондзик Н. М.

ІСТОРИЯ ТУРЕЦЬКОЇ МОВИ: КУРС ЛЕКЦІЙ

Київ
Вид. центр КНЛУ
2016

УДК 811.512.161'0(075.8)
ББК 81.631.3-923.0
С 65

Друкується за рішенням вченої ради
Київського національного лінгвістичного університету
(протокол від 25 червня 2015 р. № 8)

Рецензенти: Валігура О. Р., докт. філол. наук, професор;
Покровська І. Л., канд. філол. наук, доцент;
Пілик В. В., канд. філол. наук, доцент.

С 65 Сорокін С. В., Ксьондзик Н. М.
Історія турецької мови: курс лекцій. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2016. – 235 с.
ISBN 978-966-638-308-5

Пропонований курс лекцій має на меті допомогти студентам у вивченні навчальної дисципліни "Історія турецької мови". Навчальний посібник містить курс лекцій, плани семінарських занять зі списком рекомендованої літератури, завдання для самостійної роботи зі зразками поетичних текстів тюркською (турецькою) мовою, що демонструють особливості її лексичного складу і граматичної будови на різних етапах розвитку. Може використовуватися як основне чи допоміжне навчально-методичне джерело для вивчення історії турецької мови на спеціальних факультетах, а також як додаткове джерело на заняттях з історії турецької літератури. Призначений для студентів-тюркологів, викладачів та інших фахівців із турецької мови, осіб, які цікавляться проблемами історичного розвитку турецької мови.

Sergii V. SOROKIN, Nataliya M. KSÖNDZIK

Türk Dili Tarihi: ÜniversiteKursu. – Kiyiv (Kiev): Kiyiv Ulusal Dilbilim Üniversitesi Yayınları, 2015. – 235 s.

Türk Dili Tarihi adlı bu ders kitabının amacı, yükseköğretim kurumlarında zorunlu ders olarak kabul edilen Türkçe'nin Tarihi kursunu öğrenmelerinde, lisans öğrencilerine yardımcı olmaktır. Türkoloji fakültelerinde Türk Dili tarihini öğrenmek için temel ya da yardımcı kaynak, Türk Edebiyatı derslerinde de yardımcı kaynak olarak kullanılabilen bu ders kitabı; teorik ders ve seminer planları, seminer ön hazırlıklarında kullanılması tavsiye edilen literatür listeleri, Türkçe'nin farklı gelişim aşamalarında sözcüksel ve dilbilgisel özelliklerini gösteren bir dizi edebi (şiirsel) eser içine alan sınıf dışı etkinlikler için ödevler içermektedir. Türkoloji öğrencilerine, öğretim görevlilerine, Türkçe uzmanlarına ve Türkçe'nin tarihi gelişimi ile ilgilenen tüm kişilere yöneliktir.

Укладачі: Сорокін С.В. – кандидат філологічних наук, доцент
Ксьондзик Н.М. – кандидат історичних наук, доцент

ISBN 978-966-638-308-5

ББК81.631.3-923.0

© Сорокін С.В., Ксьондзик Н.М., 2016
© Вид. центр КНЛУ, 2016

Зміст İçindekiler

Передмова Önsöz	6
Частина I. Курс лекцій з історії турецької мови Bölüm I. Üniversiteler için Türk dili tarihi	8
Розділ I. Місце турецької мови в генеалогічній і типологічній класифікаціях мов світу Ders I. Dünya dillerinin jenealojik (genetik) ve tipolojik sınıflandırılması içinde Türkçenin yeri	8
Розділ II. Походження турків Ders II. Türklerin aslı ve kökeni	19
Розділ III. Давні тюркські мови. Орхоно-єнісейські пам'ятки Ders III. Eski Türk dili. Orhun ve Yenisey yazıtları	29
Розділ IV. Османська абетка Ders IV. Osmanlı alfabesi	46
Розділ V. Етапи розвитку османської мови. Перший етап розвитку Ders V. Osmanlıcanın gelişim evreleri. Birinci evre	52
Розділ VI. Другий етап розвитку османської мови Ders VI. Osmanlıcanın ikinci gelişim evresi	69
Розділ VII. Третій етап розвитку османської мови Ders VII. Osmanlıcanın üçüncü gelişim evresi	77
Розділ VIII. Реформа турецької мови Ders VIII. Türkçe ve Dil Devrimi	86
Розділ IX. Іншомовні запозичення в турецькій мові Ders IX. Türkçede yabancı kökenli sözcükler	97

Розділ X. Розвиток українського сходознавства і тюркології Ders X. Ukrayna'da doğu bilimlerinin ve Türkolojinin gelişimi	118
Питання до навчального курсу Türk Dili Tarihi sınav soruları	132
Рекомендована література Tavsiye edilen literatür	133
План семінарських завдань Seminer planları	137
Частина II. Завдання для самостійної роботи Bölüm II. Sınıf dışı çalışmalar için ödevler	142
XI. – XII. yüzyıl Türk dili örnekleri Зразки турецької мови XI. – XII. століть	143
Ödev 1. Yusuf Has Hacıp (Юсуф Хас Хаджіп)	143
Ödev 2. Kaşgarlı Mahmut (Махмут Кашгарський)	147
Ödev 3. Edip Ahmet Yükneki (Едіп Ахмет Юкнеї)	147
Ödev 4. Hoca Ahmet Yesevi (Ходжа Ахмет Єсеві)	150
XIII. – XIV. yüzyıl Türk dili örnekleri Зразки турецької мови XIII. – XIV. століть	154
Ödev 5. Hoca Dehhani (Ходжа Деххані)	154
Ödev 6. Yunus Emre (Юнус Емре)	155
Ödev 7. Kadı Burhaneddin (Каді Бурханеддін)	160
XV. yüzyıl Türk dili örnekleri Зразки турецької мови XV. століття	163
Ödev 8. Hacı Bayram Veli (Хаджи Байрам Велі)	163
Ödev 9. Kaygusuz Abdal (Кайгусуз Абдал)	165
Ödev 10. Dede Korkut Kitabı (Книга мого діда Коркута)	169
Ödev 11. Şeyhi (Шейхі)	169
XVI. yüzyıl Türk dili örnekleri	

Зразки турецької мови XVI. століття	172
Ödev 12. Pir Sultan Abdal (Пір Султан Абдал)	172
Ödev 13. Köroğlu (Кьороглу)	176
Ödev 14. Fuzuli (Фузулі)	180
XVII. yüzyıl Türk dili örnekleri	
Зразки турецької мови XVII. Століття	186
Ödev 15. Karacaoğlu (Караджаоглан)	186
Ödev 16. Gevheri (Гевхері)	189
Ödev 17. Nefi (Нефі)	193
XVIII. yüzyıl Türk dili örnekleri	
Зразки турецької мови XVIII. століття	196
Ödev 18. Nedim (Недім)	196
Ödev 19. Şeyh Galip (Шейх Галіп)	202
XIX. yüzyıl – XX. yüzyıl başı Türk dili örnekleri (halk edebiyatı ve divan edebiyatı)	
Зразки турецької мови XIX – початку XX століть (з творів народної і диванної поезії)	207
Ödev 20. Dadaloğlu (Дадалоглу)	207
Ödev 21. Yenişehirli Avni (Єнішехірлі Авні)	210
Ödev 22. Aşık Veysel (Ашик Вейсель)	215
XIX. yüzyıl – XX. yüzyıl başı Türk dili örnekleri (Avrupa etkisindeki Türk edebiyatı ve milli edebiyat)	
Зразки турецької мови XIX – початку XX століть (з творів літератури, що розвивалася під європейським впливом, і літератури національної доби)	219
Ödev 23.	
Namık Kemal (Намик Кемаль)	223
Ahmet Haşim (Ахмет Хашім)	225
Mehmet Emin Yurdakul (Мехмет Емін Юрдакул)	226
Yahya Kemal Beyatlı (Ях'я Кемаль Бейатлі)	227
Nazım Hikmet Ran (Назим Хікмет Ран)	228
Ahmet Muhip Dıranas (Ахмет Мухіп Діранас)	231
Necati Cumalı (Неджаті Джумали)	232

ПЕРЕДМОВА

Мова ніколи не буває абсолютно статичною, вона розвивається разом із мовною спільнотою, з людьми, які нею спілкуються. Серед найголовніших питань, пов'язаних із розвитком будь-якої мови, постають такі: 1. Які умови визначали розвиток цієї мови? 2. Який зв'язок існує між фактами внутрішньої лінгвістичної історії і історією певного етносу?

Предмет пропонованого курсу лекцій з історії турецької мови становить аналіз розвитку мови з ранніх часів її існування до сьогодення.

Вивчення історії турецької мови дає можливість глибше пізнати сучасну турецьку, зрозуміти її як результат складного процесу розвитку і взаємодії різних факторів, визначити її місце серед інших мов світу – у генеалогічній і типологічній класифікаціях. Таким чином, вивчення історії турецької мови базується на застосуванні до конкретного мовного матеріалу загальних принципів мовознавчої науки, основи якої вивчаються в курсі мовознавства.

Завданням представленого курсу історії турецької мови є не лише виклад самих фактів, а й установлення закономірностей розвитку мови. Мовні зміни відбуваються як у свідомості, так і в мовленнєвій діяльності народу й перебувають у тісній взаємодії з різноманітними сторонами його життєдіяльності. При цьому слід мати на увазі, що ці зв'язки доволі складні й багатопланові й виявляються по-різному в окремих сферах самої мови. Наприклад, якщо розвиток словникового складу пояснюється доволі легко, то трансформації у фонетичній будові мови становлять значно складнішу проблему.

Час і простір є тими параметрами, в яких продемонстрована зовнішня історія турецької мови, що включає в себе історію суспільства, його соціально-економічного устрою і культури. На фоні розвитку суспільства вивчається історія форм існування мови. Ці форми представлені в писемних документах свого часу й відбивають певну характеристику мови, її зміни. Історія турецької мови виступає допоміжною дисципліною у вивченні історії Туреччини і історії турецької літератури, тобто в питанні формування літературної турецької мови. Звичайно, історія турецької мови спирається на історію самої турецької держави, а отже, розвиток турецької мови пов'язаний із конкретними історичними умовами життя турецького етносу.

На думку деяких мовознавців, зовнішня історія мови – це історія літературної мови, що охоплює характеристику пам'яток давньої писемності, новітньої прози і поезії, на відміну від внутрішньої історії, що розглядає історичну граматику, фонетику, лексикологію тощо.

Екстралінгвальними чинниками пояснюються явища білінгвізму і полілінгвізму, результатом яких виступають запозичення в лексиці і кальки в синтаксисі. До екстралінгвальних факторів належить також свідомо діяльність членів лінгвістичних товариств із нормалізації і кодифікації мови.

Автори представленого навчального посібника не ставили собі за мету всебічно проаналізувати внутрішню історію турецької мови, а зробили наголос на зовнішній історії, тобто на більш детальному аналізі її писемних пам'яток в історичному контексті. На це були об'єктивні причини. Оскільки представлений лекційний курс історії турецької мови не передбачає глибоке вивчення османської мови, що передувала сучасній турецькій, то неможливо детально відстежити внутрішні проблеми розвитку мови. Водночас вважаємо за необхідне запропонувати студентам також і базовий курс османської мови, що становитиме другу частину представленої праці (зараз перебуває на стадії розробки) і дозволить сформувати загальні розуміння того, що собою являла турецька мова на певному історичному етапі її розвитку і як вона співвідноситься з тією сучасною турецькою мовою, яка становить основне фахове спрямування студентів-тюркологів у закладах вищої освіти.

Представлений навчальний посібник складається з лекційного курсу з історії турецької мови і завдань для самостійної роботи студентів. Лекційний курс має десять розділів, що відображають десять лекцій, які, на думку авторів, представляють найбільш істотні етапи розвитку історії турецької мови. Розділ десятий, присвячений українському сходознавству, введено до посібника з метою ознайомлення студентів-тюркологів із значним внеском українських науковців у розвиток сходознавчих студій. Завдання для самостійної роботи мають на меті не лише дати додаткову інформацію щодо самих авторів, а й навести оригінальні твори турецьких поетів різних епох для ознайомлення з лексичними, граматичними, стилістичними особливостями турецької (тюркської) мови різних періодів.

Автори висловлюють щире вдячність завідувачу кафедри мов і цивілізацій Близького та Середнього Сходу КНЛУ доц. Тімковій Тетяні Миколаївні, яка здійснила генеральну ревізію навчального посібника, а також студентам бакалаврату і магістрантам факультету сходознавства, які допомагали в підготовці матеріалів з історії розвитку давньотюркської і сучасної турецької мови.

**ЧАСТИНА ПЕРША.
ІСТОРІЯ ТУРЕЦЬКОЇ МОВИ: КУРС ЛЕКЦІЙ**

**РОЗДІЛ I
МІСЦЕ ТУРЕЦЬКОЇ МОВИ В ГЕНЕАЛОГІЧНІЙ І
ТИПОЛОГІЧНІЙ КЛАСИФІКАЦІЯХ МОВ СВІТУ**

**DERS 1
DÜNYA DİLLERİNİN JENEALojİK (GENETİK) VE TİPOLOJİK
SINIFLANDIRILMASI İÇİNDE TÜRÇENİN YERİ**

Özet

*Dillerin tipolojik ve jenealojik (genetik) sınıflandırılması temelleri, tipolojik sınıflandırmanın kurucuları **Karl Wilhelm von Schlegel, August Wilhelm von Schlegel, Wilhelm von Humboldt**, tipolojik sınıflandırmada yer alan dört dil tipi, Türk dillerinin (lehçelerinin) ve diğer eklemeli dillerin ortak özellikleri söz konusudur.*

*Tarihsel dil biliminin kaynakları ve gelişimi, Ukraynalı dilbilimci **Prof. Dr. Mihaylo Koçergan**'ın jenealojik sınıflandırması üzerinde kısaca durulmuştur. Jenealojik sınıflandırma çerçevesinde **Türk dil ailesi** olmak üzere başlıca dil ailelerinden söz edilmiş, **Altay dilleri**, bir yandan Türk, Moğol, Tunguz (Mançu-Tunguz) dillerinin yanı sıra Korece ve Japonca'yı diğer bir yandan da Fince, Macarca ve Estonca'yı içine alan **Ural Altay dilleri**, **Nostratik diller** olmak üzere **makro dil ailesi** (birkaç ya da birçok dil ailesini birleştiren aile üstü diller grubu) varsayımları (hipotezleri) üzerinde durulmuştur. **Philip von Strahlenberg, Gustaf Ramstedt, Ármin Vámbéry, Sergey Starostin, Yevgeniy Polivanov** ve başka dil bilimcilerin Türk dillerini içine alan Altay dilleri başta olmak üzere makro dil ailesi kuramına yapmış oldukları katkılardan söz edilmiş, Türk, Moğol, Mançu-Tunguz dilleri ve bazı başka diller arasındaki benzerlikleri bir tek proto dilden (ana dilden) değil eski zamanlarda proto diller düzeyinde farklı halkların devamlı ve belirli aralıklar ile yenilenen bağlantılarından kaynaklandığını savunan dil bilginlerinin, makro dil ailesi teorisine yönelik eleştirilerine yer verilmiştir.*

*Türk Dil ailesi, Altay dilleri, Altay ve Ural Altay dil birliği varsayımları, **Philip von Strahlenberg**'in bu konulara katkıları üzerinde ayrıca durulmuş, Türk ve Moğol halklarının yanı sıra bazı başka halkları da belirtmek üzere uzun bir süre kullanılmakta olan **Tatar** terimi, tarihi açıdan irdelenmiştir. Türk dillerinin (lehçelerinin) sınıflandırılmasının kurulması ve geliştirilmesinde **Agatangel Krimskiy, Ármin Vámbéry, August Müller, Hugo Winckler, Friedrich Wilhelm (Vasiliy) Radloff (Radlov), Födör Korş, Vasiliy Bogoroditskiy, Sergey Malov, Nikolay Baskakov**'un rolü ve katkılarından ayrıca söz edilmiştir.*

У сучасному мовознавстві поширені два основні типи класифікації мов: типологічна і генеалогічна. Типологічна класифікація мов – класифікація, яка ґрунтується на виявленні подібностей і відмінностей будови мов незалежно від їхньої генетичної спорідненості, на типі реалізації граматичних значень. Генеалогічна класифікація мов – це вивчення і групування мов світу на основі спорідненості між ними, тобто на ґрунті спільного походження від певної прамови. Отже, якщо генеалогічна класифікація об'єднує мови за їхнім походженням, коли виділяються сім'я, група, підгрупа конкретної мови, то типологічна класифікація поділяє мови за ознаками їхньої структури, за способом творення граматичних форм безвідносно до їхнього походження.

Основи типологічної класифікації мов заклали німецькі вчені Фрідріх і Август Шлегелі. Ф. Шлегель у 1808 р. опублікував роботу "Про мову і мудрість індусів", поділивши всі мови на флективні і нефлективні (афіксуєчі). Його брат А. Шлегель пізніше доопрацював цю класифікацію і виділив три типи мов: аморфні, афіксальні і флективні. Він також поділив мови на більш ранні (синтетичні) і пізніші (аналітичні). Остаточну крапку в цій класифікації поставив німецький мовознавець В. фон Гумбольдт, поділивши всі мови на чотири типи: ізолюючі (кореневі, або аморфні); аглютинативні; інкорпоруєчі, або полісинтетичні (слова-речення); флективні. Турецька, як і всі тюркські мови, належить до аглютинативних, тобто афіксуєчих (афіксальних) мов. До цього типу мов, крім тюркських, належать угро-фінські (фіно-угорські), самодійські (ненецька, селькупська), монгольські, тунгусо-маньчжурські, японська, корейська, грузинська тощо.

Для тюркських мов характерні певні *типологічні риси* як у лексиці, фонетиці, морфології, так і в синтаксисі. Лексиці тюркських мов притаманний спільний словниковий фонд, де на початку власне тюркських слів ніколи не трапляються літери R, L, N, Z, D. Характерну особливість фонетики тюркських мов становить явище сингармонізму, яке, наприклад, зникло у карлуцькій і чуваській мовах, але в турецькій мові стосується як голосних, так і приголосних (в азербайджанській на письмі – лише голосних, в усному мовленні – і голосних, і приголосних). У пратюркській мові існувало протиставлення голосних за довготою, яке збереглося в якутській і туркменській мовах, проте майже зникло в турецькій, що сьогодні є предметом дискусії серед турецьких лінгвістів. Щодо морфології тюркських мов, то аглютинативний тип словотвору і словозміни становить чи не найважливішу особливість цих мов. Крім того, спільними є система відмінків і силовий наголос, що морфологічно фіксований у сучасних тюркських мовах. Для тюркських мов характерний

усталений синтаксис: чіткий фіксований порядок компонентів словосполучень і речень. У турецькому реченні підмет стоїть на першому місці, присудок – на останньому; будь-яке означення завжди перебуває перед означуваним словом. Аглютинативні мови, на думку багатьох мовознавців, не лише одні з найпоширеніших, а й становлять один із найстійкіших типів мов.

Щодо генеалогічної класифікації, то ще на початку XVI ст. французький учений Г. Постеллус у своїй праці "Про спорідненість мов" (1538) намагався довести походження всіх мов світу від давньоєврейської. Наприкінці XVI ст. Й. Ю. Скалігер (син відомого філософа і філолога епохи відродження Ю. Ц. Скалігера) здійснив першу спробу класифікації мов у праці "Роздуми про європейські мови" (1599), виділивши одинадцять груп мов лише на основі дослідження слова БОГ. Це був початок генеалогічної класифікації, яку фактично було завершено у XIX ст. на базі досліджень, проведених німецькими ученими Ф. Боппом, Я. Гріммом, данським мовознавцем Р.-К. Раском і російським мовознавцем О. Х. Востоковим. Усі вони незалежно один від одного й майже одночасно заклали підвалини порівняльно-історичного методу в мовознавстві. Наприклад, Я. Грімм у "Граматиці німецької мови" порівнював усі германські мови в історичному плані, починаючи від готської і закінчуючи англійською. По суті, це була перша порівняльно-історична граматики. Пізніше А. Шлейхер у праці "Компендіум порівняльної граматики індоевропейських мов" (1861) дав найповніший виклад генеалогічної класифікації, що відома під назвою "родовідне дерево".

Український професор М. Кочерган виділяє майже 200 мовних сімей, з яких 22 існують у Євразії, 20 – в Африці, інші – в Америці, Австралії, Новій Гвінеї. Тобто групування мов у сім'ї здійснюється на ґрунті їхньої генетичної спорідненості, що передбачає походження цих мов від одного спільного джерела – прамови. Найвідоміші й найпоширеніші мовні сім'ї: індоевропейська; афразійська; монгольська; тюркська; фіно-угорська; кавказька; сино-тибетська тощо.

Крім мовних сімей генеалогічна класифікація інколи оперує такою структурною одиницею, як *макросім'я*, що включає кілька мовних сімей. Це поняття, утім, на погляд багатьох лінгвістів, залишається на рівні гіпотез і сприймається науковцями неоднозначно. Тому, коли кажуть про ту чи іншу макросім'ю, слід зважати на те, що в такому разі може йтися про гіпотетичний зв'язок між мовними сім'ями (групами мов), що може бути спричинений як дійсною спорідненістю, так й іншими чинниками, наприклад, тривалими контактами мовців на певній території.

Макросім'єю інколи вважають алтайські мови, до яких зараховуються: тюркські, монгольські, тунгусо-маньчжурські (так звана *мікроалтайська сім'я*) і (що є дискусійним) корейська і японська мови (разом із ними – так звана *макроалтайська сім'я*). Генетична спорідненість цих мовних сімей і мов не є загально визнаною, і деякі вчені вважають її набутою в результаті тривалих і багато разів поновлюваних контактів передусім на рівні прамов.

Виникнення алтаїстики пов'язано з іменами Б. Я. Владімірцова, Г. Й. Рамстедта, Н. Поппе. Г. Рамстедт обґрунтував спорідненість тюркських, монгольських, тунгусо-маньчжурських, а також корейської мов. Значний внесок у розвиток алтайської гіпотези зробив С. А. Старостін, який розробляв питання належності до алтайських японської мови. Водночас чимало дослідників (О. М. Щербак, С. Георг, Г. Дьорфер, Ю. Янхунен, О. В. Вовін, Г. Д. Санжеев, Дж. Клоусон, А. Рона-Таш, В. Л. Котвіч, Д. Немет та багато інших мовознавців) вважають спорідненість алтайських мов не доведеною і дискусійною, залишаючи за ними ареальний і типологічний статус і пояснюючи наявні подібності між мовами і групами (сім'ями) мов запозиченнями у результаті тривалих, багато разів поновлюваних контактів між тюрками, монголами і тунгусо-маньчжурами (тобто причина таких подібностей не в розходженні мов, як це є у генетично споріднених мовах, а у зближенні мов). До того ж археологічні знахідки, особливо зроблені останніми роками, засвідчують значні відмінності в матеріальній культурі згадуваних народів, що також не може тлумачитися на користь алтайської гіпотези.

У контексті алтайської гіпотези варто згадати також і про гіпотезу спорідненості уральських і алтайських мов (М. Кастрен, А. Вамбері), що не була доказово обґрунтована й на сьогодні переважно вважається спростованою (про цю гіпотезу докладніше йтиметься нижче).

Крім алтайської існує також гіпотетична макросім'я *ностратичних* мов, що поєднує зокрема алтайські, індоєвропейські, дравідійські, уральсько-юкагирські, ескімосо-алеутські мови. За гіпотезою С. А. Старостіна, який відіграв значну роль у становленні як алтайської, так і ностратичної гіпотез, ця макросім'я (або *надсім'я*) виникла близько п'ятнадцяти тисяч років тому. За цією гіпотезою, усі ностратичні мови начебто походять від однієї ностратичної прамови.

Автором гіпотези про ностратичні мови був данський лінгвіст Х. Педерсен, а в середині ХХ століття її активно розвивали В. М. Ілліч-Світич, А. Б. Долгопольський, В. А. Дібо. Варто зазначити, що

сьогоденна лінгвістика, особливо західна, доволі критично ставиться як до ностратичної, так і до алтайської гіпотез.

Тюркська мовна сім'я поширена від Європи до Далекого Сходу. Вона охоплює населення більше 150 млн. осіб. Серед тюркських мов виділяється п'ять груп: болгарська, кипчацька, огузька, карлуцька і уйгурська (східна).

Отже, з погляду генеалогічної класифікації турецька мова належить до огузо-сельджуцької підгрупи огузької групи тюркської мовної сім'ї. На сьогодні до цієї групи належать, крім турецької, азербайджанська, гагаузька, туркменська і частково кримськотатарська мови.

З історії походження урало-алтайської мовної сім'ї

Як згадувалося вище, на думку деяких науковців-сходознавців, тюркські мови генетично пов'язані з алтайськими. Згідно з іншою гіпотезою, тюркські й інші алтайські мови (монгольські, тунгусо-маньчжурські) разом із фіно-угорськими мовами становлять урало-алтайську макросім'ю. До прихильників урало-алтайської гіпотези належали фінський мовознавець М. Кастрен, російський сходознавець О. Бетлінгх, німецький лінгвіст Г. Вінклер. Більше того, на думку російського тюрколога, японіста, китаїста Є. Поліванова, до цих мов генетично належать корейська і японська мови. Вочевидь належність саме цих мов до однієї макросім'ї витікає з певних їхніх спільних типологічних ознак. В алтаїстичній літературі типологічна подібність тюркських, монгольських і тунгусо-маньчжурських мов іноді сприймається за генетичну спорідненість. Протиріччя алтайської гіпотези пов'язані насамперед із нечітким застосуванням порівняльно-історичного методу при реконструкції алтайського архетипу. Крім того, для диференціації справжніх, "материнських", і запозичених коренів бракує точних методів і критеріїв для доведення такої спорідненості.

Піонером теорії урало-алтайської єдності мов був Філіп Йохан Табберт фон Штраленберг (Страленберг) (1676–1747), шведський мовознавець, дослідник енісейських, марійських мов. Він першим звернув увагу на типологічну подібність урало-алтайських мов і запропонував їхній поділ на уральські (фіно-угорські і самодійські) і алтайські (тюркські, монгольські і тунгуські) мови. Найбільш цікавими для нас є думки Ф. Штраленберга, викладені ним у праці "Історичний і географічний опис північної і східної частин Європи і Азії" (1730) щодо неоднозначності і загального характеру назви "татар", що застосовувалася для позначення зовсім різних народів. У своєму дослідженні Ф. Штраленберг дав першу

класифікацію тюркських, угро-фінських і палеоазійських мов і називає її *Tabula polyglotta*. У Табулі йдеться про 32 мови, говірки тощо, які автор об'єднав загальною назвою "татарські мови". Шведський дослідник виділив "шість народностей, або класів, які в Європі всі разом мають назву татари".

До першого класу належали народи, які представляли фінів і мали з ними спільний діалект: угорці, фіни, ваоулічи, які жили в Сибіру, череміси (називали себе мари, жили в Казанській губернії), перм'яки, вотяки (називали себе ари й жили у провінції Вятка), остяки (називали себе ханти й жили на р. Іртиш). До другого класу належали турки-татари, якути, чуваші. До третього класу належали самоїди (самоїди-язичники жили між Архангельськом і р. Печорою, між річками Леною і Єнісеєм). До четвертого класу належали монголи, калмики, манчу, тангути. До п'ятого класу – камачинці, аринці, тунгуси, коряки, куріли (територія Сибіру). Шостий клас було представлено народами, які проживали між Чорним і Каспійським морями (авари, кумики, кубачинці, черкеси).

Відзначаючи заслуги шведського дослідника, який зробив першу спробу класифікувати "значну кількість мов", американський учений Н. Поппе водночас зазначав, що класифікація Ф. Штраленберга "не може бути прийнята в наш час через свою нестійкість і помилки", тому що фіно-угорські і тюркські народи не належать до одного етносу. Проте заслуга Ф. Штраленберга полягала ще в тому, що він звернув увагу на "велику подібність" тюркських мов, а саме "татарської мови" до германської, готської, кельтської і британської мов. Автор зазначав, що декілька сотень слів – як іменників, так і дієслів у цих мовах мали спільні корені.

Заслуговує на увагу пояснення Ф. Штраленберга про поширення слова "татар", початок якому було покладено, на його думку, за часів Огуз-хана. "За часів Огуз-хана назва татар була відома китайцям, але не як назва монголів. І китайці у своїх письменах були змушені винайти нову назву для кожної нової нації...". Ф. Штраленберг вважав, що з цією метою китайці почали користуватися терміном *та-та*, що, на його думку, позначав назву не якогось окремого племені, а мав таке саме значення, як слово *Barbarus* у латині. Водночас дослідник писав, що "...китайці не попіклувалися про свої письмена, щоб розрізнити монголів, які були об'єднані з татарами й мали ті самі звичаї і нориви".

Цікавий той факт, що Ф. Штраленберг уважав, що предками татар (тобто тюрків і монголів) "були масагетські скіфи, про яких згадував Геродот". Більше того, Ф. Штраленберг розглядав перше нашестя тюркських племен під орудою Огуз-хана і вторгнення скіфів, описане Геродотом у його четвертій книзі, як ті самі події. Ця думка шведського

дослідника знаходить підтвердження в низці праць сучасних дослідників. Наприклад, сучасний татарський дослідник Мірфатіх Закієв пише, що необхідно вивчати скіфську проблему не лише іраністам, але й тюркологам. Він вважає, що "необхідно рішуче активізувати порівняльно-історичні дослідження в галузі лексики, особливо догуннського періоду". Як відомо, ще у XIII ст. у Західній Європі вкорінилася назва *татар* у формі *тартар* як вихідців із потойбіччя (від давньогрецької міфології, Тартар – місце у надрах землі, куди Зевс за непослух заслав титанів), що відображало уявлення європейців про невідомі войовничі народи зі Сходу. Такої думки дотримувався і англійський дослідник XIX ст. С. Коелль. Він був переконаний у правильності форми *тартар*, бо вона ніби співзвучна зі словом *барбар*, яке в перекладі з латини означає ні що інше, як просто *варвар*.

Дослідження Ф. Штраленберга піднімало низку питань щодо не лише походження терміна *тартар-татар*, а й класифікації тюркських мов. Ця праця цікава сучасним дослідникам, по-перше, як взірць дослідження про татар у XVIII ст., а по-друге, завдяки своєму багатющому фактичному матеріалу, зібраному в "польових умовах" Сибіру. З упевненістю можна сказати, що саме дослідження шведського мовознавця надали імпульсу новим науковим експедиціям у район Далекого Сходу і Сибіру, спонукали дослідників різних галузей детальніше проаналізувати матеріальні пам'ятки, що залишили численні тюркські племена, які перебували в регіоні протягом століть.

Класифікація тюркських мов

Видатний український сходознавець А. Кримський зазначав ще на початку XX ст., що "сильна близькість поміж тюркськими мовами почасти навіть не дає легкої змоги покласифікувати їх по тісніш об'єднаних групах. Число пропонованих класифікацій дуже велике, вони здебільшого різко не збігаються у різних учених, і тепер здебільша являють нам лиш інтерес історичний"¹. За розвідками А. Кримського, один час мав успіх своєю класифікацією французький дослідник А. Ремюза, який у праці "Дослідження тартарських мов" (1820) виділив п'ять груп, серед яких турецьку, тобто османську, він помістив разом із чуваською. Крім цього, розрізняв якутську, уйгурську, ногайську, киргизьку. Згодом не лише ця класифікація, але й класифікація І. Березіна щодо дослідження

¹Кримський А. Ю. Сходознавство. Твори в п'яти томах. Т.4. – К.: Наукова думка, 1974. – С.460.

мусульманських діалектів, а також класифікація відомого дослідника середньоазійських говірок Г. Вамбері були відкинуті.

Цікаву класифікацію представив німецький науковець А. Мюллер, який був не лише істориком, але й авторитетним тюркологом-лінгвістом, праці якого були перекладені російською і мали наукову вагу. Серед них праця "Іслам на Сході і на Заході" (1885–1887), де він виділяє окремо якутську і чуваську мови, а всі інші тюркські мови поділяє на три групи. Першу складають північні тюрки, або сибірські татари. Другу групу представляють східні тюрки, тобто кашгарські татари (Західний Китай), узбеки, бухарці, хівинці, давні уйгури, споріднені з ними кримські і казанські татари. Третю – західні тюрки, тобто азербайджанці, османи, туркмени.

Як зазначав у своїй праці академік А. Кримський, "дуже заслужений спеціаліст в урало-алтайському порівняльному мовознавстві Г. Вінклер не вважав за неминуче обов'язкову річ, у порівняльно-філологічних дослідках, зводити теперішню безліч тюркських наріччів до нечисленних вужчих комплексів"¹. Принаймні в головній своїй праці "Урало-алтайські мови" (1884) Г. Вінклер, оглядаючи численні тюркські наріччя, характеризував кожне наріччя окремо.

Найбільшого поширення набула свого часу класифікація російського академіка В. Радлова, яку він обґрунтовував у працях "Фонетика північних тюркських мов" (1882–1883) і "Давньотюркські студії" (1911). В основу своєї класифікації він поклав суто фонетичні ознаки, що не мало достатньо переконливого характеру. Згідно з класифікацією В. Радлова, усі тюркські мови поділяються на чотири групи: східна (мови Алтаю, Барабинського степу, горішньої Обі і Єнісею); західна (татари Західного Сибіру, киргизи, казахи, башкири, тобто потюрчені угро-фіни, татари Поволжя); середньоазійська (у Східному Туркестані таранчі, кашгарці та інші, узбеки Бухарського емірату і Хівинського ханства, сарти, тобто потюрчені середньоазійські іранці) і південна (туркмени, азербайджанці, османи, болгаро-румуно-бесарабські гагаузи, південнокримські татари). В основу представленого поділу було покладено переважно різний ступінь додержання гармонії голосних і глухість або дзвінкість приголосних у певних фонетичних позиціях. У цій класифікації, на думку А. Кримського, "доволі непохитно поставлено тільки останню групу (туркмено-азербайджансько-османську)", яку В. Радлов називав південною, хоч географічно вона з повним правом могла б зватися й західною².

¹Кримський А. Ю. Там само.– С.461.

²Кримський А. Ю. Там само. – С.463.

Так, власне, її називав академік Ф. Корш у своїй праці "Класифікація турецьких племен за мовами" (1910). За Ф. Коршем, тюркські нареччя поділялися на такі три групи: західнотюркська (османи, азербайджанці і туркмени, гагаузи і південнобережні кримчаки); східна, що сильно не збігалася з групуванням В. Радлова. До цієї групи дослідник зарахував як живі (карагаська, койбальська, сагайська, саларська у Східному Туркестані), так і мертві мови (наприклад, мова орхоно-єнісейських написів VI–VIII ст., половецько-куманська); північна – переважно ті самі татарські мови Західного Сибіру і Поволжя, які В. Радлов називав "західною" групою. Крім того, Ф. Корш встановлював четверту групу – змішану, до якої належали дуже неоднакові підгрупи, з одного боку, якути із Сибіру і чуваші з Волги, а з другого, – середньоазійські мови Туркестану. Ф. Корш уперше взяв за основу класифікації морфологічні ознаки, припускаючи, що спочатку тюркські мови поділялися на північну і південну групи, пізніше південна група розпалась на східну і західну.

Крім цих класифікацій, власну класифікацію репрезентував російський сходознавець В. Богородицький у праці "Вступ до татарського мовознавства" (1934, 1953), де тюркські мови поділялися на сім груп. На думку деяких дослідників, в основу цієї класифікації були покладені лінгвістичні критерії, які також не відрізнялися достатньою повнотою і переконливістю. Зазначимо лише, що, згідно з цією класифікацією, турецька мова разом з азербайджанською, гагаузькою і туркменською склали південно-західну групу.

Видатний сходознавець О. Самойлович спробував поєднати найвагоміші, на його думку, класифікації тюркських мов В. Радлова і Ф. Корша, запроваджуючи до їхніх систем свої додатки і модифікації. За О. Самойловичем ("Деякі доповнення до класифікації турецьких мов", 1922), усі тюркські мови треба поділяти на шість груп. Першою науковець називав південно-західну, або огузо-туркменську (мова османів, азербайджанців, туркменів, гагаузів, південнокримських татар). Друга група, південно-східна, охоплювала народи від північного Афганістану і Бухари до Західного Китаю. Тобто це були узбеки, кураминці, кашгарці, алтайські татари. Третя група, або середня, розташовувалася в межах Хорезма. Четверта, або північно-західна група, включала носіїв тюркських мов від кримських степів через Поволжя і Урал до Алтайських гір. П'яту, окрему групу складала болгарська, або чуваська мова. І шосту групу О. Самойлович називав північно-східною, до якої належали і стародавні мертві мови орхоно-єнісейських пам'яток і уйгурська, а також мови тюркських народів Монголії, середнього Єнісею і Якутії.

В основу поділу О. Самойлович поклав передусім фонетичні ознаки. Цікаво зазначити, що науковець, підкреслюючи взаємну зрозумілість тюркських діалектів, писав: "Той, хто знає османську мову, для того найпрактичнішими є переходи від османської через південнобережне наріччя кримських татар до їхніх степових говірок і потім до наріч турецьких народностей Північного Кавказу: ногайців, карачаївців, балкарів, кумиків або до наріч останніх через азербайджансько-турецьку мову; далі через туркменську мову – до наріч хівинських сартів і узбеків, а через останніх – до наріч інших узбецьких і турків Західного Китаю. Усі зазначені шляхи ведуть, з іншого боку, до мови поволзьких і тобольських татар і мишарів". Сам О. Самойлович не заплющував очі на те, що і його класифікація "також тимчасова", і "спроби класифікувати тюркські мови матимуть остаточний успіх, хто б їх не робив, не раніше, ніж завершиться порівняльно-історичне вивчення цих мов, тобто досить ще не скоро"¹.

В основі класифікації російського сходознавця С. Малова лежала хронологічна ознака. Усі мови, за його класифікацією, поділялися на "старі", "нові" і "новітні". На нашу думку, це найпростіша класифікація, що не брала до уваги ні фонетичні, ні морфологічні, ні синтаксичні особливості тієї чи іншої тюркської мови.

Принципово відрізнялася від попередніх класифікація М. Баскакова, розроблена ним у працях "Вступ до вивчення тюркських мов" (1969) і "Історико-типологічна фонологія тюркських мов" (1988). Згідно із запропонованими ним принципами, класифікація тюркських мов є ніщо інше, як періодизація історії розвитку тюркських народів і їхніх мов у всьому розмаїтті дрібних родових об'єднань первісного ладу, що виникали й згодом розпадалися, а потім великих племінних об'єднань, які, маючи спільне походження, створювали спільноти, різні за складом племен, а отже, і за складом мов, якими вони розмовляли. Усі тюркські мови М. Баскаков поділяє на дві великі гілки: західнохуннську і східнохуннську. Кожна з них, у свою чергу, поділяється на групи і підгрупи, до яких належать як давні, так і нові мови. Західнохуннська гілка складається з чотирьох груп: 1) болгарська (булгарська, хазарська і сучасна чуваська мови); 2) огузька група, що складається з трьох підгруп: а) огузо-туркменська (мова огузів X–XI ст. і туркменська), б) огузо-булгарська (мова узів, печенігів, гагаузька і мови деяких тюркомовних народів Балканського півострова), в) огузо-сельджуцька (сельджуцька, староосманська, староазербайджанська, сучасна азербайджанська, турецька, південнобережний діалект кримськотатарської); 3) кипчацька

¹ Цит. за: *Кримський А. Ю.* Сходознавство. Твори в п'яти томах. Т.4. – С.464.

група складається з трьох підгруп: а) кипчацько-половецька (кипчацька, половецька, караїмська, кримськотатарська, карачаєво-балкарська), б) кипчацько-булгарська (татарська, башкирська), в) кипчацько-ногайська (ногайська, каракалпацька, казахська); 4) карлуцька група складається з двох підгруп: а) карлуцько-уйгурська (мова епохи Караханідської держави і мова післякараханідського періоду), б) карлуцько-хорезмійська (карлуцько-хорезмійська, золотоординська східна, узбецька, новоуйгурська).

Східнохуннська гілка тюркських мов складається з двох груп: 1) уйгуро-огузька група, що має три підгрупи: а) уйгуро-тукюйська (давньоуйгурська, тувинська, тофаларська), б) якутська (якутська, мова долган), в) хакаська (хакаська, камасинська, шорська, мова чулимських татар); 2) киргизо-кипчацька група, до якої належать давньокиргизька, киргизька і алтайські мови.

Отже, ми визначили місце турецької мови в генеалогічній і типологічній класифікаціях мов, окреслили цікаві й контраверсійні теорії і гіпотези щодо алтайської і урало-алтайської мовних сімей (макросімей). Усвідомлюючи всю складність класифікації тюркських мов, чисельність яких доволі значна, навели, на нашу думку, найважливіші з них. Проблеми, що розглядатимуться в наступних розділах, допоможуть краще зрозуміти наведені вище класифікації, теорії, гіпотези.

РОЗДІЛ II ПОХОДЖЕННЯ ТУРКІВ

DERS 2 TÜRKLERİN ASLI VE KÖKENİ

Özet

*Bir dilin tarihinin, o dili konuşan halkın tarihinden ayırt edilmesi mümkün olmadığına göre Türk halkının tarihi, yani **Ferdinand de Saussure**'in deyişi ile 'dil dışı etkenler', bu derste söz konusudur. İlk olarak Çin kaynaklarında geçen **Türk** etnonimi (kavim adı), Türk kavimlerinin ve Türk devletlerinin değişik gelişim aşamalarında o terimin kullanılışı üzerinde durulmuştur.*

***Türk Hunlarının** M. Ö. III. binyılda gerçekleştirdikleri bir kavim birliğinden başlayarak Türk halkının köken ve kaynakları irdelenmiştir. M. Ö. I. binyılı kapsayan eski Türk dönemi, başında **Aşinasoyunun** bulunduğu **Türk** adlı bir kavimin yükselişi, bu kavim tarafından Avrupa ve Asya coğrafyasında yayılan ilk imparatorluğun kurulması, değişik yüzyıllarda kendi devletlerini kurmayı başaran **Türk, Oğuz, Uygur, Kırgız** kavimlerinin çıkışı ve gelişimi, **Göktürk Kağanlıkları** (VI–VII. binyıllar) başta olmak üzere Türk devletlerinin kuruluşu ve çöküşü, **Göktürk Kağanlığı**'nın kuruluşunu insanlık tarihinin bir dönüm noktası olarak değerlendiren tarihçi **Lev Gumilöv**'ün bilimsel eserleri üzerinde durulmuştur. IX. yüzyıldan başlayarak **Oğuz, Türkmen** kavimlerinin tarihi, **Oğuz** kavimlerinden **Selçuk** soyunun yükselişi (X. yüzyıl), sadece Türk halkının değil tüm Yakın ve Orta Doğunun tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak görülen, **Selçukluların İslamiyeti kabulü** (X. yüzyıl), **Selçuklular** etrafında **Oğuz** ve **Türkmen** kavimlerinin birleşmesi, Anadolu Selçuklu Devleti (Selçuklu Rum Devleti, Selçuklu Konya Devleti, XI. yüzyıl), **Malazgirt Meydan Muharebesinde Alparlan**'ın zaferi (1071), XI. yüzyıldan itibaren Türk kavimlerinin Anadolu'yu (Küçük Asya'yı) yurt edinmesi, günümüz Türk milletinin temelini atan, Türk kavimlerinin yerli Anadolu halklarını asimilasyonu (içine alması); söz konusudur.*

*Yukarıda sözü geçen Türk devletlerinde Arapça ve Farsçanın yanı sıra **Türk dilinin** rolü, o dönemlerin halk edebiyatına ait eserler üzerinde ayrıca durulmuştur. Selçuklu Devleti'nin dağılışı, uç beyliklerinden biri olan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun temelini oluşturan **Osmanlı Beyliği**'nin kuruluşu (1299) ve yükselişinden söz edilmiştir. Yani dersin başlıca konusu M.Ö. yaklaşık olarak III. binyıldan XV. yüzyıla kadar sürmekte olan, **Türk halkının etnogenezi** (köken ve gelişimi)dir.*

*Son olarak **Güneş-Dil Teorisi** başta olmak üzere Türk dilliler tarafından geliştirilmiş, Türk halkının ve dilinin kaynağı ve tarihi gelişimi ile ilgili kuramlar üzerinde durulmuştur.*

Історія вивчення будь-якої мови тісно переплітається з історією народу, який розмовляє цією мовою, з його походженням і розвитком протягом тривалого часу. Як зазначав видатний швейцарський мовознавець Фердінан де Соссюр, неможливо обійти увагою так звану "зовнішню лінгвістику", тобто ту сукупність чинників, що перебувають за межами мовної системи, тому що саме вона "займається важливими речами і саме її найчастіше мають на увазі, приступаючи до вивчення мовної діяльності".

На його думку, це "стосується всіх точок дотику лінгвістики з етнологією, усіх зв'язків, що можуть існувати між історією мови та історією раси або цивілізації. Ці дві історії взаємно пов'язані й переплетені". Крім цього, "слід згадати про відношення між мовою і політичною історією", з'ясувати географічний ареал поширення певної мови. Усі ці зовнішні фактори справляли величезний вплив на розвиток як певного етносу, так і на його мову, формували їхні особливості. Адже "звичаї народу позначаються на його мові, а з іншого боку, значною мірою саме мова формує народ"¹.

Таким чином, встановлення екстралінгвальних факторів, що, по-перше, сформували турецьку народність, а по-друге, вплинули на формування її мови, потребує певного історичного екскурсу.

Уперше назва *тюрк* трапляється в китайських літописних джерелах V сторіччя. Китайці передавали самоназву тюркських племен, які кочували в районі лісостепової зони Алтайських гір, як "тукю". У множині з монгольським суфіксом, який використовували в стародавній тюркській мові для оформлення політичних термінів, це було *тюркют*. Проте і тюркські племена, і тюркські мови існували задовго до того, як виникла власне назва етносу. Адже перше велике кочове об'єднання тюркських племен утворилося ще в III ст. до нашої ери. Це був союз *гуннів*, які завоювали величезну територію від Забайкалля до Тибету, від Середньої Азії до р. Хуанхе в Китаї. Ядро цього союзу складали монгольські племена, проте на заході переважали тюрки. Але не гунни, а саме тюркські племена, що наслідували їх і були з ними генетично пов'язані, справили рішучий вплив на формування специфічних для Центральної Азії політичних об'єднань і культурних традицій. На думку деяких науковців, час формування й існування на цих величезних територіях давньотюркських держав, тобто майже всю другу половину I тисячоліття н.е., можна назвати давньотюркською епохою, або ж давньотюркським часом. Початком цієї епохи стало не просто піднесення племені *тюрк* на

¹Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. – К.: Основа, 1998. – С.34.

чолі з родом *Ашина* (*Ашина*), а створення першої євразійської імперії, що простягнулась від Маньчжурії до Візантії. У такому масштабі імперія проіснувала менше ніж півстоліття, проте й після її розпаду вже не було вороття ні до політичного вакууму, ні до децентралізованої державності, ні до парцеляризації етнічних процесів. Найвагоміше місце посідає давньотюркська епоха в історії Центральної Азії і Південного Сибіру. Саме тут формувалися великі й достатньо могутні етнічні угруповання власне тюркських, огузьких, уйгурських, киргизьких племен, які утворювали свої держави.

У середині VI ст., а саме 551 р., тюрки сформували одну з перших степових імперій в Азії – Великий тюркський каганат (Тюркютська Конфедерація), який охопив увесь євразійський Великий степ. Кордони Каганату на заході межували з Візантією, на півдні – з Персією і Індією, на сході – з Китаєм. У 604 р. Каганат розпався на Західний і Східний, 679 р. відродився Другий тюркський каганат, що в багатьох дослідженнях отримав назву *Gök Türkler* (небесні, або блакитні тюрки). 744 р. китайці остаточно розбили армію тюрків. Останнього правителя тюркського каганату, Баймей-хана, вбили колишні союзники Каганату – *карлуки* і *уйгури*.

За оцінкою російського дослідника Л. Гумільова, утворення Тюркського каганату стало "до певної міри переломним моментом в історії людства"¹. До його утворення середземноморська і далекосхідні культури були роз'єднані, хоча й знали про існування одна одної. Тюркиж стали не лише посередниками у відносинах двох великих цивілізацій, але й розвивали власну культуру, що мала глибокі традиції, але була менш відома, ніж культура осілих народів, оскільки матеріальні пам'ятки кочовиків гірше збереглися.

Після загибелі великої тюркської держави – Каганату – в середині VIII ст. частина тюркських племен зосередилася в пониззі річки Сирдар'ї. А на середину IX ст. тут утворилась кочова конфедерація *сирдар'їнських ябгу*. Власне в рамках цього державного утворення відбувався синтез тюркомовних племен з іншими народами долини цієї ріки, приуральських і прикаспійських степів, які згодом отримали назву *огузи*. У IX – на початку XI ст. цей етнос розпадається на дві гілки: східних і західних огузів, останніх почали називати *туркменами*. У XII ст. етнонім *огузи* зникає, замінившись повністю на назву *туркмени* або інших тюркських етносів.

¹Гумилев Л. Н. Древние тюрки. – М.: Т-во "Кльшников-Комаров и К", 1993. – С.5.

У X ст. з огузького племені *киник* виділяється рід Сельджука. Піднесення цього роду почалося з батька Сельджука – Сарчика, який мав звання *тугаг*, що, швидше за все, давалося ватажкам військових загонів. Сарчик жив приблизно між другою третьою IX ст. і серединою X ст. Сила й влада цього роду виросла особливо за Сельджука, який помер у середині першої чверті XI ст. Історія Сельджукідів на території Середньої Азії – це історія численних війн, міграцій і невпинного зміцнення їхньої військової могутності за рахунок огузьких і кипчацьких племен, що приєдналися до них.

Саме період із VIII ст. до X–XI ст. був періодом прийняття багатьма народами монотеїстичної релігії. У X ст. у житті роду Сельджукідів відбулася подія "всесвітнього значення": вони прийняли іслам, що означало зіткнення з абсолютно новою й невідомою культурою і вірою, на відміну від попередніх шаманізму, маніхейства, буддизму. Уже об'єднавши "під знаменами ісламу" навколо себе значні огузо-туркменські сили, Сельджукіди розпочали боротьбу проти інших огузьких вождів-язичників. На думку М. Кашгарського, X–XI ст. стали "тріумфом тюрків над арабським і іранським світом"¹. Наприкінці X ст. східні тюрки під керівництвом династії Караханідів утвердилися в Середній Азії, перемігши іранську династію Саманідів.

В XI ст. західні тюрки під керівництвом Сельджукідів, підкоривши величезні території, що перебували під владою арабських і іранських династій від Хорасану до Середземного моря, а також перемігши візантійців у Малій Азії, створили нову державу – державу Великих Сельджуків. Оскільки це була держава кочових племен, то головною умовою їхнього існування була свідомо політика захоплення нових земель, насамперед нових пасовищ. Таким чином, відбувалося "державне заохочення" кочовиків до міграції, зокрема до Західної Азії, що надихалися ісламськими гаслами боротьби проти невірних. Вирішальною подією в історії сельджуцьких завоювань у Малій Азії була перемога військ Альп Арслана над армією візантійського імператора Романа Діогена в битві при Манцикерті у серпні 1071 р.

Таким чином, систематичне заселення Малої Азії тюркськими племенами почалося у другій половині XI ст., що було наслідком військових і політичних успіхів об'єднання огузьких племен, на чолі яких стояли вожді з роду Сельджукідів. Дані топонімії свідчать про те, що спочатку огузо-туркменськими племенами була заселена центральна і

¹*Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк / Перевод, предисл. и коммент. З.-А. Ауэзовой. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с.*

частково західна Анатолія. Східна, північно-східна і південно-східна частини Малої Азії були заселені вже в османську епоху.

В XI ст. тюркське населення утворило помітну етнічну групу в Малій Азії, створивши власну державу. Засновником і першим султаном Держави Сельджукідів на теренах Малої Азії, що проіснувала до початку XIV ст., вважається Сулейман (загинув у 1086 р.). Саме він завоював більшу частину Анатолії, власне західні візантійські землі. У той час в арабських і перських авторів Візантія звалася Румом, звідси й інша назва держави Сельджукідів – Румський султанат. Першою столицею цієї держави з 1080 р. стало м. Нікея (сучасне м. Ізнік).

Як відомо, наступ тюрків на Візантію і захоплення ними Нікеї були однією з причин звернення візантійського імператора до Папи Римського з проханням про допомогу. Результатом цього стали Хрестові походи, перший з яких 1096 р. відкинув тюрків углиб Анатолії, але не знищив їхньої державності. Втративши західні землі, тюрки змушені були й столицю держави перенести з Нікеї до Коньї (з 1116 р.), звідки й інша назва держави Сельджукідів – Конійський султанат. Більше того, саме Хрестові походи допомогли тюркам встановити тісніші зв'язки з місцевим населенням. Як зазначав академік В. Гордлевський, дослідник раннього анатолійського періоду тюркської історії, "хрестоносці своєю поведінкою – насиллям, грабунками – так дратували населення в Малій Азії, що місцеві князі, забувши про провалля, яке церква ставить між християнами і мусульманами, звертаються до Сельджукідів й об'єднано виступають проти хрестоносців. Таким чином, на Сході тимчасово утворюється єдиний блок, спрямований проти хрестоносців: коли постає вибір між хрестоносцями і турками, перевагу туркам часто віддають і вірмени, і візантійці"¹.

Деякі науковці розглядають тюркський рух на Захід в XI–XIII ст. не як звичайні набіги кочовиків, а як міграційне переселення в Анатолію. Протягом двох століть відбувалося звикання, пристосування і співіснування народів, які прийшли, з тими осілими народами, що жили на цій території; народів, які із самого початку мали різні господарські, соціальні й культурно-релігійні традиції. Русійними силами цієї міграції виступали як потреба в нових землях для тюрків-кочовиків, так й іслам, що відігравав у ньому величезну організаційну й об'єднавчу роль. За три століття спільного існування тюрки стали для цього регіону своїми, звичними сусідами, які наприкінці XIII ст. зрештою дали початки нової могутньої імперії – Османської.

¹ Цит. за: *Орешкова С.Ф.* Османская империя: проблемы межконфессиональных отношений // Восток. – 2008. – № 6. – С.34.

У державі Великих Сельджуків літературною мовою була перська. Нею писалися літературні твори, нею користувалася місцева адміністрація. У деяких галузях науки, освіти і юриспруденції використовувалася арабська. Перші відомі науці вияви культурного життя в Малій Азії після завоювання її сельджуками – це згадки про перших мусульманських проповідників й учених, про перші мечеті, медресе, що свідчило про поширення ісламу й мусульманської культури в цій державі ще у XII ст. Мусульманські богослови й правознавці писали арабською мовою, а поети – перською. Майже всі султани XIII ст. мали перські імена, а монгольська навала (більше 60-ти років) тільки посилила іранський вплив, спричинивши додатковий наплив іранців, які втікали до Малої Азії.

Таким чином, у XII–XIII ст. тюркською розмовляли лише представники тюркського етносу, які проживали переважно за межами міст, населення яких було різноплеменним і мало власну мову. Міщанам, тобто населенню міст, як і тюркській аристократії, все тюркське, як і сама мова, було чуже. В епоху Сельджуків саме слово "тюрк" було синонімом слова "мужик", "плебей". Цікаво зазначити, що цей феномен зберігся в турецькій народній мудрості, а саме у прислів'ї: *Türk'ün köpeği kente indiği zaman Acemce havlar* – Коли собака турка (тюрка) приходить до міста, він гавкає перською.

Невідомо точно, коли мова огузів Сельджуцької держави стала писемною, і чи мали вони й чи принесли із собою в XI ст. писемну літературу. Зразки їхнього фольклору були записані пізніше, деякі з яких, наприклад огузький героїчний епос "Сказання про Баттале Газі", дійшли до нас. Перший із відомих науці досвідів запису великого твору мовою малоазійських тюрків XIII ст. належав Ібн Аля, авторові першого, що не зберігся, варіанта "Сказання про Меліка Данишменді". Ібн Аля був секретарем сельджуцького султана Ізеддіна Кей Кавуса I, який правив у 1210–1219 роках. На жаль, цей рукопис не зберігся, але 1960 р. вийшла двотомна праця І. Мелікової, присвячена аналізу твору "Сказання про Меліка Данишменді" й написана на основі пізніших рукописів. Перша частина її праці – це історико-філологічне дослідження твору. Друга частина складається з трьох розділів: вступ, лінгвістичні зауваження і переклад "Сказання" за текстом рукопису Національної бібліотеки в Парижі, датованому 1577 р.

Переклад має історико-філологічні зауваги автора. У "Вступі" авторка зазначає, що до роботи залучалися ще три рукописи: рукопис 1785 р. філологічного і історико-географічного факультету Анкарського університету; рукопис 1607 р. Муніципальної бібліотеки міста Стамбула і

ленінградський список 1622 р., що зберігається в Державній Публічній бібліотеці ім. М. Салтикова-Щедріна. Крім того, І. Мелікова згадує про дев'ять відомих їй рукописів "Сказання", дає опис найбільш цінних із них. У розділі "Лінгвістичні зауваги" дослідниця акцентує увагу на характеристиці графіки текстів чотирьох згаданих вище рукописів, аналізує основні фонетичні, морфологічні і синтаксичні особливості мови наведених текстів.

Могутність держави Сельджукідів була підірвана монгольською навалою, що спричинило наприкінці XIII ст. її розпад на дванадцять князівств (*бейліків*). Остаточо Конійський султанат припинив своє існування в 1307 р. Цікаво, що один із згаданих бейліків, заснований у північно-західній Анатолії гілкою огузького племені *кайи*, став зародком нової держави малоазійських тюрків – Османської держави, датою виникнення якої звичайно вважається 1299 р. Історія вже цієї держави, а саме Османської імперії, у XIV–XV ст. – це історія її безперервного розширення шляхом захоплення все нових і нових територій у Малій Азії і на Балканах. У 1453 р. султан Мехмет II заволодів Константинополем і зробив це місто своєю столицею. У другій половині XV ст. османи завершили завоювання Малої Азії і підкорення Балканського півострова.

Міграція тюркських огузо-туркменських племен в XI ст. була такою потужною, що докорінно змінила етнічну ситуацію на півострові. Згадані вище історичні події спричинили не лише тюркізацію Малої Азії, але й початок формування на цій території тюркського етносу, а згодом і турецького народу.

Однією з особливостей етногенезу тюрків був синтез двох основних украй відмінних етнічних компонентів: тюркські кочовики-скотарі, які переселилися на територію Малої Азії, і окремі групи місцевих осілих землеробів. У процесі асиміляції тюрками частини народів, які вони підкорили, перемагала тюркська мова, точніше анатолійсько-тюркська мова. Хронологічно вихідною точкою у процесі генези турецької народності можна вважати кінець XI ст., коли почалось масове переселення тюркських племен, переважно огузів і туркменів, до Малої Азії. Більш ранні проникнення тюрків на цю територію мали епізодичний характер і не могли істотно вплинути на етнічні процеси в Малій Азії. Саме в період пізнього середньовіччя XII–XV ст. відбувався процес утворення турецької народності.

Формування народності в умовах переможних завоювань, значних міграцій і співіснування з іншими народами, адже в самій Анатолії не було етнічної єдності, ускладнювало й затримувало визрівання турецької етнічної самосвідомості. Утворена народність протягом тривалого часу не

мала навіть одного спільного етноніма, самоназви. Термін *османи* позначав підданство або належність до правлячої верхівки. Етнонім *турок* був поширений за межами Османської імперії і в середовищі нетурецького населення імперії. У середині країни слово *турок* позначало простолюдина, хоча воно сприймалося всіма тюркськими племенами, проте залишалося чужим для міщанина і воїна, у самосвідомості якого на перший план виступала релігія – мусульманин.

Етнічний склад населення Малої Азії в XI–XIII ст. був дуже різноманітним. До появи *сельджуків* у Малій Азії сюди з Балкан проникали *печеніги, узи, кипчаки (половці, або кумани)*. Ці тюркські народи також взяли певну участь у тюркізації Малої Азії.

Основну масу *тюрків*, які прийшли до Малої Азії в XI ст., склали *огузи*. Найчисельнішими серед *огузо-туркменських* племен були: *киник, кайи, бандур, баят, салгур, еймюр, джаулдур, джібні, язгир* тощо. Саме ці племена превалювали серед тюрків у Малій Азії. З огузами і туркменами прийшли інші тюркські племена, зокрема *карлуки*. Деякі етнічні групи опинилися в Анатолії через монгольську навалу. Одні бігли сюди, рятуючись від монголів, інші прийшли разом із різноплеменним монгольським військом, треті переселилися уже в період монгольського панування. Серед них були туркменські, кипчацькі і монгольські племена. Ті, хто прийшов із Балкан і з Середньої Азії, розселилися серед місцевого населення – греків, вірмен, грузин, курдів, арабів тощо.

На думку багатьох етнографів і лінгвістів, турки до певної міри сприйняли стародавню культуру народів Анатолії. Науковці виявляють у турецькій нації все більше етнографічних і мовних особливостей, пов'язаних із давніми народами Малої Азії, які вже зникли (*хетти, фрігійці* тощо) і народами, які існують і зараз (*вірмени, курди, грузини, греки* тощо). Водночас турки, прийшовши до Малої Азії, мали вже монотеїстичну релігію – іслам, що мало величезне значення для подальшого розвитку регіону. У процесі мовної асиміляції перемогли тюркські діалекти, оскільки турки були найбільшою спільнотою, яка стала панівною в Малій Азії, а турецька перетворювалась на мову міжнаціонального спілкування.

Для розв'язання питання щодо етногенезу турків важливо чітко й об'єктивно підходити до того складного процесу, що мав у своїй основі злиття двох різних етнічних прошарків: місцевих малоазійських народів і тюркських племен, які прийшли до Малої Азії. Саме ці основні історичні етапи злиття і консолідації цих двох великих і дуже різних за своїми особливостями етнічних груп сприяли виникненню турецької народності, а згодом – утворення турецької нації.

Новий етнос уважав себе тюркським, оскільки розмовляв тюркською мовою, точніше це була анатолійсько-тюркська мова. Процес розвитку турецького етносу й формування турецької народності, а отже, і її мови продовжувався ще протягом XIII–XV ст.

Ця багата етнічна палітра на території Малої Азії, а згодом зародження й утвердження на цих теренах турецької народності спричинили появу численних теорій її походження серед турецьких мовознавців, метою яких було довести автохтонність анатолійських турків.

Основні теоретичні засади деяких лінгвістичних теорій були оприлюднені під час Другого конгресу з турецької історії, що проходив у Стамбулі в 1943 р. Серед перших власне турецьких теорій варто назвати "сонячну теорію", *Güneş-Dil Teorisi*. Сутність теорії пов'язувалася з першим релігійним культом, яким був у більшості народів, культом Сонця, світла, звідки, власне, випливає і її назва. Виходячи з того, що найпростішим звуком людини є звук "А", турецькі лінгвісти проголосили турецьке слово "ак" (*світлий, білий*) первісним, споконвічним словом усіх мов світу. Саме від цього "празвуку", на переконання турецьких мовознавців, походили всі інші звуки і їхні комбінації, що позначали різні поняття. Наприклад, слово "Ari" (*арієць*) утворилося від злиття двох слів "ак" і "ар" (*сором, ніяковість*), хоча інколи замість "ар" брали турецьке слово "ер" (*чоловік, воїн, солдат*). Не кажучи вже про загальну надуманість цієї гіпотези, зазначимо, що слово "арій" як назва індоєвропейського племені, яке перекочувало до Індії, з'явилося за кілька тисячоліть до появи перших тюрків на арені історії. Звичайно, сам компонент його "ар/ ір/ ер" іранського кореня, а можливо, і ширше – індоєвропейського, а стародавня географічна назва Ірану – Аріана. Проте це дало підстави (як бачимо, доволі сумнівні й псевдонаукові) творцям "сонячної теорії" пов'язати арійців із турками, арійську культуру з турецькою і перенести прабатьківщину арійців до Середньої Азії. З доповіддю "Місце й значення сонячної теорії в історії тюрків" виступив турецький дослідник І. Дільмен (*İ. Dilmen. Türk Tarih Tezinde Güneş-Dil Teorisinin Yeri ve Değeri*).

Турецькі мовознавці дуже часто, базуючись виключно на фонетичній подібності (співзвучності), робили висновки щодо спорідненості інших мов із турецькою, намагаючись довести тюркське походження багатьох мов і народів світу. Так, турецький дослідник І. Ізмірлі у своїй доповіді на тому ж Стамбульському конгресі "Сліди тюркської культури на Аравійському півострові до ісламу згідно зі східними джерелами" (*İ. İzmirli. Şark Kaynaklarına göre Müslümanlıktan*

evvel Türk Kültürünün Arap Yarımadasında İzleri) порівнює назви арабських племен *евс*, *хазредж*, *хузаа* з тюркськими *ус*, *хазар*, *хуз*. Спираючись на їхню фонетичну подібність і виключно на цій підставі, дослідник відшукує риси тюркської культури серед стародавніх арабських племен. Інший турецький науковець А. Менсель у доповіді "Проблема племені *ака* в егейській історії" (*A. Mensel. Ege Tarihinde Akalar Meselesi*), виступаючи на цьому ж конгресі, висунув гіпотезу щодо *ахейців*, які були тюркським племенем *ака* із Середньої Азії, що прийшли до Греції у II тис. до н.е. через Анатолію, аргументуючи цей висновок виключно подібністю звучання цих власних назв. Багато інших праць присвячено віднайденню зв'язків між турецькою мовою і мовами хеттів, шумерів, хуритів. При цьому єдиним доказом слугує лише сумнівний збіг звучання окремих термінів і деяких аналогій у граматичній будові. Так, турецький дослідник М. Ар у своїх працях "Зв'язки між тюркською і хеттською мовами згідно з рунічними джерелами" і "Нові розвідки щодо зв'язків між тюркською і хеттською мовами згідно з рунічними джерелами" (*M. Ar. Çivi Yazılı Kaynaklara Göre Türkçe-Etice-Hurricce arasındaki bağlar. 1944; Çivi Yazılı Kaynaklara Göre Türkçe-Etice-Hurricce arasındaki bağlar üzerinde yeni araştırmalar. 1944*) порівнював афікс турецького родового відмінка *-in* з аналогічним закінченням у хеттській мові *-ан-*, турецький афікс прикметника *-lı* з хеттським *-ил-*, турецький афікс множини *-ları* з хеттським *-ле-*. Саме на таких прикладах турецький дослідник Х. Кошай у праці "Нові докази щодо зв'язків між баскською і турецькою мовами" (*H. Koşay. Bask Dili ile Türkçe arasındaki münasebetlere dair yeni deliller*), представлений у 50-х роках ХХ ст., намагався навіть віднайти паралелі між мовами тюрків і басків, довести історичні зв'язки між цими двома народами¹.

У другій половині ХХ ст. до питання походження турків і історії турецької мови в Туреччині зверталось багато науковців. Вивчення проблеми було підготовлено критичними виданнями давніх літературних пам'яток й окремими дослідженнями турецьких лінгвістів, серед яких варто виділити праці М. Мансуроглу, Ф. Тімурташа, М. Ергіна, З. Коркмаз, А. Дільачара, А. Джафероглу. Наскільки складною і багатогранною є ця проблема, засвідчують їхні розвідки, де неодноразово підкреслювалася необхідність глибокого й ґрунтовного дослідження й розв'язання питання походження турецького етносу і турецької мови.

¹Еремеев Д. Е. Этногенез турок. – М., 1971. – С. 28, 29.

РОЗДІЛ ІІІ
ДАВНІ ТЮРКСЬКІ МОВИ.
ОРХОНО-ЄНІСЕЙСЬКІ ПАМ'ЯТКИ

DERS 3
ESKİ TÜRK DİLİ. ORHUN VE YENİSEY YAZITLARI

Özet

*Uzak ve geçmiş yüzyılların edebi geleneklerinin yanı sıra Göktürk Kağanlığı'nın geniş coğrafyasında yaşanan tarihi, siyasal, ekonomik, hukuki olay ve ilişkilerden bahseden tarihi yazıtlarda kaydedilmiş **eski Türk dili (Türk dilleri)**, yani VI–VIII. yüzyıllara ait, Moğolistan, Güney Sibirya, Doğu Türkistan coğrafyasında yayılmış ve **Runik yazıyla** yazılmış kitabeler ve VIII–IX. yüzyıllarda Doğu Türkistan'da ortaya çıkan ve tüm eski Uygur dönemini kapsayan **Eski Uygur edebiyatı**, söz konusudur. Değişik zamanlarda Göktürk Kağanlığı'nın geniş sahalarında bulunmuş olan ve kayaların, taş levhaların, günlük eşyaların üzerine Runik yazıyla yapılan Orhun ve Yenisey Yazıtları (VI–VIII. yüzyıllar) üzerinde öncelikle durulmuştur. Türk Runik yazıtlarını ilk bulan **Philip von Strahlenberg**'in faaliyetleri, Runik yazının deşifre edilmesi ve Runik kitabelerin incelenme çalışmalarına, **Semen Remezov, Daniel Gottlieb Messerschmidt, Matthias Alexander Castrén, Friedrich Wilhelm (Vasilij) Radloff (Radlov), Vilhelm Ludwig Peter Thomsen, Platon Melioranskiy, Sergey Malov, İgor Batmanov, Gubaydullah Aydarov, Władysław Kotwicz, Aleksandr Samoyloviç, Andrey Kononov, Ervand Sevortyan**'ın katkılarından söz edilmiş, yazının deşifre ve irdelenmesi tarihi ile ilgili çalışmaların analizine yer verilmiştir. Orhun ve Yenisey Yazıtlarının içerik özellikleri üzerinde durulmuş, coğrafi açıdan sınıflandırılması yapılmış, sınıflandırma çerçevesinde her bir grup yazıtın özelliklerinden bahs edilmiştir.*

*Türk Runik alfabesinin ve genel olarak da Türk Runik yazısının özellikleri, Runik yazının köken ve kaynakları, **Axel Olai Heikel, Otto Donner, Vilhelm Thomsen**'in ileri sürdükleri varsayımlar başta olmak üzere **Prof. Dr. A. Caferoğlu**'nun genellediği hipotezler irdelenmiştir. O dönemin kültürünün, toplumunun, tarihinin incelenmesi için Türk Runik yazıtlarının önemi özellikle vurgulanmıştır.*

*Türk Runik yazıtlarının yanı sıra Uygurların Doğu Türk Kağanlığı'nı ele geçirmesinin ardından biçimlenen **Uygur dilinden** de söz edilmiştir. Merkezi Kaşgar kentinde bulunan Karahanlı Devleti'nde konuşulan, **Eski Uygurca** esaslı üzerinde kurulu olan ve XIII. yüzyıldan beri kullanılmaya başlayan **Karahanlı (Hakaniye) Türkçesinin** yanı sıra Arapça ve Farsça harfler ile yazılmış Eski Türk yazıları üzerinde de durulmuştur.*

*Yeni Soğd alfabesinden kaynaklanan Uygur alfabesinin yanı sıra Arap ve Fars harfleri ile yazılmış edebi yapıtlardan söz edilmiştir. Ayrıca **Kaşgarlı Mahmut'un Divanü Lugati't-Türk** adlı eseri, **Balasagunlu Yusuf'un Kutadgu Bilig'i**, **Ahmed Yesevi'nin Divan-i Hikmet'i**, **Türk şair Ali'nin eğitici (didaktik)***

*ve tasavvufi nitelik taşımayan ilk şiiri olan, **Kıssa-i Yusuf** adlı eseri, Anadolu Türk şiirinin ilk divanı olan, **Kadı Burhaneddin**'nin **Divan**'ı üzerinde durulmuştur.*

Son olarak Uygur dili ile Oğuz ve Kıpçak kavimlerinin dillerinin birbirine karışması sonucu; bazıları bugünlerde farklı Türk devletlerinin birer resmi dili durumuna gelmiş bulunan, yeni karışık Türk dillerinin (lehçelerinin) oluşması süreci üzerinde durulmuştur.

Давні тюрські мови – це мови, які втратили комунікативні функції і залишилися мовами пам'яток різних тюркських народів, що дійшли до нас і можуть свідчити не лише про певну літературну традицію минулих епох, але й розповідають про історико-політичні й економіко-господарські, юридично-правові події і відносини на великих просторах Тюркського каганату. На сьогодні ми можемо казати про існування таких пам'яток на величезній території від р. Дунай у Європі до Монголії і Китаю на Далекому Сході.

Найважливішими пам'ятками давньотюркської культури є тюркська рунічна епіграфіка Монголії, Південного Сибіру і Східного Туркестану, що датується VI–VIII ст., а також давньоуйгурська література Східного Туркестану, що зародилася у VIII–IX ст. і пережила давньотюркську епоху.

Давні тюркські племена пройшли складний історичний шлях розвитку, і коріння їхньої мови сягає глибокої давнини. Фонетика, лексика і граматична будова мови стародавніх тюркських племен – продукт кількох епох. Мови племен, які жили на величезній території Тюркського каганату, були подібні одна до одної. Незважаючи на це, тюркомовні племена того часу, поряд із певною єдністю мови, побуту й суспільних відносин, мали власні мовні особливості. Вочевидь, дослідники по-різному класифікують і мову матеріальних пам'яток, які залишили ці племена. Ідеться про так звані орхоно-єнісейські пам'ятки VI–VIII ст. (*Orhun-Yenisey abideleri*), які були знайдені в різні часи на великих обширах колишнього Каганату. Власне, ці пам'ятки становлять рунічні написи на скелях, кам'яних плитах, побутових предметах, що були виявлені на величезній території в Монголії, Південному Сибіру, Середній Азії. Мовою скандинавських народів слово *руни* означає зашифрований, нерозгаданий. Шведський мовознавець Ф. Штраленберг, який першим знайшов ці написи в Сибіру у XVIII ст., назвав їх *рунічними*, закріпивши тим самим цей термін у лінгвістиці.

Найцікавіший матеріал про давню тюркську писемність (*Orhun-Yenisey harf işaretleri, alfabesi, yazı sistemi*) на каменях міститься в різноманітних працях і документах дослідників Сибіру. Перші свідчення

про загадкові написи трапляються у працях Ф. Штраленберга, Н. Відзена, С. Ремезова, природознавця, натураліста з Данціга (суч. м. Гданськ) Д. Мессершмідта. Провідне місце у вивченні цих пам'яток належить фінському мовознавцю і етнографу М. Кастрену.

Академік В. Радлов усі тексти, написані тюркським рунічним шрифтом, об'єднував в одну діалектну групу, яку він називав "північним діалектом" давньої тюркської мови, або "мовою тюрків-сірів". Російський дослідник С. Малов мову цих написів визнавав загальною, стандартною, епітафійно-рунічною мовою. На думку І. Батманова, мовапам'яток "мала міжплеменний характер". Казахський сходознавець Г. Айдаров зазначав, що мова написів була мовою, спільною для всіх тюркських племен того часу, з певними діалектними відмінностями.

Ці написи були розшифровані майже одночасно данським мовознавцем В. Томсеном і російським академіком В. Радловим. 25 листопада 1893 р. на засіданні Данської королівської Академії наук В. Томсен зробив повідомлення про дешифровку до того часу невідомих написів з берегів Орхона і Єнісея. "Першим моїм завданням було з'ясувати, – писав він, – чи є особливі знаки для голосних і які ці знаки, і тут успіху по суті було досягнуто доволі швидко".

За змістом серед орхоно-єнісейських пам'яток виділяють такі написи, як історико-біографічні тексти, юридичні документи, магичні й релігійні тексти, пам'ятні написи й епітафії, написи на побутових предметах.

За географічними, мовними і графічними особливостями стародавні тюркські пам'ятки-написи умовно можна поділити на такі три групи¹:

- 1) єнісейські (азійські);
- 2) талаські (середньоазійські);
- 3) орхонські (огузькі).

До єнісейських пам'яток (*Yenisey abideleri*) належать пам'ятки, що були знайдені у верхів'ї річки Єнісей (у східносибірському Мінусинському краї), а також окремі стели з Якутії і Монголії. Фінське археологічне товариство 1875 р. двічі відсилало у м. Мінусинськ експедиції, щоб знайти й дослідити давні тюркські написи. Результати обох експедицій під головуванням Ж. Аспелін були видані під назвою "Єнісейські написи" у 1889 р. у м. Гельсінгфорсі (суч. м. Гельсінкі).

Центр поширення цих тюркських пам'яток розташований на території розселення давніх азів, або народу сорока азів. На початок 70-х років ХХ ст. було зареєстровано й опубліковано вже більше 120 текстів

¹Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. – Алма-Ата, 1971. – С.12.

енісейських написів. Ці тексти з транскрипцією, уточненим перекладом і численними коментарями історичного і філологічного характеру були опубліковані ще в 1952 р. дослідником С. Маловим. Цікаві спостереження і дані про мову енісейських пам'яток містяться у працях І. Батманова.

Одним із районів, де могли бути талаські пам'ятки, або талаські палички (*Talas çubukları*), був район Семиріччя (південно-східна частина сучасного Казахстану), де проживали в ранньому середньовіччі різні стародавні тюркські племена. У 1893 р. російське археологічне товариство для їхнього пошуку направило експедицію В. Бартольда, який зазначав що їхнє завдання полягало лише в тому, щоб на додаток до писемних відомостей про минуле країни зібрати на місці свідчення про сліди, що залишили її колишні мешканці, і в міру можливості дати короткий опис руїн міст й укріплень. Експедиція, на жаль, не знайшла зразків тюркської писемності, проте вона викликала неабияке пожвавлення красзнавчої діяльності на місцях, що привело до успішного завершення пошуків, початих В. Бартольдом.

Пам'ятки тюркської писемності орхоно-енісейського типу, знайдені в долині р. Талас, становили значний науковий інтерес. Розшифровка писемності першої пам'ятки була зроблена В. Радловим, друга ж пам'ятка проаналізована П. Меліоранським у 1898 р. У 1936 р. С. Малов, не маючи у своєму розпорядженні досконаліх фотознімків, за двома естампажами дав новий переклад тексту. Ним же опубліковані тексти третьої, четвертої і п'ятої пам'яток. Таким чином, уже до 1933 р. у Талаській долині було знайдено разом сім пам'яток писемності орхоно-енісейського типу. Усі написи були розшифровані й опубліковані. 1961 р. було знайдено ще чотири нові пам'ятки, які були описані й передані до музею в м. Фрунзе (суч. м. Бішкек, Киргизія). За графічними особливостями талаські написи близькі до енісейських, що відзначали В. Бартольд і П. Меліоранський. На думку ж турецького дослідника А. Джафероглу, таласька система письма значно відрізняється від енісейської і орхонської. Турецький мовознавець вважає, що ці написи більше нагадують угорські написи "Kertme", виконані печенізькою абеткою¹.

1889 р. Східно-Сибірське відділення Російського географічного товариства організувало власну експедицію до Монголії на чолі з Н. Ядринцевим, який у долині р. Орхон відкрив два великі написи, що становили значний інтерес для тюркологів. Наукове значення мали орхонські пам'ятки (*Orhunabideleri*), де головно були зосереджені оповідання про численні походи й битви тюркських військ під проводом

¹Caferoğlu A. Türk Dili Tarihi II-II. 4. Baskı. – İstanbul-Bursa: ALFA, 2000. – S.123.

Кутлуг-(Ільтеріс)-кагана, Могиляна, Кюль-тегіна і великого військового стратега того часу мудрого Тонікука.

До орхонських належать пам'ятки, що охоплюють кінець VII і першу третину VIII ст. В основному вони віднайдені в басейні р. Селенги і її притока р. Орхон, а також у навколишній місцевості. Пам'ятка на честь Кюль-тегіна, сина Кутлуга, молодшого брата Могиляна (народився на початку 685 р., помер у 731 р.) привертала увагу багатьох дослідників з кінця XIX ст. – початку XX с. Детальне обстеження було проведено у 1958 р. спільною монгольсько-чехословацькою експедицією, якою керував чеський археолог Л. Йісл. Саме ця експедиція склала план пам'ятки й дала опис, що дозволяв зробити його приблизну реконструкцію. Під час розкопок було знайдено частину двох фігур, що сиділи: портретне зображення Кюль-тегіна і його дружини, а також голову статуї Кюль-тегіна.

Усі виявлені тюркські написи давали цінний матеріал не лише для лінгвістів, а й для археологів, істориків, етнографів. До речі, якщо германська рунічна абетка налічувала 24 літери, то тюркська орхонська абетка мала 38 літер і знак, що розділяв слова. При врахуванні хронологічних і регіональних варіантів абетка могла нараховувати близько 50 графем, а за підрахунками турецького мовознавця А. Джафераоглу – більше 150 графем. Специфіка тюркського рунічного письма полягала також у тому, що вісім голосних позначалися лише чотирма графемами. Саме А. Джафероглу звернув увагу на той факт, що ніхто в Європі не зацікавився знайденими Ф. Штраленбергом написами, про які шведський науковець згадував у своїй праці. Лише після їхньої розшифровки в 1893 р. В. Томсеном "європейські науковці почали з усіх точок зору досліджувати ці витвори тюркського мистецтва й цивілізації, яким було 1500 років"¹. Проте дискусії щодо походження, творення, значення цих пам'яток тривають і досі.

На думку згаданого турецького дослідника, усі ці дискусійні питання спричинили виникнення різних теорій щодо походження давньотюркських рунічних пам'яток. Серед них А. Джафероглу називає, на його думку, найважливіші сім теорій. Автором і, вочевидь, ледь чи не єдиним представником однієї з них був фінський науковець професор Гайкель із Гельсінфорського університету. На початку XX ст. він був на чолі наукової експедиції, що досліджувала території поширення орхон-енісейських пам'яток. Саме Гайкель висунув гіпотезу походження тюркської рунічної абетки від скандинавських рун, коли руни були

¹ *Caferoğlu A.A. g. e. – S. 119.*

завезені тюркам під час скандинавського нашестя на давні тюркські терени. Автором другої теорії був професор Доннер, який 1896 р. висунув припущення, що давньотюркська писемність була нічим іншим, як "поверненням" до абеток народів Малої Азії, серед яких називалися лікійці, фінікійці, фрігійці, хетти. Наприклад, деякі мовознавці звертали увагу на те, що хеттський алфавіт з погляду кількості літер найбільше відповідав орхонському.

Значну кількість прихильників мала теорія данського мовознавця В. Томсена, який уважав, що орхоно-енісейська абетка виникла безпосередньо від *арамейської* або від *пехлевійської* абеток. Урешті-решт данський науковець не зміг чітко визначити, яка саме абетка лягла в основу давньотюркської писемності, тому він постійно розробляв свою думку в рамках системи літер *арамейського, согдійського і пехлевійського* алфавітів¹.

Усі написи були стародавніми тюркськими, таким чином були спростовані всі різні існуючі гіпотези щодо їхньої мовної належності. Пізніше академік О. Самойлович писав: "У цьому відкритті, визнаному геніальним, головна заслуга В. Томсена перед тюркологією". Велика заслуга в читанні, перекладі й вивченні текстів цих пам'яток стародавньої тюркської писемності належала В. Радлову, В. Томсену, П. Меліоранському, російському і польському сходознавцю Вл. Котвічу, іншим науковцям. Тексти орхонських, енісейських та інших пам'яток з уточненими перекладами й багатьма поясненнями історичного і філологічного характеру, їхню розшифровку дав радянський тюрколог С. Малов, який досліджував стародавні тюркські тексти. За його словами, головна мета роботи над цими пам'ятками полягала в тому, щоб дати матеріал для тюркської мови, дати тексти й нові перевірені переклади пам'яток, що видавалися. Про необхідність подальшого дослідження стародавніх тюркських пам'яток він писав: "Я зробив, що міг, а краще хай роблять ті, хто зможе. Роботи ще багато".

"Вивчаються не лише старі, давно відкриті рунічні пам'ятки, – підкреслював академік А. Кононов, – ведеться велика робота з обстеження районів, де можна очікувати нових знахідок. Нові могильні пам'ятки з рунічними написами знайдені в Туві і Киргизії".

Як зазначав наприкінці ХХ ст. відомий тюрколог Е. Севортян, "немає сумнівів, що вивчення фонетичних, граматичних і лексичних особливостей найважливіших пам'яток конкретних тюркських мов залишається і надалі важливим завданням в історичних дослідженнях".

¹Caferoğlu A.A. g. e. – S. 120–121.

Під час дослідження рунічних пам'яток поставало цілком слушне запитання: чи можна довіряти цим написам, наскільки точно вони відобразили тогочасну дійсність? Як зауважував видатний російський дослідник історії і культури давніх тюрків Л. Гумільов, "у написах є багато відомостей, що описують культуру тюрків у VIII ст. Їхня релігія, історичні і географічні знання, їхні ідеали, смаки й урешті-решт військова тактика й система організації відображені в написах із повнотою, що перевищує китайські свідчення. Оскільки під час складання написів ці предмети були загальновідомі й не обговорювалися, то про них згадується між іншим, і це запобігає свідомому перекрученню. Тут вірити можна, а також на базі написів можна дати нарис культури й ідеології тюрків"¹.

Орхоно-єнісейські пам'ятки, що допомагають не лише прослідкувати окремі соціально-політичні події у тогочасному тюркському соціумі, але й виявити особливості розвитку тюркської мови, є першими не китайськими писемними документами, що фіксували історичні події на величезних територіях Центральної Азії і Південного Сибіру. Істотна перевага пам'яток полягає також у їхній автохтонності й автентичності, що не ставиться під сумнів жодним із дослідників. Варто зазначити не лише певну літературну опрацьованість, змішано-наддіалектний характер і регіональну забарвленість орхоно-єнісейських пам'яток, а й функціонально-стилістичну варіативність розшифрованих текстів, оскільки цим коїне користувалися різні етнічні й соціальні верстви давнього тюркського суспільства.

Необхідно також підкреслити, що абетка орхоно-єнісейських пам'яток найкраще була пристосована до тюркської мови, особливо до закону сингармонізму. Саме тому вона вважається більш довершеною, ніж уйгурська і арабська, які її замінили.

Відомий російський сходознавець В. Бартольд уперше помітив, що стародавні тюркські пам'ятки дозволяють переглянути існуючі в науці погляди щодо системи культурної взаємодії народів Далекого Сходу, Центральної і Передньої Азії: "До останнього часу існувала думка, що світ далекосхідної культури майже не відчував західного впливу, що Монголія і народи, які жили в ній, відчували лише вплив китайської культури... Найвагомий доказ проти цієї думки – існування як у тюрків у VIII ст., так і в монголів у XIII ст. алфавітів передньоазійського походження"². Саме стародавні тюркські пам'ятки яскравіше, ніж будь-які інші документи, демонструють не лише процес формування давніх цивілізацій

¹Гумилев Л. Н. Древние тюрки. – С. 335.

²Бартольд В. В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М., 2002. – С. 24–25.

і ранньої державності тюркських народів, а також процес розвитку літературної мови у тюркських племен.

Цю літературно-мовну традицію, спільну для народів Центральної Азії і Південного Сибіру в давні часи, зберегли *уйгури і карлуки*, що дало поштовх для її подальшого розвитку в пам'ятках уйгурського письма у Східному Туркестані й у писемній мові караханідської епохи X ст., коли тюрки прийняли іслам.

Однією із старотюркських мов є також і *уйгурська мова*, що дала чимало пам'яток. Уйгури, захопивши й розгромивши Другий тюркський каганат наприкінці VIII ст., перейняли давню тюркську писемність, а згодом виробили власну літературну мову після переселення в IX ст. на територію Турфану (Східний Туркестан). Основу цієї мови склало рунічне койне, яким уйгури користувались раніше й до якого були додані елементи говірки гірського центру Турфану, близької до сучасної уйгурської мови. Так виникла структурно-змішана мова, яка в уйгурських рукописах називається *тюрксько-уйгурською мовою (Türk Uyğur tili)*. Крім рунічної абетки уйгури користувалися согдійським й адаптованим його варіантом (він називався уйгурським), маніхейським письмом, а також письмом брахмі. Власне відкрили й розшифрували, а згодом і видали давньоуйгурський текст "Сутри золотого блиску" російські сходознавці В. Радлов і С. Малов. Академік В. Радлов вважав, що стародавня уйгурська мова остаточно сформувалася між VIII і IX ст., а потім використовувалася в монастирях без змін. Згідно зі знахідками й дослідженнями С. Малова, уйгурська писемність продовжувала існувати в ганьчжоуських уйгурів до початку XVIII ст.

Стародавня уйгурська мова була добре відома давнім тюркським народностям і була використана при формуванні низки літературних мов. Так, під її впливом на території мусульманської держави Караханідів (тюркська ранньофеодальна держава на території Східного Туркестану, Семиріччя і Південного Притяньшання) з центром у м. Кашгар до XI–XII ст. сформувалася своя літературна мова, яку звичайно називають *караханідо-уйгурською*. Всмоктана нею у процесі складання традиційна огузо-уйгурська основа стародавньої уйгурської мови, без сумніву, загалом сприймалася як уйгурська. З ісламізацією тюркських племен, що розпочалася в IX ст., значення уйгурського письма поступово, але неухильно втрачалася за рахунок запровадження *арабської абетки (Arap harfleri)*, що прийшла разом із новою релігією. Коли тюрки зіштовхнулися з арабською абеткою, вони ще користувалися уйгурською як основною. Фактично в цей перехідний період ці дві абетки використовувалися одночасно, коли в одному й тому самому творі писалися один під одним

рядки арабськими і уйгурськими літерами. Наприкінці XV ст. уйгурський алфавіт остаточно перестав використовуватися і поступився арабській абетці.

Писемні пам'ятки стародавньої турецької мови, виконані арабською графікою, спочатку з помітним впливом східно-тюркської караханідо-уйгурської літературної мови, фіксуються з XIII ст.

Отже, найстарішою тюркською абеткою є рунічна (орхоно-енісейська), найдавніші пам'ятки якої належать до VI–VIII ст. Іншою давньою абеткою є уйгурська абетка, яка походить від новосогдійського письма. Мова рунічних пам'яток VI–VIII ст. і караханідо-уйгурська мова, що послуговувалася уйгурською абеткою, – це мови, що втратили свою комунікативну функцію, залишившись писемними давньотюркськими мовами.

Літературні пам'ятки давніми тюркськими мовами

Для дослідження давньотюркської мови велике значення мають давні писемні пам'ятки як наукового, дидактичного, так і поетичного характеру. Тюрки, розселившись у середні віки на величезних обширах Середньої і Центральної Азії, Східної Європи і Близького Сходу, мали діалектні відмінності в тюркській мові, яка була для них спільною. Це не могло не позначитися і на літературних пам'ятках того періоду.

Словник "Дівану люгат-іт тюрк" (Divanü Lugati't-Türk) Махмута Кашгарського (Kaşgarlı Mahmut), що називають енциклопедією тюркського світу XI ст., – не просто словник, де представлена лексика того чи іншого діалекту й коментарі до неї, а й велика історико-філологічна праця, що дає багатий матеріал як для мовознавців, так і для етнографів, географів, інших спеціалістів. Визначний філолог XI ст. створив працю, що відкрила нову сторінку в культурному житті тієї епохи, в історії мовознавства. На думку науковців, "Словник...", фактично, заклав фундамент тюркології і був її першим зразком.

Повне ім'я давнього філолога було Махмут ібн Хусейн ібн Мухаммет Кашгарій. Його батько народився в Кашгарії, але більшу частину свого життя провів у Баласагуні (тепер це м. Токмак, Киргизія), де й народився автор "Дивану". Дата його народження і місце навчання не встановлені, але відомо, що М. Кашгарський чудово знав арабську і перську мови. Швидше за все, народився на початку XI ст., тому що "Диван" було написано у період між 1068–1072 роками, коли він був людиною поважного віку. Цікаво, що єдиний переписаний і збережений без усіляких пошкоджень примірник його праці зберігається у Стамбулі.

Це однотомний, великого формату рукопис у 319 сторінок. Мухаммад Абу-бекр Абуфатх-ас-Саві ад-Дамашкі, який переписав цей примірник, зазначав, що копіював його з тексту, написаного рукою М. Кашгарського. "Диван" виконано арабською мовою з використанням *харакатів* (спеціальних діакритичних позначок, що у вітчизняній графічній традиції мають назву *огласовки*, або *оголоси*).

М. Кашгарський збирав матеріал для свого словника під час багаторічних подорожей різними країнами, що давало йому можливість, з одного боку, висвітлити мову кожного племені тієї епохи, а з другого боку, саме цей матеріал відкривав шлях до певних наукових висновків. На думку сучасних дослідників, зібрані матеріали стали запорукою успішного й доволі повного викладу фонетики, лексики, морфології і діалектології племінних тюркських мов того часу. Скласти словник, дати тлумачення словам, підібрати до них приклади, розмістити слова в алфавітному порядку було складною роботою, яку Кашгарський зробив власноруч, збираючи слова з усного народного мовлення. У його праці вперше були зазначені антоніми і синоніми, омоніми, коротка і повна форма слів, діалектна лексика й багато інших лексичних особливостей.

В історії будь-якої мови важливе місце належить вивченню діалектів. М. Кашгарський був першим діалектологом-науковцем свого часу. У надзвичайно складній обстановці того періоду він дав чітку картину племен, які жили тоді, і їхніх мов. Відомо, що в XI ст. племена, що населяли Середню Азію, і їхні мови змінювалися відповідно до ситуації епохи. Зміцнювалися малочисельні племена, деякі з них зливались одне з одним, виникали нові племінні союзи. Дослідник надавав великого значення вивченню історії племен і їхніх мов, відвідував кожне місто, кожне село, щоб дослідити населення і його мову. У результаті таких експедицій М. Кашгарський з'ясував, коли з'явилось населення цього населеного пункту, як воно розвивалось на певній території. Визначивши географічне розташування племені, спираючись на досягнутий рівень знань свого часу, дослідник склав карту, де доволі чітко вказано розташування племен. З'ясувавши, від яких родів утворилися окремі племена, М. Кашгарський не вважав за потрібне писати про всіх їхніх предків у власній праці. "Кожне плем'я, – зазначав він, – склалося з численних родів, проте я у своїй праці не розповідаю про них усіх, а обмежуюся лишень згадками про предків племені угузів", тобто огузів¹.

У "Дивані" М. Кашгарський зосередив увагу не лише на мовних явищах, що були притаманні окремим діалектам, але й тих подібностей,

¹Муталлибов С. М. "Дивану лугат-ит турк" Махмуда Кашгарского. (Перевод, комментарии, исследование). Автореф. дис. ... д-ра филол.наук. – Ташкент, 1967. – С.6.

що були властиві багатьом говіркам. Цей важливий матеріал допомагає визначити, як відбувалося формування і які діалекти лягли в основу мови тієї чи іншої тюркської народності.

Таким чином, "Диван" є не лише словником давніх тюркських мов, а й важливим джерелом для вивчення історії тюркських народів і їхніх мов. Використовуючи арабську абетку, М. Кашгарський зіштовхнувся із значними труднощами через те, що в арабській абетці знаки на позначення голосних і приголосних звуків лише частково були придатні для передачі тюркських голосних і приголосних. М. Кашгарському потрібно було провести певну реформу арабського алфавіту й орфографії, пристосовуючи їх до тюркської фонетики. М. Кашгарський встановив кількість і якість звуків власне тюркської мови, виявивши дев'ять голосних, дав їхній опис. Хоча інформація щодо голосних і приголосних зібрана не в одному місці, а розкидана по всьому словнику, вона є цінним джерелом для вивчення фонетичного складу давньотюркської мови.

Якщо на початку "Дивану" М. Кашгарський обмежується лише згадками назв *тюрків, туркменів, огузів, джикілів, ягма, киргизів*, то в подальшому він пише про тюркські племена диференційовано. "Спочатку тюрки склалися з 20 племен. У кожного племені була безкінечна кількість родів. Я навів у "Дивані" лише материнські, основні племена, дрібні роди я не згадував. Я пояснив скотарські знаки родів лише туркменських огузів. На то були свої причини: люди повинні були знати це. Мною накреслено багато розташувань кожного племені, починаючи зі Сходу, у точній послідовності від Рума до Мешхеда"¹. Ці факти доводять, що вчений приділяв увагу не лише племенам, а й дрібним родам, принаймні огузьким.

Праця М. Кашгарського допомагає з'ясувати характер суспільного устрою в тюркських племенах, ступінь збереження рабства в XI ст. і розвитку феодальних відносин. У деяких племенах зберігався міцний родовий устрій, в інших – починався його розпад. Згідно з поглядами М. Кашгарського, тюркські племена тієї епохи можна поділити на дві групи. До першої належали племена, які займали престижне панівне становище й мали владу. До другої групи, на думку дослідника, належали колись великі й могутні племена, що значно послабшали до XI ст.

У праці М. Кашгарського багато уваги приділялося мовним особливостям різних племен, особливо таких, як *огузи, джикіли, кипчаки, ягми*. Про мови таких племен, як *джумули, карлуки, уйгури* свідчень набагато менше. Про мови інших племен немає ніякої інформації

¹Муталлибов С. М. Там само. – С. 68–69.

(арамути, атлики). Цікаво, що М. Кашгарський поділяв усі діалекти тюркських мов, що він їх дослідив, на дві самостійні групи. Першу він назвав "огузька", а другу називав або дійсно тюркська, або просто тюркська. Різницю в діалектах М. Кашгарський вбачав не лише в лексиці, а й у фонетиці, морфології різних тюркських мов. Уже в XI ст. М. Кашгарський, описуючи світ тюркських мов, що був йому доступний, виділяв мову "огузів", часто поєднуючи їх у мовній характеристиці з кипчаками. Словник став єдиною пам'яткою тюркської діалектології раннього періоду, що дає уявлення про специфіку морфології і фонетики того періоду.

Варто зазначити, що до словника М. Кашгарський не включив слова іншомовного походження, вважаючи їх негативним явищем у мові. Водночас саме такі слова посідали значне місце в лексиці тюркомовних племен. Наявність іншомовних слів у представленому дослідженні дала б змогу виявити мовні зв'язки, що існували в ту історичну добу між тюркськими племенами і їхніми сусідами.

Повний переклад "Дивану" з арабської на сучасну турецьку мову здійснив Бесім Аталай у 1939–1943 рр. Цей переклад супроводжується коментарями, де пояснюються способи читання і дається тлумачення суперечливих і важких моментів "Дивану"¹.

Видатний російський сходознавець В. Бартольд, високо оцінюючи працю М. Кашгарського, зазначав: "Зібраний у праці Махмута Кашгарського лінгвістичний матеріал має багато зразків турецької поезії, народної і мистецької, багато культурних слів, що дають уявлення про життя турків у XI ст., про ступінь розвитку їхньої духовної і матеріальної культури тоді, коли вони вже прийняли іслам, але коли вплив ісламу й особливо Ірану ще не здобув повної перемоги над турецькими національними традиціями"².

Найпершим великим літературним твором тюркською мовою вважається епіко-дидактична пам'ятка XI ст. **"Кутадгу біліг" (Kutadgu Bilig) Юсуфа Баласагунського (Balasagunlu Yusuf)**. Появі цього поетичного твору, який можна перекласти як "Книга знань", передував доволі тривалий період, коли вироблялася писемна тюркська мова на базі мов уйгурських, карлуцьких та інших племен, серед яких неабияке місце належало огузам. Мова "Кутадгу біліг" належить до однієї з груп тюркських мов, у поемі спостерігаємо зовсім незначну кількість арабсько-перських елементів. Літературна пам'ятка XI ст. дійшла до нас у трьох

¹"Divanü Lugatî't-Türk" Tercümesi.Çeviren Besim Atalay. C.1. – Ankara, 1939

²Бартольд В. В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских языков. – М. : Восточная литература, 2002. – С. 88.

списах, що зберігаються у Відні, Каїрі і Ташкенті. Віденський список написано уйгурським письмом, каїрський і ташкентський – арабським. Поема "Кутадгу біліг" Ю. Баласагунського – перший великий оригінальний художній твір тюркською мовою, що базується на мусульманській ідеології і пропагує цю ідеологію. На думку тюрколога Е. Наджипа, цю поему, без сумніву, можна вважати зразком тюркської літературної мови XI ст. З появою "Кутадгу біліг" завершується формування нової писемної тюркської мови, а саме карлуцько-уйгурської писемної мови східної частини Караханідської держави. Припускають, що автор розпочав роботу над поемою в Баласагуні, що на річці Чу, а завершив її у Кашгарі – одному з культурних центрів тюркського світу того часу. Поема "Кутадгу біліг" була широко відома й за межами Караханідської держави, вона перетворилася на джерело поширення тюркської літературної традиції. Вплив цієї дидактичної поеми на літературу тюркомовних народів можна простежити майже до XIV–XV ст.

Серед перших тюркомовних поетів-містиків називають **Ахмета Єсеві (Ahmet Yesevi)** і його відомий твір "**Діван-і хікмет**" (**Divan-i Hikmet**). А. Єсеві народився у другій половині XI ст. у низов'ї річки Сирдар'ї в селищі Яса (Есе), отримав релігійну освіту в Бухарі й став визнаним шейхом. Його містичні вірші (*хікмети*, тобто "мудрості"), що проповідували у простій формі основи ісламу, стали широко відомі й популярні серед кочовиків не лише на теренах Середньої Азії, але й у Кипчацькому степу. Таким чином, його твори – це матеріал з історії мови, що характеризує стан кипчацької мови того періоду й того регіону¹.

Найстаріший список "Діван-і хікмет" А. Єсеві, датований 1105 р., зберігається у Стамбулі. Збірка віршів А. Єсеві з часом поповнювалася, змінювалася, що заважає сьогодні чітко встановити, які хікмети належать самому авторові, а які написані його учнями й послідовниками. Вірші А. Єсеві і його учнів дуже прості з точки зору мови, за формою вони наближаються до відповідних зразків усної народної творчості. Арабсько-перських елементів у них мало, але порівняно з "Кутадгу біліг" їхня кількість істотно зростає.

"Діван-і хікмет" А. Єсеві, що належить до зразків містичної суфійської лірики, є другою за часом пам'яткою, написаною тюркською мовою, яка дійшла до нас. Адже відомо, що саме у низов'ї Сирдар'ї з початку XI ст. жили огузькі племена. Коли вони просунулися вглиб Середньої Азії, їхнє місце посіли кипчаки. Тому можна вважати, що мова твору А. Єсеві відповідає огузо-кипчацькій мові XII ст., що перебувала під

¹Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI–XIV веков. – М. : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989. – С. 55,57.

впливом східно-караханідської літературної традиції. Поява хікметів А. Єсеві огузо-кипчацькою мовою доводить існування другої тюркської літературної мови поряд із карлуцько-уйгурською мовою "Кутадгу біліг" Ю. Баласагунського.

Поема "Юсуф і Зулейха" (Kıssa-i Yusuf) тюркомовного поета **Алі (Kul Ali)** (деякі науковці авторство поеми приписують **Шейаду Хамзі**) – перший художній поетичний твір тюркською мовою. До появи цієї поеми літературними пам'ятками XI ст. були дидактична поема Ю. Баласагунського, містичні вірші А. Єсеві XII ст., а "Юсуф і Зулейха" – перший художній поетичний твір. Сюжет поеми – це біблійна оповідь про Йосипа. У дванадцятій сурі Корану зі 111 віршів 100 присвячено детальному викладу цієї оповіді, а тюркомовний твір практично повністю збігається з коранічною версією, за винятком власних імен.

Точна дата й місце створення пам'ятки, а також племінна належність її автора невідомі. У досліджених одинадцяти списках твору згадуються як 1212 р., так і 1233 р. її написання. Таким чином, безперечно, що це пам'ятка самого початку XIII ст. Щодо мови поеми "Юсуф і Зулейха", то думки дослідників були найрізноманітнішими. Серед них називалися і татарська, і огузька, і камсько-булгарська, і чагатайська тощо. Деякі науковці вважали мову цієї поеми близькою до мови написання дидактичної поеми "Кутадгу біліг" Ю. Баласагунського. Цікавим є факт, що в цій пам'ятці XIII ст. трапляються граматичні форми, що були зафіксовані ще в орхонських пам'ятках. На думку науковців-тюркологів, поема була створена в одному з культурних центрів Середньої Азії. Мова поеми дуже проста, не відчувається значного перського впливу. Саме через цю особливість поема була широко відома серед багатьох тюркомовних народів. Хоча в окремі списки поеми переписчики внесли елементи, що не були характерними для мови першоджерела.

При визначенні мови літературного твору необхідно виходити передусім не з етнічної належності автора, а з конкретного мовного матеріалу, представленого в літературному творі. Тюркомовна поема "Юсуф і Зулейха" насичена огузькими, туркменськими, чагатайськими, казахськими та іншими елементами. Детальне вивчення мови поеми свідчить про те, що на фоні загальної мовної змішаності в ній – як у фонетиці, так і в морфології і лексиці – переважають огузькі елементи, що можуть бути зіставлені із сучасними азербайджанською і туркменською мовами. Саме в цій поемі трапляються архаїчні елементи, зафіксовані у творах М. Кашгарського і Ю. Баласагунського. Таким чином, ця пам'ятка була створена на території, де проживали огузькі племена, а поряд із ними – і кипчацькі. Розробленість мови поеми свідчить про те, що вона

створена там, де їй передували інші літературні пам'ятки, написані цією ж мішаною мовою з переважанням саме огузьких елементів. При цьому слід брати до уваги, що мова жодного середньовічного твору, звичайно, не збігається в деталях із мовою іншого твору, створеного в тому самому місці в той самий час.

Скарбниця тюркомовної поезії не може бути повною без "Дивану" (Divan) Бурханеддіна Сіваського (AhmetBurhaneddin), літературної пам'ятки XIV ст. Б. Сіваський вважається одним із засновників ліричної поезії огузів. Поет народився в 1345 р., жив і творив серед різних огузьких і неогузьких племен. Сучасник поета Азіз бін Ардашир, який тривалий час жив при його дворі й мав його покровительство, стверджував, що Кади Ахмет Бурханеддін народився і прожив майже усе життя в Кайсері. Предки поета під час великого переселення огузів із Середньої Азії до Малої Азії переселилися з Хорезма й належали до одного з родів туркменського племені *салур*. Освіту поет отримав у Єгипті і Сирії, тому він добре знав арабську мову і літературу. Газелі поета насичені складними арабськими словосполученнями, парними словами, що мали другим компонентом арабізм. При цьому його творчість тісно пов'язана з традиціями османської, старотурецької і класичної перської літератури.

Кади Ахмет Бурханеддін чимало часу й сил приділяв розвитку культури і літератури при своєму дворі. Багато тюркомовних, арабських і перських учених, літераторів, поетів, істориків знаходили його покровительство. Сам же поет писав вірші, відомий великий том його ліричних віршів. Є згадки й про існування прозових творів Бурханеддіна тюркською і арабською мовами, проте вони ще не віднайдені.

"Диван" поета дійшов до нас в єдиному списку, виконаному у 1393–1394 рр. писцем Халілом бін Ахметом. Рукопис, що налічує 608 сторінок, зберігається в Лондоні, у Британському королівському музеї. "Диван" складається з 1319 *газелей*, 20 *рубаї* і 117 *туюгів*, що характерні лише для тюркомовної поезії. Цінність цього списку полягає також у тому, що він переписаний особистим писцем поета-правителя і, можливо, для самого Бурханеддіна. Науковці вважають, що "Диван" був перевірений поетом і тому максимально точно відтворює особливості його мови.

Коли Турецьке лінгвістичне товариство вперше опублікувало в Анкарі факсимільне видання "Дивану" поета за фотокопією лондонського списку, багато сторінок виявилися темними й не читалися або ж текст розрізнявся дуже важко. 1980 р. у Стамбулі з'явилося нове факсимільне видання без таких дефектів. Саме це видання рукопису дозволило зробити його ретельний аналіз.

Крім того, що сам рукопис добре зберігся, він написаний гарним і зрозумілим почерком *наسخ*. Лише за деякими винятками орфографія всього рукопису витримана, діакритичними знаками доволі послідовно позначаються голосні звуки, що значною мірою полегшує саме читання і дозволяє скласти доволі чітке уявлення про мову поета. У деяких місцях крапок над і під літерами немає або вони зміщені, є неясно написані слова. У "Дивані" трапляються граматичні форми, що неможливо інтерпретувати, незрозумілі слова, не зафіксовані не лише в огузькій групі тюркських мов, але й загалом у тюркських мовах.

"Диван" Бурханеддіна, на думку дослідників, перший у малоазійсько-тюркській поезії. Тому його можна порівнювати з аналогічними диванами середньоазійсько-тюркських поетів. Арабські і перські джерела повідомляють про величезну творчу діяльність Бурханеддіна, особливо відзначаючи його поетичні твори. Проте ні в Європі, ні в Туреччині не приділялося достатньо уваги його творчості. Уперше в 1893 р. російський арабіст П. Меліоранський під час свого перебування в Лондоні ознайомився з "Диваном" Бурханеддіна. 1895 р. науковець опублікував арабською графікою декілька його рубаї і туюгів у збірнику наукових праць Санкт-Петербурзького університету. Пізніше про творчість цього малоазійського поета згадував у своїй праці "Історія Туреччини і її літератури" український сходознавець академік А. Кримський.

У 1980 р. видатний турецький учений М. Ергін у Стамбулі видав повний "Диван" поета в турецькій транскрипції з короткою змістовною передмовою, що розпочиналася такими словами: "Правитель Сіваса Кади Бурханеддін Ахмет є одним із найбільших турецьких поетів, його диван – скарбниця турецької мови". У передмові до "Дивану" М. Ергін зазначає, що мова поезії Бурханеддіна за часом є староосманською турецькою, а за територією поширення – азербайджанською мовою. Вірші Кади Бурханеддіна в мовному відношенні відрізняються від віршів як турецьких, так і азербайджанських поетів того періоду тим, що в них легко варіюють старотурецькі, староазербайджанські, східнотюркські, архаїчні слова за наявності арабських, перських, арабсько-перських складних зворотів і словосполучень.

Мова "Дивану" – це мова поетичного твору, написаного арабсько-перським розміром *аруз*, проте арабсько-перські мовні елементи не лише не ускладнюють мову твору, але й надають йому своєрідної краси. Незважаючи на численні іншомовні елементи, "Диван" порівняно легко читається сучасним читачем. У фонетичному відношенні мова "Дивану" Кади Бурханеддіна значно відрізняється від мови молодших сучасників

поета, зокрема Насімі і Хатаї, передусім послідовнішим дотриманням гармонії голосних. В одних випадках спостерігаються явища прогресивної гармонії голосних, наприклад *gönlümüz*, а в афіксі присвійності третьої особи однини зафіксоване чергування голосних *gözü–gözi*.

Водночас не можна стверджувати, що у мові "Дивану" повністю дотримується губна гармонія голосних. У деяких випадках лабіалізація голосних у "Дивані" йде врозріз із губною гармонією. Для мови твору характерно, що до основи, яка не має у своєму складі губної голосної, приєднуються афікс присвійності, показники відмінків, часові афікси з губною голосною. Наприклад, *benim, halun, canımı, anladım*. Можливо, це було виявом відомої нестійкості орфографії, пов'язаної з османською абеткою, яка не могла відобразити повною мірою фонетичний лад турецької мови.

Відтворення історії розвитку тюркських літературних мов і вивчення мови тієї чи іншої тюркомовної писемної пам'ятки в історико-порівняльному плані, класифікація цих пам'яток неможливі без урахування історичного періоду, коли вони створювалися. Необхідно також брати до уваги склад населення саме на тій території і в той час, міграції племен і народів, рівень освіти на різних територіях, утворення нових культурних осередків, а у зв'язку з цим – пересування самих учених, поетів різної етнічної належності з одних культурних осередків до інших. Усе це не могло не відбитися на мові, до писемних пам'яток якої привносилися іншоплемінні мовні елементи. Без урахування всіх цих чинників неможливо встановити точну належність певної пам'ятки тому чи іншому із сучасних тюркських народів.

Мови майже всіх середньовічних тюркомовних писемних пам'яток змішані. В основі мови одних лежить уйгурська, а інші зазнали сильного впливу уйгурсько-карлуцько-чигильської мови. У мові пам'яток, створених у подальші сторіччя, виявляється за явно уйгурської основи вплив огузо-туркменської або кипчацької мов. У подальшому, у другій половині XIII і в XIV ст., уйгурська мовна основа поступається огузо-туркменській або кипчацькій основі. Так виникали зовсім нові змішані мови, в яких за огузо-туркменської або кипчацької основи уйгурські мовні елементи зберігаються лише як данина старій уйгурській, точніше уйгуро-карлуцькій літературній традиції. Це стосується головним чином XIV ст., коли починається формування і подальший розвиток різноплемінних тюркських літературних мов на змішаних уйгуро-огузько-кипчацьких основах. Підкреслимо також, що паралельно з уйгурською літературною традицією існувала огузо-туркменська літературна традиція, яка, у свою чергу, на різних етапах розвитку різною мірою відчувала вплив уйгуро-карлуцької літературної традиції.

POZDIL IV OSMANСЬКА АБЕТКА

DERS IV OSMANLI ALFABESİ

Özet

*Orhun ve Uygur alfabeleri Eski Türk dili döneminde kullanılırken Türklerin X. yüzyılda İslamiyeti kabulünün ardından kullanmaya başladıkları ve Osmanlıca'nın temelinde yatan **Arap ve Fars harfleri** (karışık Arap-Fars alfabesi) söz konusudur. 1928 yılında Latin alfabesine geçilinceye kadar söz konusu alfabe, Türk halkı için bir tek alfabe haline gelmiştir.*

Eski Anadolu Türkçesinde ve daha sonra da Osmanlıcada kullanılan harflerin oluşumu ve şekillenmesi, Arap ve Fars harflerinin Türkçe'nin fonetik (sesçil) sistemine uyarlanması (adaptasyonu) konuları üzerinde durulmuştur. Osmanlıcada kullanılan harflerin genel analizi yapılmış, Türkçe, Arapça ve Farsça kökenli sözcükleri Osmanlı alfabesiyle yansıtmaları yollarından söz edilmiş, Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerin kaynak dilde olduğu gibi Osmanlıcada biçimini koruduğu halde fonetik açıdan Türkçeye uyarlanmış bir şekilde kullanıldığı ayrıca belirtilmiştir.

Arapçadan Osmanlıcaya alınmış sözcüklerden, Osmanlıca yazılarda görülen Arapça kökenli sözdizimsel yapılardan, Farsçadangelen alıntı sözcüklerden ve Farsça isim tamlaması gibi sözdizimsel yapılardan kısaca söz edilmiştir.

У різні історичні епохи тюрки користувалися трьома головними алфавітними системами: рунічною, уйгурською і арабською. Рунічна абетка орхоно-єнісейських пам'яток давно вийшла з комунікативного процесу, а залишилася лише мовою пам'яток культури тюркських племен, про що йшлося вище. На думку деяких турецьких філологів, саме рунічне, уйгурське і арабське письмо були загальноновживаними для тюркських племен як з погляду часу, так і території. При цьому орхонська і уйгурська абетки були основними в епоху давньотюркської мови, а арабська – в епоху нового письма, тобто вже після прийняття в X ст. тюрками ісламу. Уйгурська абетка повністю поступилася місцем арабській, яка стала єдиною для турецького етносу до початку XX ст., коли у 1928 р. була замінена латинською графікою.

Варто підкреслити, що незважаючи на тривалий історичний період використання арабської (а точніше, арабсько-перської) графіки, саме вона була найменш пристосованою до фонетичної і морфологічної будови тюркських мов. Найкраще відповідала фонетичній будові тюркських мов

найперша, рунічна графіка. Щодо арабської системи літер, то ні приголосні, ні голосні арабської абетки не відповідали тюркським мовним знакам. Проте османська мова базувалася саме на арабській графіці. Необхідно зазначити, що використання терміна "османська, або староосманська мова" (*Osmanlıca*) є абсолютно умовним, оскільки ранні пам'ятки цією мовою були створені до виникнення самої Османської держави у XIII ст. Саме тому використовують термін "староанатолійська турецька мова" (*Eski Anadolu Türkçesi*). Писемність, якою користувалися творці пам'яток староосманською мовою, є арабсько-перською, яку пристосували для того, щоб писати староосманською. Малоазійські пам'ятки XIII–XV ст. відбивали ранній етап формування анатолійсько-турецької писемності, коли писати значною мірою означало транскрибувати тюркську мову засобами арабської і перської писемності. Про це свідчить брак у багатьох із пам'яток ідентичності в передачі одних і тих самих фонем, слів; різне використання знаків на позначення голосних порівняно з пізнішими пам'ятками. Крім цього, варто зауважити, що в Османській імперії використовувалися власне дві арабські графіки: перша – *rik'a* – зразок рукописного почерку (крім нього існувало багато різновидів, наприклад, *несіх*, *талік*, *сюлюс*, *дівані*, *джелідівані*, *рейхані*, *кюфі* тощо) і друга – *насх* – друкована форма арабської графіки, якою користувалися і професійні каліграфи.

Арабська абетка, що стала основою для османської мови, складалася із 28 графем, а чотири літери пізніше були взяті з перської абетки. Таким чином, в османській абетці налічувалося, за деякими даними, 32 літери, а за іншими, – 33, тому що фонема "носове *n*" (так звана *kâf-i nunî*) не належала ні до арабської, ні до перської. Писати потрібно було справа наліво. Щодо приголосних, то в цій абетці була значна кількість приголосних, при цьому ж декілька приголосних позначали одну фонему. Багато приголосних були однаковими за формою, а відрізнялися одна від одної лише діакритичними знаками (крапки від однієї до трьох). Лише три літери (*еліф*, *вав*, *йе*) передавали довгі голосні (четвертий знак для голосної -а/ -е – так звана *ха-і ресміййе* (◌ı) – була запозичена з перської мови), а для передачі коротких голосних використовувалися *харакати* (огласовки) – знаки над рядком або під рядком, які на письмі частіше за все не використовувалися. Для арабських назв цих знаків у турецькій мові існували такі відповідники: арабська "*фетха*" – *üstün* для позначення короткої "а" ("е"); "*дамма*" – *ötre* для позначення короткої "u" ("ü", "o", "ö"); "*кесра*" – *kesre* позначала коротке "i" ("ı"). У турецькому письмі огласовки використовувалися дуже рідко. Крім того, особливість і складність арабської графіки полягала в тому, що більшість графем мали

варіанти написання залежно від позиції: початок слова (ініціальна позиція), середина слова (медіальна позиція), кінець слова (фінальна позиція), ізольована літера (автономна позиція).

Усі графеми поділялися на дві групи: ті, що мали двосторонні зв'язки, тобто з'єднувалися як із попередньою, так і з наступною літерою; і ті, що мали однобічний зв'язок, тобто ніколи не з'єднувалися з наступною літерою. Прикладом перших можуть бути графеми *be* (ب) і *te* (ت). Прикладом других є графема *pe* (پ). Крім того, у власне тюркській лексиці використовувалися не всі арабські літери. Ось чому всі арабські графеми можна поділити на дві групи: нейтральні, тобто які використовувалися як у запозичених, так і в турецьких словах, і ті, які траплялися лише в арабських запозиченнях.

Для позначення турецьких голосних, як уже зазначалося, вдавалися до графем, що використовувалися в арабській як довгі голосні: *elif*(ل), *vav*(و), *ye*(ي), а також до їхніх поєднань (*диграфів*). Через те що арабська графічна система відображала, в основному, лише приголосні, пристосування арабських літер для позначення турецького вокалізму (голосні переднього – заднього ряду, вузькі – широкі, губні – негубні) спричинило те, що його найголовніші ознаки арабською графікою не передавалися. Наприклад, арабська графема *vav*(و) використовувалася для позначення чотирьох турецьких голосних фонем *O*, *Ö*, *U*, *Ü*, а також приголосної *V*; графема *elif*(ل) – для позначення фонем *A*, *E*, а разом виконувала й інші функції, насамперед слугувала підставкою для *хамзи*; графема *ye*(ي) – для позначення голосних фонем *I*, *İ* і приголосної *Y*. При цьому не всі голосні турецької мови отримували графічне позначення, що створювало значні складності при читанні й написанні. Тенденція до повнішого позначення турецького вокалізму знаходила відображення в певних змінах орфографічної норми протягом усієї історії турецької писемності.

Згідно з арабською абеткою, літери поділялися на "сонячні" і "місячні" залежно від здатності підпорядковувати собі попередній приголосний *L* означеного артикля *al* (турецькою вимовляється – *el*). Якщо літера "сонячна", то *L* асимілюється з першим приголосним слів, отримуємо подвоєний приголосний, а якщо "місячна", то *L* читається звичайно. Знання цього правила було необхідне для правильного читання арабських іменних словосполучень (*ідафі*), що увійшли до літературної мови у вигляді зворотів, кліше, цитат. Варто брати до уваги й те, що в османській мові тривалий час була традиція передавати назви творів за правилами арабської і перської граматики.

Слід зазначити, що в арабографічній турецькій писемності арабські і перські слова запозичувалися в тій графічній формі, в якій вони існували в мові-джерелі. У власне турецьких словах обов'язково позначалися голосні на початку і наприкінці слова, голосні в середині слова позначалися не завжди, але у двоскладових словах один склад завжди мав бути з графічно позначеним голосним, що до певної міри спрощувало прочитання таких слів.

Основна частина арабсько-перських запозичень здійснювалася книжним шляхом, тому фонетичний зміст арабських графем втрачався і пристосовувався до близьких фонем турецької мови. Якщо для вокалізму знадобилися додаткові знаки, то для приголосних чимало арабських графем виявились "зайвими". Наприклад, у запозичених словах арабські графеми, що позначають емпатичні T (ط), D (ض), S (ص), Z (ظ), велярний фрикативний H (خ), міжзубний Z (ذ) мали в турецькій таке саме звучання, як відповідні фонemi турецької мови.

Фонетично арабські запозичення змінювалися під впливом фонетичних закономірностей турецького слова, насамперед під впливом сингармонізму.

На думку російської дослідниці османської мови Е. Груніної, основна маса арабських запозичень у турецькій мові – це віддієслівні імена, імена дії (масдари) і дієприкметники (дійсного і пасивного станів). Ці граматичні форми побудовані за певними моделями ("формулами"). Знання цих моделей дозволяє визначати корінь і тим самим зрозуміти єдність лексичного гнізда запозичень. Знання ж моделі й відповідного кореня дає можливість зрозуміти структуру незнайомого слова й правильно його прочитати, визначивши його значення або спираючись на однокореневі слова, знайти це значення у словниках.

Щодо деяких особливостей запозичених арабських словосполучень, то модель арабського означального словосполучення, тобто "арабський ізафет" (*idafa*) трапляється у складі лексичних одиниць як вільне синтаксичне словосполучення – у назвах творів, титулів тощо. В арабському ізафеті означуване стоїть на першому місці, а означення – на другому. Форма означуваного залежить від його позиції у реченні: воно може мати артикль і одну з трьох відмінкових форм. Означення завжди має артикль чи саме по собі є ізафетним словосполученням (маємо щось подібне до ізафетного ланцюга в сучасній турецькій мові). Яскравим зразком словосполучення, утвореного за запозиченими синтаксичними моделями, є назва твору М. Кашгарського "*Divanü Lugati't-Türk*", в якому перше словосполучення "*Divan-ü Lûgat*" утворене за моделлю перського, друге "*Lûgati't-Türk*" – за моделлю арабського ізафету.

Арабські вкраплення, частіше за все цитати з Корану, були обов'язковим елементом офіційних документів, а також літературних творів. Діловий документ, наприклад, султанський указ, звичайно розпочинався з релігійного заклику "хюве". Сам же зміст документа розпочинався формулою, що по суті виконувала роль *тугри* – печатки султана, хоча могла бути розміщена й сама печатка. Формула, як правило, була такою: *Nişan-ı hümayun ve misal-i meymun... hükmi oldur ki...* – *Повеління височайшого указу і благословеного наказу таке....* Варто зазначити, що приписи, які містилися в самому документі й завершували його, як правило, вводилися власне турецькими зворотами на зразок: *bilmiş olalar* (нехай знають), *şöyle bileler* (хай знають, що), *bildüm bilmedüm demiyeler* (хай потім не кажуть, що не знали).

Ми лише частково торкнулися проблеми арабських текстових вкраплень у старих турецьких пам'ятках. Варто зазначити, що їхня структура мала тенденцію до ускладнення особливо в період другого етапу розвитку османської мови.

Найяскравішим явищем у сфері запозичень із перської мови було використання означальної конструкції, тобто перського ізафету. До його складу входить означуване, головний член (іменник чи дієслово) і означення (іменник, прикметник, віддієслівне ім'я тощо). Тобто в перському ізафеті на першому місці перебуває означуване, на другому – означення на відміну від турецького, де будь-яке означення завжди стоїть на першому місці. Формальним засобом зв'язку між членами ізафету виступає ненаголошений показник (*енклітика*) – *i/l* (у перській мові *-e*). У перському ізафеті наголос падає на склад, що передує показнику зв'язку. Наприклад, *düşman-ı din* (*противник віри, гяур*). До складу перського ізафету в турецькій мові входили, як правило, тільки перські і арабські слова.

У період ранніх турецьких пам'яток (XIII–XIV ст.) перський ізафет не був настільки поширеним, а частіше виступав засобом художньої виразності. З розвитком літератури і її жанрово-стилістичним розшаруванням, а також на основі значного проникнення перських лексичних запозичень у турецьку мову конструкція перського ізафету стала нормою писемної літературної мови. Це виражалось як у збільшенні її частотності, так і в тенденції до збільшення кількості означень в ізафеті. Нормативність таких синтаксичних конструкцій виявлялася в тому, що в період *Танзімату* навіть активні прибічники очищення турецької мови від арабських і перських запозичень у своїх виступах звично використовували складні перські означальні конструкції. Перський ізафет тривалий час був нормою в турецькій публіцистиці (наприклад, турецькі газети кінця XIX –

початку XX ст.) і науковій літературі. У дореспубліканській Туреччині наукова термінологія частіше будувалася за типом перського ізафету. У художній літературі використання цієї конструкції поступово почало набувати характеру стилістичного прийому. Наприклад, у турецькій новелі перський ізафет часто слугував для передачі авторської іронії стосовно зображуваного персонажу.

Сучасна граматична система турецької мови склалася загалом XV ст. Проте через історико-культурні умови розвитку турецької літературної мови протягом своєї багатостолітньої історії ця мова увібрала в себе численну арабську і перську лексику, запозичила деякі синтаксичні конструкції, що значною мірою і визначає її специфіку порівняно із сучасною турецькою мовою. Коли йдеться про османську мову упродовж XIII–XIX ст., то необхідно вирізняти писемні різновиди літературної мови зазначеного періоду майже в шість століть, беручи до уваги її жанрово-стилістичну диференціацію.

РОЗДІЛ V
ЕТАПИ РОЗВИТКУ ОСМАНСЬКОЇ МОВИ.
ПЕРШИЙ ЕТАП РОЗВИТКУ

DERS V
OSMANLICANIN GELİŞİM EVRELERİ. BİRİNCİ EVRE

Özet

Andrey Kononov, Zeynep Korkmaz, Muharrem Ergin, Ahmet Caferoğlu, Elvira Grunina dahil olmak üzere farklı bilim adamlarına ait, Osmanlıcanın gelişim evrelerinin sınıflandırılması esasları ile ilgili teoriler üzerinde durulmuştur. Bu ders kitabında, günümüz Ukrayna türkolojisinde kabul edildiği gibi Eski Osmanlıca (XIII–XV. yüzyıllar); Klasik Osmanlıca (XV–XIX. yüzyıllar); Yeni Osmanlıca (XIX–XX. yüzyıllar) olmak üzere Osmanlıcanın üç ana gelişim evresi kabul edilmiştir.

Bu derste Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulduğu ve yükseldiği dönem XIII–XV. yüzyıllarda kullanılan Osmanlıcanın Eski Osmanlıca olan birinci gelişim evresi söz konusudur. Eski Anadolu Türkçesi ve Eski Osmanlıca terimlerinin içeriği ve manası üzerinde durulmuş, Anadolu Türk yazısının gelişim yolları irdelenmiştir.

Osmanlı Devleti'nde kullanılan dilin, Osmanlıca (Osmanlı yönetici sınıfının ve eğitilmiş seçkinlerin kullandığı bir yazışma ve edebiyat dili) ve kaba Türkçe (halkın konuştuğu dil) olmak üzere ikiye ayrılması, bu ayrılışın sebep ve sonuçları üzerinde durulmuştur. Rus ve Ukrayna türkolojisinde kabul edilmiş yaklaşıma göre bunlar; yüksek stil ve düşük stil olmak üzere Osmanlı Türkçesinin iki üslubu (stili) olarak kabul edilir, yüksek ve düşük stiller arasında bir de şöyle denen ara stil mevcuttur ki, bu üç stil derste söz konusudur.

Oğuzname, Dede Korkut Kitabı, aşık ve ozanların şiirleri, destanlar olmak üzere Anadolu Türk Dilinin oluşmasından önce verilen ve Anadolu Türk Dilinin temelini oluşturan edebi eserlerin yanı sıra Eski Anadolu Türkçesi ve Klasik Osmanlıca döneminde çıkan edebi yapıtlar söz konusudur. Türkçe verilmiş halk edebiyatı eserlerinin yanı sıra tasavvuf edebiyatı şiirleri üzerinde de durulmuştur. Mevlevi Tarikatı'nın kurucusu, tasavvufun ilkelerini ilk olarak Türkçe anlatma çabasında bulunan şair Mevlana Celaleddin Rumi, Mevlana'nın oğlu Sultan Veled, Mantıku't-Tayr (Kuşların Dili) adı altında nazire nazım türünde ilk eser veren şair Gülşehri, halk diline yakın bir dille ilahiler veren, en göze çarpan ve en çok bilinen Türk halk şairi Yunus Emre, Dertli, Erzurumlu Emrah, savaflara katılan yeniçeri aşıklarından Aşık Ömer, köy aşıklarından Ruhsati, göçmen aşıklardan Karacaoğlan olmak üzere söz konusu dönemde yaşayan ve eserler veren Türk edebiyatının en önemli temsilcilerinden söz edilmiştir. Halk ve tasavvuf edebiyatında kullanılan hece ve aruz vezinlerinden de bahs edilmiştir.

Türkçenin köken ve kaynakları ile ilgili, akademisyen Agatangel Krimski'nin düşüncelerine yer verilmiş, Hoca Ahmet Fakih'in "Çarname"si ile

ilgili A. Krimskiy'in araştırması, Vasilij Smirnov'un en eski Türkçe elyazısı eser saydığı, Ebu Hafs Ömer Neseфи şiir çevirisi (1332) ile ilgili V. Smirnov'un araştırması (1914), Platon Melioranskiy'in "Türkçe ile İlgili Arap Filologu'nun Düşünceleri" adlı monografisi (1900), Macar bilim adamı ve türkolog Ármín Vámbéry'nin "Alt-osmanische Sprachstudien" (Eski Osmanlıca Araştırması) (1901), Mecdut Mansuroğlu'nun "Anadolu'da Türk yazı dilinin başlaması ve gelişmesi", "Sultan Veled'in Türkçe manzumeleri" adlı eserleri, Muharrem Ergin'in "Kadı Burhaneddin Divanı üzerinde bir gramer denemesi" adlı çalışması (1951), Hoca Mesud (Mesud bin Ahmed) 'in "Süheyl ü Nevbahar" adlı şiiri (XIV. yüzyıl) ile ilgili Tahsin Banguoğlu'nun bilimsel çalışması, Faruk Timurtaş'ın "Şeyhi ve Çağdaşlarının Eserleri Üzerinde Gramer Araştırmaları" (1960) adlı kapsamlı bir bilimsel çalışması dahil olmak üzere Türkçenin kökeni konusunu irdeleyen bir dizi bilimsel esere yer verilmiştir.

Староосманська мова, що склалася в результаті багатостолітнього процесу розвитку мов огузо-сельджуцьких племен, які прийшли у X–XI ст. із Центральної Азії до Малої Азії і сформували тут спочатку державу Великих Сельджуків, а пізніше Османську державу, фактично доступна дослідникам із XIII ст. Її верхньою хронологічною межею вважають середину XV ст. Таким чином, хронологічні рамки цієї мови охоплюють XIII–XV ст., коли Конійський султанат занепадав і зародилася, зміцнювалася і територіально розширювалася Османська держава. Географічні кордони її поширення постійно змінювалися, проте основною територією впродовж усього названого періоду була Анатолія, що охоплювала Малоазійський півострів, частину Вірменського нагір'я, Сирійського плато, Верхньої Месопотамії, що складає зараз переважну частину території Туреччини. Усі пам'ятки староосманської мови походять із цього регіону.

Термін "*староосманський*" є абсолютно умовним через те, що ранні пам'ятки цією мовою були створені до того, як виникла сама Османська держава. У спеціальній літературі використовується також інший, більш точний термін "*староанатолійська тюркська мова*".

В *османській мові* внаслідок безпосереднього впливу ісламу, що регламентував усе життя віруючих, арабсько-перські елементи утворювали власний прошарок, що функціонував на всіх рівнях за особливими правилами, не такими, як тюркські слова. Писемність, якою користувалися творці пам'яток староосманською мовою, є арабсько-перською, яку пристосували для того, щоб писати староосманською. Малоазійські пам'ятки XIII–XV ст. відбивають ранній етап формування анатолійсько-тюркської писемності, коли, як зазначалося в попередньому розділі, писати значною мірою означало транскрибувати тюркську мову засобами арабської і перської писемності. Про це свідчить брак у багатьох

із пам'яток ідентичності в передачі одних і тих самих фонем, слів, а також повніше використання засобів писемних запозичень (наприклад, знаків на позначення голосних) порівняно з пізнішими пам'ятками.

Анатолійсько-тюркська писемність пройшла типовий стихійний шлях розвитку. У ранній період вона точніше відображала звуковий бік мови, ніж в османський період XVI–XIX ст., коли написання слів і формантів нормалізувалося, закріпилося традицією, вагання поступилися місцем однорідності.

У процесі формування і розвитку турецької мови виділяються два періоди: передісторія і історія турецької мови. На думку російського тюрколога А. Кононова, передісторія турецької мови хронологічно чітко визначається і документується літературними пам'ятками, створеними в Малій Азії протягом XIII–XV ст. І саме тому цю мову називають для зручності анатолійсько-тюркською мовою. Деякі турецькі лінгвісти називають цей період *Eski Anadolu Türkçesi* (староанатолійська тюркська), а професор З. Коркмаз поділяє цей період на три етапи: **1. Selçuklu devri Türkçesi** – тюркська мова епохи сельджукидів; **2. Anadolu Beylikleri devri Türkçesi** – тюркська мова епохи анатолійських бейліків; **3. Klasik Osmanlıca'nın başlangıcı** – початок класичної османської мови.

Трохи інакшу періодизацію розвитку османської мови дає турецький мовознавець М. Ергін, який виділяє період *Eski Anadolu Türkçesi* (XIII ст. – середина XV ст.); період *Osmanlıca* (1453 р. – XX ст.) і період *Türkiye Türkçesi* (після 1908 р. і далі XX ст.). Дослідник свідомо відкинув значний етап у становленні турецької мови, а саме сельджуцький період, тому що науці майже нічого не відомо про мову того періоду, писемні пам'ятки якої майже не збереглися.

Власну цікаву періодизацію розвитку турецької мови представляє турецький мовознавець А. Джафероглу, який виділяє сім етапів: **1. Altay devri = Türk-Moğol dil birliği** (алтайський період = тюрко-монгольський мовний союз); **2. En eski Türkçe devri=Proto Türk dil birliği** (період найдавнішої турецької = прототюркський мовний союз); **3. İlk Türkçe devri**(період ранньої турецької); **4. Eski Türkçe devri**(період давньої турецької); **5. Orta Türkçe devri**(період середньої турецької); **6. Yeni Türkçe devri**(період нової турецької); **7. Modern Türkçe devri**(період сучасної турецької).

Аналізуючи наявність писемних пам'яток, уточнюючи зазначені етапи, академік А. Кононов давав таку хронологію розвитку османської/турецької мови¹:

¹Кононов А.Н. Очерк истории изучения турецкого языка.– Л.: Наука, 1976. – С.93.

I. Анатолійсько (малоазійсько)-тюркська мова XIII–XV ст., попередник турецької.

II. Рання турецька мова кінця XV–XVI ст.

III. Середньотурецька мова XVII–середины XIX ст.

IV. Новотурецька мова середини XIX–початку XX ст.

V. Новітня турецька – з 30-х років XX ст.

Така хронологія видається нам занадто подрібненою, адже деякі періоди охоплюють лише століття, що не дозволяє досить чітко простежити розвиток мови навіть за писемними пам'ятками. Крім того, на думку дослідника, анатолійсько-тюркський період тривав до XV ст., а "рання" турецька мова бере початок із кінця цього ж століття, що не збігається з періодом виникнення і початком розквіту вже Османської імперії.

Тому, на нашу думку, вірогідніше спиратися на хронологію, запропоновану російським тюркологом Е. Груніною, яка виділила два великі етапи: передісторія турецької мови і власне історія турецької мови. Перший із них має два періоди: загальноогузький IX–XII ст. і розпад огузької етнолінгвістичної єдності на західноогузький і східноогузький ареали у XII–XIV ст. Саме в цей період відбувався процес формування окремих огузьких мов, коли діяли як загальні внутрішньосистемні тенденції, так і мовні процеси, характерні для кожного конкретного етносу. Етап власне турецької, османської мови дослідниця пропонує поділити на три такі періоди: ранньоосманський XV ст.; середньоосманський XVI–XVII ст.; пізньоосманський XVIII–XIX ст.¹

У сучасній тюркології розглядаємо такі три основні етапи розвитку османської мови: староосманська (*Eski Osmanlıca*) XIII–XV ст.; середньоосманська, або класична османська (*Klasik Osmanlıca*) XV–XIX ст., новоосманська (*Yeni Osmanlıca*) XIX–XX ст. Так, ми можемо вважати староосманську мову найпершим попередником, прямим предком турецької мови.

У результаті доволі тривалого й своєрідного соціолінгвістичного процесу, що розпочався в період формування турками власної державності, в умовах соціальної диференціації в епоху феодално-ленної системи й під впливом низки політичних, економічних, релігійних, культурних та інших екстралінгвальних факторів, відбулася різка соціальна стратифікація турецької мови, що спричинила утворення соціально зумовлених функціональних стилів, які істотно розрізнялися як за внутрішньоструктурними мовними якостями, так і за сферами

¹Груніна Э. А. Историческая грамматика турецкого языка. (Морфология). – М.: МГУ, 1991. – С. 5.

використання. Цей процес стилістичної диференціації турецької мови, що мав аналоги серед деяких європейських мов в епоху феодалізму, спричинив утворення "високого літературного стилю", який сформувався на основі конгломерату згаданих вище арабських і перських, а також власне турецьких лексичних і граматичних елементів. Цей стиль як основна норма літературної турецької мови обслуговував доволі вузьке соціальне коло – султанський двір, вищі верстви феодального суспільства, духівництво. Виникнувши як писемна норма, цей стиль, що традиційно ототожнюється з терміном "османська мова" (*Lisani Osmani*, або *Fasih Türkçe*), використовувався як офіційна державна мова: нею писалися фірмани (укази султана), велося діловодство, зокрема й судове. Крім того, цей стиль, поряд з арабською і перською мовами, був мовою художньої літератури і науки, що концентрувалися за феодальної доби при султанському дворі й у резиденціях великих феодалів і духівництва.

Елітарність "високого" стилю і обмеженість його поширення зумовили існування іншого варіанта літературного стилю турецької мови, що був менш насичений іншомовними запозиченнями й спирався на народну мову. Тут можна сказати про формування так званого середнього стилю (*Orta Türkçe*). Зразками його можуть слугувати твори як ранніх (Юнус Емре (*Yunus Emre*), XIII ст.), так і пізніших (Евлія Челебі (*Evliya Çelebi*), XVII ст.) класиків турецької літератури.

Цей самий процес стилістичної диференціації османської мови фактично спричинив появу такого стилю, як *Kaba Türkçe* (проста, груба турецька), яким користувалися прості турки-османи, які проживали, в основному, за межами не лише султанського двору, але й за межами анатолійських міст.

Таким чином, перший етап розвитку османської, тобто епоха староосманської мови пов'язаний із періодом становлення турецької державності й зародженням турецької мови з мов огузо-сельджуцьких племен. У цей самий період – період формування феодальної держави – із змішаних, типологічно різнорідних фонетичних, лексичних, морфологічних і синтаксичних елементів арабської, перської і власне турецької мов почав формуватися і "високий" літературний стиль. Академік А. Кримський зазначав, що "османська мова вважається, своєю лексикою з її добре виробленими відтінками, за найбагатшу серед інших тюркських мов. Тільки ж вона куди більше, ніж інші, пересякнута чужими елементами. Найперше арабськими та перськими". Крім того, як

підкреслює А. Кримський, "османська – найлюбіша для вуха (...) і найелегантніш оброблена в синтаксисі й фразеології"¹.

Коли тюркські племена з'явилися в Малій Азії, вони мали вже різноманітний і розвинений пісенний фольклор. Важливим джерелом для вивчення ранньої усної творчості цих племен є відомий "Диван тюркських мов", складений в XI ст. ученим-філологом М. Кашгарським. Серед записаних ним зразків пісенної творчості є фрагменти пісень трудових, обрядових, календарних, героїчних. Безперечно, частина цього величезного й розмаїтого пісенного репертуару була занесена до Малої Азії тими огузькими племенами, які перекочували сюди в XI–XIII ст., і продовжила своє існування вже в новій конкретно-історичній ситуації, видозмінюючись залежно від умов і сфер свого поширення.

Різнманітні форми епічної поезії, що зафіксувала легендарні й історичні перекази з життя огузьких племен, а також твори народної дидактики об'єднувалися в тюрків-огузів під загальною назвою "*Огузнаме*" (*Oğuzname*), що поставав як духовне надбання від прабатька тюрків Огуз-хана. Посилаючись на літописця XIII ст., російський тюрколог академік В. Гордлевський зазначав, що за сельджуцьких султанів "як придворний побут, так і цивільний суд, навіть дрібниці – все базувалось на точних вказівках Огуз-наме". Згодом здійснювався запис Огуз-наме, а його норми після прийняття ісламу, безперечно, були замінені нормами Корану. У розвиток усної народної творчості значний внесок зробили народні пісняри (*ozan*), першим з яких, за переказами, вважається мудрий наставник огузів Коркут, навколо постаті якого з'явилася низка переказів, частково оформлених пізніше у "*Книзі мого діда Коркута*" (*Dedem Korkut'un Kitabı*). Популярними були історичні перекази (дестани), що пов'язувалися з ім'ям легендарного тюркського героя Кьороглу (*Köroğlu*).

Вивченню мови пам'ятки "Книга мого діда Коркута" була присвячена монографія азербайджанського вченого А. Демірчізаде. Хоча автор вважав цей твір пам'яткою азербайджанської культури, проте на неї мають рівні права турки, туркмени і азербайджанці. Автор досліджував фонетичні, морфологічні, синтаксичні і лексичні особливості мови пам'ятки, використавши чотири її публікації, хоча приклади наводив, в основному, з дрезденського рукопису. А. Демірчізаде відзначав наявність у представленому творі не лише багатьох огузьких і кипчацьких елементів, але й перських і арабських запозичень.

¹Кримський А. Ю. Сходознавство. Твори в п'яти томах. Т.4. – С. 473, 474.

Іншу групу співців становили *ашики*, або *ашуги*(*aşık*), співці любові, які, власне, перебували на стику фольклорної і класичної османської поезії. Турецькі науковці виділяли чотири групи поетів-*ашиків* залежно від характеру творчості, місця проживання або роду діяльності. До першої групи належать суфійські *ашики*; до другої – міські, зокрема й яничарські; до третьої – сільські; до четвертої – *ашики* з кочових племен, головним чином туркмен-юрюків, які кочували Східною Анатолією¹.

Значний вплив на поширення в Малій Азії суфійської ідеології мала творчість відомого перського поета Джелаледдіна Румі(*Celaleddin Rumi*) (1207–1279), який жив у столиці Сельджуцького султанату, місті Коньї. Його літературний спадок нараховував небагато турецьких віршів, але це були перші спроби передати суфійські ідеї турецькою мовою. Суфізм як містична течія в ісламі проповідував аскетичний спосіб життя й інтуїтивне пізнання Бога. Дж. Румі стверджував, що жодна релігія не може претендувати на абсолютне божественне откровення. У своїх віршах Дж. Румі зумів надати містичній любові до Бога – найважливішому постулатові суфізму – риси універсального духовного стимулу, "джерела" життя. Співець яскраво виразив себе у віршованих притчах, де традиційні, нерідко фольклорні сюжети осмислені ним у дусі співчуття пригнобленим, містять сатиричні обвинувачення тиранії, лицемірства, користолюбства. Цікаво, що вже у XIII ст. Дж. Румі відкрито стверджував рівність усіх релігій і всіх народів перед божественною істиною, кажучи "...все одно приходь, все одно, ким би ти ни був. Гяуром-християнином, вогнепоклонником, ідолопоклонником...".

Завдяки Дж. Румі й заснованому ним ордену *Мевлеві*(*Mevlevi*), що набув впливу не лише серед конійських ремісників і торгівців, але й у придворних сельджуцьких колах, столиця держави, Конья, стала одночасно великим суфійським центром.

Найближчим послідовником учення Дж. Румі був його старший син – Султан Велед (*Sultan Veled*)(1226–1312), який виріс у суфійському середовищі Коньї. Султан Велед, який згодом також очолив орден "Мевлеві", успадкував від відомого батька поетичний дар, хоча, безперечно, поступався йому як філософ і як поет. Титул "султан" Велед отримав на знак його високого становища у суфійському середовищі. Його проповіді згодом склали поетичну трилогію "Веледнаме"(*Veledname*) (1299–1302), що увібрала "Поєму початку", "Поєму лютні" і "Поєму кінця". З 25 тисяч двовіршів трилогії 235 створені турецькою мовою, які згодом й отримали назву "Сельджуцькі вірші" (*Selçuklu Şiirleri*).

¹ Турецкая ашыкская поэзия.– М.: Художественная литература, 1983.–С.8.

Адресуючи свої проповіді міському середовищу, Султан Велед намагався використовувати найпростішу, зрозумілу слухачам мову. Наприклад, душу, що прийшла до єднання з Богом і вмістила в себе весь всесвіт, він уподібнював до великого міста з базарами й крамничками. Водночас поет часто нарікає на те, що недостатньо досконало володіє турецькою мовою і що саме це заважає його прагненню "висвітлити істину словами так виразно і яскраво, щоб її можна було наочно побачити".

Варто зазначити, що дослідження "Сельджуцьких віршів" Веледа було розпочато ще в 1866 р., коли їх спробував транскрибувати латинськими літерами М. Вікергаузер. Потім були інші дослідження, зокрема й В. Радлова, Н. Мартиновича. Стаття російського академіка В. Радлова про тюркські вірші Султана Веледа у віденському рукописі "Ребабнаме" (*Rebabname*) була написана в 1890 р. У ній наводився текст віршів за рукописом, досліджувалася як лексика сельджуцьких віршів, так і їхні фонетичні особливості. Вельми важливою була спроба автора проникнути у фонетичну будову мови, якою написані вірші XII–XIV ст. Російський сходознавець В. Радлов зробив це сміливо, проте одночасно з необхідною науковою обережністю. І ця спроба цінна, можливо, не стільки своїми фактичними результатами, скільки з методологічного погляду.

Газелей, які були повністю створені турецькою мовою, у перському дивані Султана Веледа зовсім небагато. Зазначимо, що поет віддає перевагу певним вкрапленням турецьких двовіршів, напіввіршів або навіть окремих слів у власні перські газелі. Іноді таке чергування відбувається поряд із грецькими віршами. Безперечно, що таке багатомовне чергування віршів зумовлювалося певною аудиторією, перед якою вони виконувалися.

На початок XIV ст. припадає і поява перших поем у жанрі *назіре*, тобто твори-відповіді з обов'язковим використанням розміру, рими, системи тропів твору попередника. Такою стала поема "Бесіда птахів" (*Mantiku't-Tayr*), що була написана на сюжет одноіменної поеми перського поета. Про життя її автора Гюльшехрі (*Gülşehri*), уродженця міста Киршехіра, свідчень майже немає, навіть невідоме його справжнє ім'я. Існує припущення, що поет був доволі поважним шейхом, членом, а можливо, і головою релігійно-рицарського братства *ахі*, які були тісно пов'язані з ремісничими цехами, спиралися на трудовий ремісничий люд і прагнули встановлення суспільної рівності. Братство мало свої організації у деяких малоазійських містах і відіграло помітну політичну роль у Сельджуцькому султанаті. Як і в його попередників, у творчості Гюльшехрі фольклорні мотиви й образи перепліталися із запозиченнями з

іраномовної літератури. Двомовний поет ставив себе поряд із великими перськими поетами, заявляючи про право на літературне визнання. Варто підкреслити, що Гюльшехрі прагнув писати насамперед турецькою мовою, стверджуючи, що він підняв турецьку мову на висоту арабської "божественної" мови.

Проте найбільшим і найзнанішим поетом тієї епохи був Юнус Емре (*Yunus Emre*) (1250–1320), один із найсамобутніших поетів-ашиків турецької літератури. Звичайно, бачення світу, його сприйняття і осмислення у поета було релігійним, як і все "світосприйняття середніх віків було в більшості випадків теологічним". Саме тому його поетична творчість набувала релігійної форми проповіді чи настанови. Власні вірші Ю. Емре називав *ilyahî (ilahî)*, тобто слова, звернені до Всевишнього чи в ім'я його. Як учень і послідовник Дж. Румі, Ю. Емре сповідував ідеї містичного пантеїзму, найбільш популярного на мусульманському Сході напряму суфізму, що прийшов з Арабського Сходу й поширився в Османській імперії не лише як ідейно-релігійне вчення, але і як шийтські "єресі", що були по суті ворожими сунітському ортодоксальному ісламу – панівній релігії в державі. Образи поета мають традиційно-пісенний характер, у них широко використана народна поетична символіка. Відчуваючи скрізь присутність Бога, Ю. Емре відкидає офіційні релігійні церемонії і натуралістичні уявлення мусульманських діячів про небесний рай.

"Ось кажуть: рай, рай –
Декілька палаців, декілька гурій –
Віддай його тим, хто туди прагне,
А мені потрібен лише ТИ"¹.

Поет переконаний, що рай у серці кожного, "хто прийшов до єднання з Богом", а "стоянка душ суфіїв вище за небесний трон". На людину Ю. Емре дивиться як на вищий вияв божественної мудрості, тому шлях до Бога бачиться поетові в любові до людей. "За кожную істоту, яка живе в цьому світі, страждає, полихаючи, моє серце". Поет протягом усього життя шукав відповіді на запитання, де справедливість у цьому світі, в якому панують зло й насильство. З цих позицій розв'язує він і тему смерті – одну з центральних тем суфійської літератури. Суфії ув'язували тему смерті з ідеєю природної рівності людей, стверджуючи, що перед смертю всі рівні. "Поглянь сюди, – пише Ю. Емре, вказуючи на могили, – чи можна впізнати, де беї тут лежать, а де раби?"²

¹ Цит. за: Литература Востока в средние века. Часть II. – М.: Изд-во МГУ, 1970. – С.337. Тут і далі переклад з російської Н. М. Ксьондзик.

² Повністю текст цього іляхидив. у другій частині цього навчального посібника.

Вірші поета свідчать, що Ю. Емре був освіченою людиною свого часу, знався на філософській думці, арабській і перській літературах, особисто знав багатьох суфійських проповідників свого часу. Проте все це не заважало йому писати вірші саме зрозумілою більшості турків мовою, яка, звичайно, кардинально відрізнялася від високого стилю османської, прийнятої при султанському дворі.

Друга група ашиків – *міськіашики*, народні співці, які мешкали в містах. Звичайно, таке визначення певною мірою умовне, оскільки ашики майже всі були вихідцями із села, у містах з'являлися ненадовго, продовжуючи мандрувати, і лише під старість знаходили притулок в якомусь місті. Ці поети були, безперечно, більш освічені, ніж їхні сільські брати по слову. Вони знали на класичній поезії і писали газелі, використовуючи всі прийоми цієї поезії. Це до певної міри пояснюється тим, що їм доводилося виступати не лише перед неграмотною аудиторією, яка не розуміла османської, але й перед представниками вищих кіл чи то духівництва, чи султанського двору. Ашик мав змагатися з поетами, які були при дворі, тому в їхніх газелях трапляються всі атрибути класичного вірша, як у Дертлі (*Dertli*). Вірші Емраха з Ерзурума (*Erzurumlu Emrah*) також вирізняються певною вичурністю, що могла бути лише в *ашика*, добре знайомого з класичною поезією. Міські ашики, звичайно, співали не лише для знаті, вони виступали у традиційних турецьких кав'ярнях перед ремісниками, купцями, дрібними чиновниками. Майданчиками для виступів слугували майдани, міські сквери, базари, а також казарми для яничар. Деякі ашики, як ашик Омер (*Aşık Ömer*), брали участь у військових походах, яких налічувалося багато у войовничій Османській імперії. Їх так і називали – *яничарськіашики*.

Сільськіашики – назва також доволі умовна, оскільки, як уже зазначалося, більшість ашиків було саме з цієї місцевості, саме там, у селі, вони пізнавали пісенну культуру народу, любов до рідних турецьких пісень – *тюркю*, *мані*, *кошма* (*türkü, mani, koşma*), до пісень трудових, обрядових, розбійних, *гарібних* (чужинних), що жодним чином не нагадували міську поезію османського періоду. Усі вони були дуже простими і ясними, хоча, з погляду знавця і поціновувача османської мови, мабуть, дещо грубими й занадто простонародними. Сільські ашики співали не лише у своїх селах, але й у маленьких містечках. Головною їхньою аудиторією були сільська біднота й міські низи, хоча таких ашиків запрошували на свята і сільські багатії, і місцеві феодалі. Репертуар сільських ашиків обмежувався не лише власними піснями, але й творами відомих ашиків, чия слава й пісні доходили до цих місць. Серед найвідоміших сільських ашиків, чия слава вийшла за кордони його рідної

провінції Сівас, був Рухсаті (*Ruhsati*), який належав до суфійської секти *бекташів*. Вплив суфійських ідей відбився і на його творчості, але славу йому принесли створені в народній традиції численні пісні-*кошма*, де поет оспівував рідні краї і селянську працю, висловлював співчуття до своїх братів-земляків.

Четверту групу ашиків становлять *ашики-кочовики*. У ті далекі часи Східною Анатолією кочувало багато племен, які йшли і на Кавказ, і в Іран, і далеко на південь, де землі також входили до складу Османської держави. Частина племен кочувала, частина – осідала в гірських районах. Ці племена також мали своїх ашиків, деякі з яких були так би мовити "придворними" поетами у вождів племен. Ашики-кочовики оспівували героїчні подвиги свого племені і його вождя, що відповідало давній тюркській традиції, зафіксованій в "Огуз-наме". Серед цих ашиків найвідомішим став Караджаоглан (*Karacaoğlan*), слава якого сягнула гір Кавказу і Криму, пісків Аравійського півострова. На відміну від поетів-суфіїв, які оспівували й возвеличували любов до Всевишнього, Караджаоглан оспівує кохання до земної жінки, до простої селянської дівчини, яку він зустрів. Саме він, як ніхто інший з ашиків, зміг висловити у своїх піснях-віршах народні уявлення про красу, про щастя, про силу й справедливість, про надію на краще життя. Чарівність і привабливість його пісень були настільки сильними, що вони стали народними. Караджаоглан писав свої вірші народним складовим розміром *хедже(hece)*, в основі своїй силлабічним, що відповідало законам турецької мови й відрізняло його від *аруза*, арабсько-перської квантитативної метричної системи віршування, що була прийнята в класичній османській поезії.

Головним джерелом дослідження мови є, звичайно, рукописи, які зберігають мову того періоду в рукописному вигляді (друк з'явився в Османській імперії у 30-х роках XVIII ст.). Перші зразки рукописів турецькою мовою ми маємо з XIII ст. Складність вивчення рукописів полягає в тому, що це переписані іноді по декілька разів манускрипти, які важко не лише сприймати, але й просто прочитати. Іноді один і той самий твір відрізняється своїми рукописними варіантами, що було пов'язано не лише з працею самих переписувачів, але й пояснювалося складністю османської абетки, яка не могла точно передати всі турецькі фонемі.

Академік А. Кримський підкреслював, що "османи (чи, як вони себе тепер звать, "анатолійці") разом із туркменами і азербайджанцями – то нащадки давніх огузів, а тому шукати вказівок на початки історії їхньої мови можна дуже здавна. Можна притягати сюди і старотюркські огузькі написи VII–IX вв., знайдені на р. Орхоні, і словник тюркських мов

Махмута Кашгарського XI в. з його характеристикою, між іншим, ігузьких особливостей...Тільки ж найближча стара історія "анатолійської" мови виразно прозирає перед нами допіру з того часу, відколи огузи (спершу в XI в. сельджуки, потім у XIII в. османи) опинилися-таки в "Анатолії", тобто на Малоазійським півострові, і залишили нам свої писані тут пам'ятки, сельджуки – обмаль, османи – багатенько"¹. Варто зазначити, що у своїх працях академік А. Кримський детально зупиняється на деяких із цих досліджень, що присвячені вивченню староанатолійсько-тюркської мови.

Серед найперших таких творів називається зразок місіонерської проповіді "Поема про мінливість долі" А. Факіха (*A. Fakih*)(перша половина XIII ст.). Поема створювалася під час важких часів монгольської навали XIII ст., тому вона просякнута трагічними нотами, передчуттям смерті, близького кінця світу. На думку самого автора, радості земні швидко минають, тому поет закликає думати про спасіння душі. Тема смерті, що проходить через усю поему, нерозривно пов'язана з ідеєю стихійної рівності людей: "Смерть –це ворота, через які треба пройти, там разом бувають султан і пастух. Усі створіння смакують цей шербет, великий і малий у цьому рівні". "Поема про мінливість долі" написана у формі касиди, хоча тут автор використовував лише її риму й метр, а традиційна композиція касиди ще не засвоєна. Ця проповідь-імпровізація, що спрямовувалася передусім міським ремісникам, була просякнута молитвами, риторичними запитаннями й окликами, що наближало її до простонародного стилю.

Оригінальний турецький рукопис, датований XIV ст., було знайдено російським сходознавцем В. Смирновим у Британському музеї і проаналізовано з лінгвістичного погляду на сторінках часопису "Записки східного відділення" у 1914 р. Рукопис становив віршований турецький переклад твору "Віршування Несефі про спірні (правничі) питання"знаменитого арабського вченого Абу-Хафс-Омара Несефі, здійснений у північній Сирії 1332 р. На думку дослідника, це був найдавніший турецький рукопис.

Загалом, на думку академіка А. Кримського, вивчення історії анатолійсько-тюркської мови неможливе без монографії П. Меліоранського "Араб-філолог про турецьку мову"². Ця праця присвячена граматичному твору Джамал ад-діна Ібн Муханні і є описом сучасної авторові турецької мови. П. Меліоранський опублікував твір арабського граматиста, використавши для цього п'ять рукописів (три

¹Кримський А. Ю. Сходознавство. Твори в п'яти томах. Т.4. – С.486.

²Араб-филолог о турецком языке. – СПб., 1900.

оксфордські, один берлінський і один паризький). Весь тюркський лексичний матеріал зібрано в книзі у двох глосаріях. Філологічні твори, особливо найдавніші, деяких арабських мовознавців, що були присвячені сучасній їм турецькій мові, П. Меліоранський називає "вельми цінним" джерелом для вивчення історії турецької мови.

Анатолійський варіант белетристичної збірки "Радощі після лиха" ліг в основу книжки угорського вченого-тюрколога Г. Вамбері "Alt-osmanische Sprachstudien" ("Староосманські студії") (Лейден, 1901). Рукопис цього твору датується ще 1451 р., а у європейських бібліотеках зберігалося багато його списків. Рукопис містив 42 оповідання, деякі з яких були перекладені з арабського оригіналу "Казки сорока візирів". Г. Вамбері вважав, що ця збірка була певним шедевром малоазійської художньої прози й належала до XIV ст. У монографії угорського вченого приділялася значна увага фонетичним, морфологічним і лексичним особливостям мови пам'ятки. Цікаві думки автора про генетичні зв'язки малоазійсько-тюркської мови, а також припущення щодо часу першого проникнення тюрків до Малої Азії. Г. Вамбері припускав, що тюрки з'явилися там задовго до IV ст., що підтверджував зроблений ним аналіз староосманської морфології і лексики. Угорський дослідник звернув увагу на два важливі лінгвістичні моменти. По-перше, в анатолійській мові є корінні слова, що трапляються лише в сучасних їй уйгурській і алтайській мовах. По-друге, у цій мові наявні такі дієслівні форми на *-sar/ -ser* і *-si*, що зближують її з мовою орхонських написів. "Ця аналогія, або тісна спорідненість, яка виявляється в кінцевих ланках доволі довгого тюркського мовного ланцюжка, виправдовує припущення, що ядро народу, відомого під збірною назвою "османи", відділилося від основної частини тюрків раніше, ніж відомі під різними назвами проміжні ланки, в яких зовсім немає саме таких точок зближення, як дієприкметник на *-sar/ -ser*".

Не можна не звернути увагу на такі припущення автора монографії, які він робить на основі аналізу мовних особливостей пам'ятки: "Мабуть, швидше самі сельджуки, які становили частину туркменів, розчинилися в діалектному відношенні серед тюркських братів, яких вони там (у Малій Азії) знайшли, ніж навпаки, тому що, якби це було не так, то староосманська мова мала б виявляти більше подібності із сучасною туркменською, ніж із давньотюркською". Угорський дослідник на підставі розглянутої збірки подав у монографії староосмансько-німецький словник.

Вивчення лінгвістичних особливостей у старих османських пам'ятках XIII–XVI ст. наочно ілюструє довгі й складні шляхи еволюції,

які мусила пройти османська мова, доки дійшла до теперішньої своєї літературної однорідності й послідовності у формах і звуках, не кажучи вже про лексичний склад.

Цікавими, на нашу думку, є деякі дослідження турецьких науковців, які займалися питаннями розвитку турецької мови протягом першого і другого періодів. Так, у 1951 р. у журналі "*Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*" ("Журнал турецької мови і літератури"), періодичному виданні філологічного факультету Стамбульського університету, була опублікована стаття М. Мансуроглу (*M. Mansuroğlu*) "*Anadolu'da Türk yazı dilinin başlaması ve gelişmesi*" ("Початок і розвиток турецької писемної мови в Анатолії"). Автор звернувся до мови анатолійських поетів XIII ст. Дж. Румі, Султана Веледа, Ахмета Факіха, Шейяда Хамзи і Деххані. У їхній мові він знаходить як особливості, що зближують її із середньоазійською літературною мовою, так і риси, які свідчать про її спорідненість з огузьким, кипчацьким, суварським і туркменським діалектами. Крім того, М. Мансуроглу аналізує форми, що майже не трапляються в інших тюркських мовах. На думку автора, мова анатолійських творів XIV ст., якимби діалектом вони не були створені, взагалі та сама, що й мова поетів XIII ст. Тільки з мови XIV ст. вже зникли риси середньоазійської літературної мови. Турецький дослідник вважав, що писемність, використовувана поетами у XIII ст., існувала в Анатолії і в подальші століття, а в мові продовжували використовуватися лексика і морфологічні показники, характерні для огузького й споріднених діалектів.

Пропонуючи цю концепцію, М. Мансуроглу вважав правильним загальноприйнятий погляд щодо того, що до Малої Азії переселилися величезні маси тюркських племен із дуже низьким рівнем цивілізації, "які забули традиції старої літературної мови". Він пише, що, можливо, ці тюрки взагалі не були представниками "старої тюркської цивілізації". В умовах віддаленості Анатолії від областей поширення середньоазійської літератури й близькості її до центрів мусульманської культури – Ірану і арабських країн – ці тюрки, які не мали власної літератури, взяли арабську і перську літератури за взірць і користувалися мовами цих літератур. Пізніше, намагаючись популяризувати свої релігійно-дидактичні твори серед широких мас, поети почали писати місцевими тюркськими діалектами й навіть грецькою мовою, а середньоазійська писемна й літературна традиції були забуті. Особливо зросла кількість творів місцевими діалектами в XIV ст., а єдина літературна мова почала формуватися після встановлення влади османів.

На думку М. Мансуроглу, для правильного, наукового розв'язання питання про походження і розвиток тюркської літературної мови в Малій Азії необхідно всебічно вивчати малоазійські тюркські пам'ятки XIII ст., детальну бібліографію яких автор наводить у своїй статті.

Велика праця М. Мансуроглу "*Sultan Veled'in Türkçe manzumeleri*" ("Турецькі вірші Султана Веледа") (İstanbul, 1958) була присвячена аналізу особливостей написання, фонетики і морфології тюркських віршів, що містяться в "Іптіда-наме" (автор використав дванадцять рукописів), "Ребаб-наме" (використано одинадцять рукописів) і в поетичному дивані Султана Веледа (використано шість рукописів).

Варта уваги стаття М. Мансуроглу "Староосманська мова", що була написана німецькою і опублікована в першому томі монографії "Основи тюркської філології" у 1959 р. Стаття є першим зразком аналізу й опису особливостей орфографії, фонетики, морфології, деяких рис синтаксису, а також загальної характеристики лексики староанатолійсько-тюркської мови не на підставі даних якоїсь однієї пам'ятки, а з урахуванням результатів досліджень, здійснених багатьма вченими, які працювали в цій царині. Автор зазначає, що він віддає перевагу терміну "староанатолійсько-тюркська мова" перед терміном "староосманська". М. Мансуроглу зауважує, що вивчення цього літературного діалекту все ще не можна назвати задовільним, що й досі (середина XX ст.) не виявляється можливим встановити ні початки цього діалекту в часі, ні сам час його переходу в османську мову, тому що консерватизм писемності й літературна мова ускладнюють це завдання. У статті мовознавець наводить список публікацій пам'яток XIII–XVI ст. і праць, присвячених їхньому вивченню. М. Мансуроглу зазначав, що в орфографії староанатолійської мови поєдналися дві писемні традиції: уйгурська і арабська. Він також підкреслював, що багато особливостей староанатолійської мови зближують її з мовою орхоно-снісейських пам'яток, що підтверджувало думку угорського тюрколога Г. Вамбері, висловлену ним ще 1901 р.

Відому пам'ятку XIV ст. розглядав турецький дослідник М. Ерґін (M. Ergin). Його стаття "*Kadı Burhaneddin Divanı üzerinde bir gramer denemesi*" ("Спроба дослідження граматики Дивану Кади Бурханеддіна") в журналі "*Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*" за 1951 р. містила графічні, фонетичні і морфологічні особливості мови твору Бурханеддіна Сіваського. Автор використав рукопис, датований 1393 р., тобто той, що був переписаний ще за життя поета.

Наукова розвідка турецького вченого Т. Бангуоглу (T. Banguoğlu) присвячена мові поеми "*Сюкейл-ю Невбахар*", пам'ятки середини XIV ст.,

створеної Месудом ібн Ахметом. Т. Бангуоглу працював над цією пам'яткою за факсимільним виданням рукопису Пруської державної бібліотеки, текст якого мав усі діакритичні знаки. Монографія Т. Бангуоглу вийшла в Німеччині 1938 р. у м. Бреслау (суч. Вроцлав). У вступі до цієї монографії автор представив багато цікавого матеріалу щодо самого автора поеми, який, на його думку, жив у Західній чи Центральній Анатолії, далеко від великих міст. Т. Бангуоглу розглядав також питання щодо перського оригіналу, що був джерелом для написання цього анатолійського варіанта. Він зазначав, що мова Месуда ібн Ахмета – це "діалект, що залишився порівняно незіпсованим іноземними запозиченнями, в якому ми знаходимо багато архаїзмів з більш давньої огузької мови".

Нам цікаві насамперед думки автора щодо розвитку османської мови того часу, а саме: етапи розвитку анатолійсько-тюркської мови, розвиток її писемності, виникнення сучасних діалектів, виникнення літературної мови. Т. Бангуоглу вважав, що тюрки, які прийшли до Малої Азії, не мали ніякої писемної традиції. Середньоазійський вплив виявлявся лише у віршах Дж. Румі і Султана Веледа. Усі інші поети просто транскрибували свою вимову, тобто власні твори арабськими літерами, застосовуючи ретельно діакритичні знаки. Саме тому, на думку Т. Бангуоглу, староанатолійський текст, що має огласовки, можна розглядати як примітивний транскрибований текст, що дуже важливо для науки. У середньоосманській мові написання слів стабілізується, стає усталеним, проте діакритичні знаки зникають. Саме тому фонетику цього періоду вивчати складно.

На думку Т. Бангуоглу, у той період кожний поет послуговувався власним діалектом, проте відмінності між окремими племенами були незначними. Сучасні ж діалекти стали результатом вторинного діалектного подрібнення анатолійської мови. Літературна османська мова розвивалася на основі огузького діалекту. Мови інших племен – кипчаків, карлуків тощо – відіграли, швидше за все, незначну роль у формуванні анатолійських діалектів. Водночас вони значно вплинули на більш східні діалекти, а саме на літературну азербайджанську мову. На думку Т. Бангуоглу, староанатолійські пам'ятки не можна класифікувати за їхніми діалектними ознаками, вони всі написані, в основному, одним діалектом. Літературна традиція, що існувала в Анатолії із середини XIII ст. не набула широкого розмаху, проте вона утворила ядро літературної османської мови, яка з початку XIV ст. поширилася серед усіх маленьких князівств-бейліків. Водночас ця мова, найпевніше, відбивала стан розмовної мови.

Наукова розробка Т. Бангуоглу – це перша розвідка з історії анатолійсько-тюркської мови, де фонетичні особливості мови досліджуються так само детально й прискіпливо, як і її морфологічні особливості. Т. Бангуоглу вперше певним чином систематизував і складний фонетичний матеріал.

Стаття турецького тюрколога Ф. Тімурташа (*F. Timurtaş*) "*Şeyhi ve Çağdaşlarının Eserleri Üzerinde Gramer Araştırmaları*" ("Грамматичний аналіз творів Шейхі і його сучасників"), опублікована 1960 р., була виконана на значній кількості матеріалу. Автор вдався до рукописів і публікацій творів дев'яти османських поетів першої половини XV ст. Головна увага приділялася творам Шейхі. Ф. Тімурташ зазначав, що існує чимало праць із вивчення мови XIII–XIV ст., але ніхто не розглядав мову першої половини XV ст., яку автор вважає перехідною ланкою між староосманською і класичною османською. Автор статті коротко висвітлює "загальний розвиток тюркської мови", виокремивши "турецько-тюркську" мову (*Türkiye Türkçesi*) серед інших тюркських мов. Ф. Тімурташ зупинився також на періодизації історії розвитку анатолійсько-тюркської мови й виділив такі періоди: староосманська – до середини XV ст., класична османська мова – до другої половини XIX ст., новоосманська мова – до переходу Туреччини на латинську абетку, тобто до 1928 р.

Підбиваючи підсумки розвитку османської мови першого етапу в XIII–XV ст., виділимо, на нашу думку, його головні риси:

- формування писемної османської мови (*Osmanlıca*) на основі арабської і перської мов, а також власне турецьких лексичних і граматичних елементів, що стала офіційною державною мовою Османської імперії;
- утворення соціально зумовлених функціональних стилів цієї мови, що розрізнялися як за структурними мовними якістьми, так і за сферами використання: *Fasih Osmanlıca*, *Orta Osmanlıca*, *Kaba Osmanlıca*;
- використання в писемній мові османської абетки, складеної на основі арабської і перської абеток;
- застосування діакритичних знаків у рукописах староосманського періоду, що дає можливість прослідкувати фонетичні особливості османської мови;
- розвиток османської поезії на основі перських зразків, а також зародження власне турецької поезії зі значними елементами народної турецької мови.

РОЗДІЛ VI ДРУГИЙ ЕТАП РОЗВИТКУ ОСМАНСЬКОЇ МОВИ

DERS VI OSMANLICANIN İKİNCİ GELİŞİM EVRESİ

Özet

Osmanlı İmparatorluğu'nun kültürel ve ekonomik yaşamının normalleştiği ve en büyük yükseliş ve gelişimine ulaştığı ve ardından da yavaş yavaş gerilemeye başladığı dönemlerde kullanılan, Orta Osmanlıca ya da Klasik Osmanlıca denen Osmanlıcanın ikinci gelişim evresi (XV–XIX. yüzyıllar) söz konusudur.

XV–XVI. yüzyıllarda hissedilen, Sırpça ve Bulgarca başta olmak üzere İslav dillerinin Osmanlıcaya etkisi, Arapçanın ve Farsçanın etkisinin gittikçe artması üzerinde durulmuştur. Türk halkının kullandığı Türkçeden gittikçe uzaklaşmakta olan Klasik Osmanlıca, Türk, Arap ve Fars öğelerinin karışımı olup, devlet yönetimi, bilim, kültür, edebiyat olmak üzere sosyal, ekonomik, politik yaşamın tüm alanlarında egemendir.

XVI. yüzyıl, Arap ve Fars edebiyatı etkisinde kalan Osmanlı edebiyatının parlak çağıdır. Necati, Nizami'ye cevap olarak Leyla ve Mecnun adlı bir mesmevi yazan Hamdi, İvaz Zati, Türk şairlerinin sultanı sayılan Baki, hanım şair Mihri Hatun, XV. yüzyıl tarihçileri Aşık Paşazade ve Mehmet Neşri olmak üzere Osmanlıca eserler veren ve Osmanlı Türkçesinin temelini atan şairler ve yapıtları, söz konusudur. Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanat döneminde en parlak çağına ulaşmış bulunan Divan Edebiyatı üzerinde de durulmuştur. Mahremi, Mehmet Nazmi gibi eserlerinin dilini, Türk-i basit denen, halkın konuştuğu dile yakınlaştırmaya çalışan şairlerden söz edilmiştir. Türk edebiyatının gelişimine katkıda bulunan XVI. yüzyılın büyük Türk (Azerbaycanlı) şairi olan Fuzuli'nin yaşam ve eserleri üzerinde ayrıca durulmuştur.

XVI. yüzyıl sonuna doğru Osmanlı İmparatorluğu'nun ve tüm yaşam alanlarının gerilemeye başladığı dönemde yaşayan ve eser veren isimlerden de bahs edilmiştir. Geniş ansiklopedik bilgilere sahip olan bir Türk bilim adamı Katib Çelebi, Ukrayna'yı ziyaret eden, önde gelen coğrafyacı ve gezgin Evliya Çelebi söz konusudur. Osmanlı İmparatorluğu'nun geriliş dönemini sembolize eden, şöyle denen 'hiciv (yergi) yüzyılı'ndan söz edilmiştir. Ruhi, Veysi, Ömer Nefi gibi o dönem şairlerinin eserlerinde umutsuzluk ve yıkılmaya mahkum olma havası egemendir.

A. Bombacci'nin P. Argenti'nin ünlü eserini inceleyen çalışması, W. Heffening'in B. Georgijeviç'in yazılarını konu alan çalışması, H. Megiser'in gramer kitabı olmak üzere Klasik Osmanlıca ile ilgili araştırma kitaplarından da söz edilmiştir.

Об'єднання Анатолії під владою султанів, захоплення в 1453 р. столиці Візантії міста Константинополя, перенесення сюди столиці

Османської держави – все це сприяло нормалізації економічного й культурного життя країни. Зі зміцненням державної влади закладалися основи турецької науки, літератури і мистецтва. Крім цього, турецька культура XV–XVI ст. відчувала й сильний зовнішній вплив. Перебування в Османській імперії багатьох видатних учених і поетів із країн Близького Сходу і Середньої Азії справляло неабиякий благодатний вплив на загальний розвиток культури в державі. У XV–XVI ст. у турків мова ще не склалася остаточно. Народна розмовна турецька мова поділялася на низку діалектів, що значно відрізнялися один від одного. В їхній основі лежали діалекти тюркських племен. Крім того, вони зазнавали значного впливу місцевих субстратів, особливо на лексичному рівні. Причому тепер це вже були не лише грецькі, вірменські, грузинські, курдські та інші малоазійські запозичення, частина з яких була засвоєна тюрками Румського султанату, але й лексика з Балкан, головно слов'янська. Слов'янські елементи, що влилися в турецьку народність, звичайно, впливали і на мову, і на культуру турків. Багато що турки переймали й у процесі спілкування з іншими балканськими народами, які стояли, як правило, вище за них за рівнем соціального й культурного розвитку. Найбільший слов'янський вплив на турків розпочався після завоювання Сербії (1389) і Болгарії (1393), тобто ще в XIV ст. Академік В. Гордлевський наводив навіть такий факт, що свідчив про значущість слов'янських елементів у Стамбулі в XV–XVI ст.: при османському дворі один час навіть панувала *сербська* мова.

Епоха середньоосманської, або класичної османської мови, тобто XV–XIX ст., пов'язана з періодом розквіту і падіння Османської імперії і розвитку османської мови, точніше її "високого" стилю, що беззаперечно панував не лише в усіх сферах державної діяльності, а й у літературі, науці, мистецтві. Саме в цю епоху посилювалися роль і значення арабської мови, що була мовою ісламу – державної релігії Османської імперії. Арабською мовою велося викладання в релігійних школах-медресе, без належного знання арабської і перської мов було неможливо читати і писати самою османською. У середньоосманський період остаточно склався пласт арабсько-перської лексики, що посів у "високому" стилі до 90 % загального лексичного фонду й відбився певним чином на розмовній народній мові. У цей період відбулося остаточно розмежування між "високим" стилем літературної мови і розмовними нормами народної мови. Таким чином мовний бар'єр повністю ізолював широкі народні маси від згадуваних вище сфер громадсько-суспільного і культурного життя.

Офіційною і літературною мовою залишалася дуже далека від турецької розмовної мови османська мова (*Osmanlıca*). Писемність мови була на основі арабської графіки, лексика, в основному, арабська і перська, а граматична будова, хоча й була переважно турецька, проте мала багато елементів арабської і перської граматик. Домінування арабсько-перської лексики й навіть наявність граматичних форм цих двох мов в османській мові пояснюється історичними причинами. Арабська мова в її класичній формі вже у Сельджуцькій державі була мовою релігії (ісламу сунітського толку), мовою релігії була вона і в Османському бейліку та в інших бейліках Анатолії, а потім і в Османській імперії, що в мусульманській феодально-теократичній державі відкривало перед нею всі сфери громадського життя. Мовою Корану не лише велася служба в мечетях і читалися проповіді, але вона широко використовувалася і в мусульманському судочинстві, заснованому на шаріаті (мусульманському праві), у канцеляріях і в армії, у школах-медресе, що перебували в підпорядкуванні духівництва, адже світських шкіл на той час не існувало. Вплив перської мови також ішов ще з епохи Сельджукідів, при дворі яких вона була літературною і офіційною писемною мовою, а також через перську поезію, кращі зразки якої наслідували османські поети.

У XV ст. зароджується і в XVI ст. досягає найбільшого розквіту османська література, де чільне місце посідає поезія, яка, безперечно, перебуває все ще під сильним впливом арабської і перської поезії. Навіть основні поетичні форми були запозичені: *газели* – ліричні вірші із сумним змістом; *касиди* – поезії на зразок оди; *месневі* – поема епічного або богословського характеру тощо. При цьому мова літературних творів залишалася дуже далекою від народної розмовної мови.

Створення у XV–XVI ст. власної літератури навіть османською мовою було значним кроком уперед порівняно із сельджуцьким періодом, коли в літературі (поезії і історичних творах) беззаперечно панувала перська мова. Ось чому можна вважати, що такі поети, як Неджаті (*Necatî*) (пом. 1509), Хамді (*Hamdî*) (1448–1509), поема якого "Лейла і Меджнун" (*Leyla ve Mecnun*) була написана у відповідь на поему Нізамі, Іваз Заті (*İvaz Zati*) (1471–1546), А. Бакі (*A. Baki*) (1527–1600), поетеса Міхрі Хатун (*Mihri Hatun*), а також історіографи XV ст. Ашик-паша-заде (*Aşık Paşazade*) і Мехмет Неşрі (*Mehmet Neşri*), які писали османською, поклали початок літератури турецькою мовою. Склалася література дивану (*Divan Edebiyatı*), розквіт якої припав на період правління Сулеймана Пишного, або Сулеймана Законодавця (*Kanuni Sultan Süleyman*).

Іваз Заті – останній найвидатніший представник ранньоренесансної плеяди турецьких поетів. Змолоду займався, як і батько, чоботарством, а

потім став поетом, хоча при султанському дворі не прижився. Відкрив свою крамничку, яка перетворилася на своєрідний клуб поетів і їхніх поціновувачів. Його любовна поема "Шем і Перване" (*Şem ve Pervane*) розглядається як повна перемога світського змісту в турецькому епосі. І. Заті був не лише знавцем літератури, але й наставником молодих поетів, він залишався вірним поезії думки й почуттів на фоні зростаючого віршованого трюкацтва й віршованої техніки. Протягом усього свого життя і творчості був тісно пов'язаний із міським середовищем, сприймав його тверезу філософію, сатиричні настрої. Тому його творчість охоплювала не лише панегірики й лірику, але й сатиричні твори.

Найвидатніший поет свого часу, якого визнавали "султаном турецьких поетів" Абдюльбакі Махмут, або Мухаммет Абдюль Бакі народився в сім'ї бідного муедзіна й із раннього дитинства виявляв поетичні здібності й потяг до навчання. Першим поціновувачем його віршів був саме Іваз Заті. Після отримання освіти А. Бакі був прийнятий при дворі Сулеймана Кануні, який призначав поета на різні високі державні посади. Крім того, султан Сулейман Законодавець, який також писав вірші, обмінювався з А. Бакі поетичними "відповідями". На смерть цього султана 1566 р. А. Бакі написав проникливу елегію. Поет і надалі не був позбавлений уваги інших султанів. Помер він у Стамбулі й поховано його було з великою пишністю.

Є в доробку поета й прозові переклади з арабської мови, проте про себе він заявляв як про "падишаха на троні поезії". А. Бакі намагався навіть наблизити у своїх віршах османську мову до розмовної турецької мови, увівши до неї багато елементів стамбульського діалекту. Водночас варто зазначити, що наприкінці життя поезія А. Бакі позбавлялася тієї сили, яка раніше підривала середньовічні догми, а перетворювалася на шаблонну поезію, написану складною мовою, ставала поезією-шарадою.

Писати розмовною турецькою мовою намагалися й інші поети XVI ст.: Махремі (*Mahremi*), Мехмет Назмі (*Mehmet Nazmi*). Мову їхніх віршів називали "*тюркі-і басім*" (*Türki-i basit*) тобто простою турецькою. Вони намагалися, використовуючи традиційні форми диваної поезії, створювати власні вірші простою, легкою для сприйняття мовою, позбавленою арабсько-перських запозичень. Деякі поети, що походили зі Східної Анатолії, привносили до османської мови елементи східних діалектів, близьких до азербайджанської мови, наприклад поет XV ст. Дарір (*Darir*).

Вищим досягненням гуманістичної думки першої половини XVI ст. була творчість великого азербайджанського поета Фузулі (*Fuzuli*, справжнє ім'я Мехмет) (1495–1556), який відіграв значну роль у турецькій

літературі. Фузулі почав писати вірші в ранньому віці, але його перші любовні поетичні твори не задовольняли автора. Щоб краще писати, він вивчив усі науки свого часу, тобто Фузулі сам себе виховував як митця. Поет-лірик й епік, блискучий майстер у всіх тогочасних літературних жанрах, він писав трьома мовами: арабською, перською, турецькою (азербайджанською). Поет-науковець, поет-майстер похвали (*касиди*) не боявся критикувати тогочасний державний устрій Османської імперії, написавши лист-скаргу (*Şikayetname*) до Сулеймана Кануні. Фузулі боявся лише трьох речей. Першою були дурні, які намагалися писати вірші. Другою були ті, хто вважали себе поетами, і також писали вірші. Третьою були ті, хто неправильно читали вірші, адже неправильно прочитаний вірш міг згасити всі добрі почуття, які були в людині. Фузулі не боявся критикувати всі ці три типи людей. Не лише творчість самого Фузулі, але і його особистість уособлювали собою справжнього титана Відродження.

З другої половини XVI ст. починається занепад Османської імперії, що не могло не позначитися на розвитку літератури, різних галузей науки. Цікаво, що саме на кінець XVI ст. і на першу половину XVII ст. припадала різнобічна діяльність видатного турецького вченого, людини енциклопедичних знань Мустафи ібн Абдулли, який був більш відомий під ім'ям Хаджи Халіфе, або Катіб Челебі (*Katib Çelebi*) (1609–1657). Він написав десятки праць із географії, астрономії, історії, філософії, літератури, правознавства. До речі, його сучасник Евлія Челебі (*Evliya Çelebi*) (1611–1670 або 1681) був видатним географом і мандрівником. Саме він свого часу відвідав Україну. Детальний щоденник його мандрів склав відому "*Книгу мандрів*" (*Seyahatname*), що є "описом країн і людей, яких він бачив, що є єдиною у східних літературах невичерпною копальнею всіляких культурно-історичних деталей", – писав про неї видатний сходознавець І. Крачковський.

Під впливом загального соціально-політичного й економічного занепаду в Османській імперії в літературі оптимістичні ренесансні тенденції змінюються песимістичними, починаючи з другої половини XVI ст. посилюються сатиричні тенденції. В історію турецької літератури саме XVII ст. входить як "сторіччя сатири". З великою силою песимістичні й сатиричні тенденції виявилися у творчості Рухі (*Ruhi*) (?–1609). Народився поет у Багдаді, багато мандрував різними землями імперії, а помер у Дамаску. Рухі не пов'язав своє життя і творчість, на відміну від багатьох середньовічних співців, із султанським двором і придворними колами, саме тому він мав певну свободу творчості, критикував несправедливість сучасного йому світу. У віршах Рухі – не лише скарги на важку долю і бідність простого народу, а й суворі критика тогочасного османського

суспільства, де посади купляються за гроші, неосвічені писаки вважаються розумними, де неможливо знайти справедливість. Рухі писав: "Ми прийшли у цей світ, коли уваги й турботи немає вже більше ні в ангелів, ні в людей, а вірність залишилася лише в собак"¹.

Ті самі мотиви безвір'я і трагічної приреченості боротьби проти зла звучать у творчості Вейсі (*Veysi*) (1561–1628). Син судді, а потім сам суддя, який займав ці поважні посади в Османській державі від Єгипту до Болгарії, Вейсі був автором історичних і дидактичних творів, епістолярної прози. Проте особливу популярність принесли поетові сатиричні твори – поеми "Сон" (*Vakia-name*) (1608) і сатиричний вірш "Умовляння до Стамбула" (*Nasihati İstanbul*), створений наприкінці життя. Мотиви протесту проти беззаконня у країні, обурення падінням моральних принципів, хабарництвом, продажністю всіх і вся в Османській імперії – усі ці проблеми були основними в творчості Вейсі. Як і творчість Рухі, поезія Вейсі, дотепно й суворо критикуючи вади феодального суспільства, звичайно, не могла запропонувати жодного виходу зі становища, що панувало на теренах Османської імперії.

Серед поетів цієї епохи не можна не згадати Омера Нефі (*Ömer Nefi*) (1582–1634), творчість якого була останнім яскравим спалахом пізнього Відродження, найбільшим художнім досягненням турецького "сторіччя сатири". О. Нефі народився недалеко від Ерзурума в 1582 р., згодом переїхавши до Стамбула, він отримав доступ до султанського двору. Для О. Нефі поезія – це великий дар, найвища цінність. Він навіть поета ставив вище за правителя держави. "Якби не було поетів, хто знав і пам'ятав би падишахів, які царювали в минулому? Навіть султан Сулейман Пишний залишається в пам'яті нащадків лише тому, що Бакіоспівував його у віршах, що подібні живій воді". Сатиричні вірші О. Нефі виявилися навіть більш популярними, ніж його хвалебні оди. Об'єктом сатири поета стали вельможі, султанська знать, навіть великий візир. За сатиричну збірку "Стріли долі" (*Siham-ı Kaza*) О. Нефі був відсторонений від державних посад, а згодом – жорстоко покараний. Можновладці всіх часів і народів не вибачали критику на свою адресу й розправлялися з "винними", а саме правдолюбцями.

Як зазначалося вище, саме період розквіту Османської держави став періодом розквіту не лише поезії, але й різних галузей науки. Так, у 1533 р. вийшов найперший європейський посібник із вивчення анатолійсько-тюркської мови, який уклав Ф. Ардженті. 1938 р. у Неаполі була опублікована праця італійського тюрколога А. Бомбачі про це перше

¹ Литература Востока в средние века. Часть II. – С.428.

дослідження турецької граматики. Рукопис посібника Ф. Ардженті зберігається в Центральній національній бібліотеці в м. Флоренції. А. Бомбачі, звертаючись до цього рукопису, не лише розповів про його автора, але й проаналізував ті графічні прийоми, за допомогою яких Ф. Ардженті передавав на письмі тюркські фонemi. На думку італійського тюрколога, велика заслуга Ф. Ардженті полягала в тому, що він дуже точно описав тогочасну турецьку мову, якою спілкувалися у Стамбулі на початку XVI ст. "Єдиним джерелом укладача посібника була розмовна мова, і Ардженті передав її з точністю, яка свідчить про його тонкий слух", – писав А. Бомбачі. У першій частині праці наводяться зразки текстів, а друга частина присвячена опису фонетичних, морфологічних, синтаксичних і лексичних особливостей мови стамбульців початку XVI ст.

Важливе місце серед досліджень історії османської мови належить праці В. Хеффенінга, який вивчав транскрипційні тексти хорвата Бартоломея Георгієвича (за А. Кримським, Б. Джюрджевича), що були записані латиницею за правилами угорської орфографії XVI ст. і є пам'яткою османської мови першої половини XVI ст. В. Хеффенінг зауважував, що використовував лише ті тексти, до яких долучався сам Б. Джюрджович. Він же дав сучасну транскрипцію латиницею тюркських слів, вніс деякі правки в переклад тюркських слів, що був наданий Б. Джюрджовичем. Цікаво, що безпосередньо лінгвістичне дослідження, що мало назву "Мова текстів", поділялося на сім розділів: транскрипція, голосні, гармонія голосних, приголосні, морфологічні особливості, синтаксичні особливості, лексичні особливості. Крім цього, варто зазначити, що В. Хеффенінг вважав, що саме тексти Б. Джюрджевича були джерелом для написання в 1612 р. І. Мегізером праці "Основи тюркської мови". Завершується праця В. Хеффенінга глосарієм, що є одночасно й лексико-граматичним покажчиком до всієї праці.

У період XV–XVI ст., час розквіту Османської імперії, турецька мова ще не сформувалась остаточно, оскільки була поділена на багато діалектів (територіальні і племінні), що мали значні відмінності. Офіційною і літературною писемною мовою залишалася османська, яка істотно відрізнялась від розмовних діалектів. Проте турки намагалися створити власну літературу, мистецтво, науку, а османська поезія ставала дедалі оригінальнішою.

Головні риси другого етапу розвитку османської мови, на нашу думку, такі:

- класична османська мова характеризується стабілізацією в написанні слів, проте діакритичні знаки зникають, тому фонетику цього періоду вивчати складно;
- 90 % лексики османської мови складають арабсько-перські запозичення;
- створення власної літератури османською мовою;
- розквіт турецької поезії, де є спроби поєднати писемну османську з розмовною турецькою мовою;
- XVII ст. стало "століттям сатири" у турецькій літературі, що висунуло на передній план видатних поетів-сатириків.

РОЗДІЛ VII ТРЕТІЙ ЕТАП РОЗВИТКУ ОСМАНСЬКОЇ МОБИ

DERS VII OSMANLICANIN ÜÇÜNCÜ GELİŞİM EVRESİ

Özet

Osmanlı İmparatorluğu'nda reformların yapıldığı Tanzimat devrini (1839–1878), Yeni Osmanlılar hareketini ve Genç Türk dervimini (1908) kapsayan bir zaman diliminde kullanılan ve Yeni Osmanlıca denen, Osmanlıcanın üçüncü gelişim evresi (XIX. yüzyıl – XX. yüzyıl başı) söz konusudur. Bu dönem, milliyetçi hareketin gelişmesi, Türk toplumunun ve dilinin reformasyonu, Türkçenin yabancı dillerden gelen alıntı sözcüklerden arındırılmaya çalışılması ile doğrudan alakalıdır.

İbrahim Şinasi, Namık Kemal, Ahmet Mithat, Şemseddin Sami, Ömer Seyfeddin, Ziya Gökalp başta olmak üzere Yeni Osmanlılar Cemiyetine mensup Türk edebiyatçıların ve dönemin önde gelen kültür isimlerinin etkinliklerinden söz edilmiştir. Osmanlı Türkçesinin reformasyonu, geniş halk kitlelerinin kültüre, edebiyata, sanata katılabilmesi için Osmanlı Türkçesinin halk diline mümkün olduğunca yakınlaştırılması ile ilgili, adı geçen sanatçı ve edebiyatçıların teklifleri üzerinde durulmuştur.

Osmanlı Devletinin özellikle de XIX. yüzyılda Batılı kültüre yönelik olduğundan Fransızca başta olmak üzere Batı dillerinden alınan sözcüklere de dikkat edilmiştir.

Türk şiiri reformunda çok emeği geçen Tevfik Fikret'in, Paul Marie Verlaine, Charles Pierre Baudelaire, Stéphan Mallarmé şiirlerinden esinlenerek Fransız şiiri etkisinde bulunan Ahmet Haşim'in ve Yahya Kemal'in, geleneksel hece ölçüsüne yönelerek ilk olarak basit Türkçeyi kullandığı Türkçe Şiirler'in müellifi Mehmet Emin'in eserlerinden de söz edilmiştir.

Genç Türk devrimi döneminde Osmanlı Türkçesinin reform çalışmaları üzerinde de ayrıca durulmuştur.

Ahmet İhsan'ın 1891 yılında yayımlatmaya başladığı Servet-i Fünun dergisi etrafında birleşen Batı eğilimli sanatçıların (Tevfik Fikret, Abdülhak Hamit, Cenap Şahabettin, Süleyman Nazif v.b.) etkinlikleri ve öte yandan da Yüksek Osmanlıca'yı (Osmanlıcanın yüksek stilini) milli ve ortak dil haline getirmeyi amaçlayan, Türk Derneği etrafında toplanan edebiyatçıların ve Osmanlıcanın halkın Türkçesi ile birleştirilmesi yolu ile 'yeni bir lisanın' oluşturulmasından yana olan, Genç Kalemler Cemiyetine mensup sanatçıların faaliyetleri dahil olmak üzere Türkçenin iki gelişim eğilimine dokunulmuştur.

Osmanlı alfabesinin (grafığının) reformu ile ilgili; Azerbaycanlı bilim adamı ve edebiyatçı Mirza Feteli Ahundov'un, ünlü bir bilim insanı ve devlet adamı Ahmet Vefik Paşa'nın, edebiyatçı ve yayıncı Ebüzziya Tevfik'in, yazar, ansiklopedist ve sözlükçü Şemseddin Sami Fraşiri'nin, gazeteci Süleyman Tevfik'in, doktor Musullu Davut'un, İstevan Karayan ve Binbaşı Hidayet

İsmail'in önerileri üzerinde durulmuştur. Söz konusu önerilerde; Arap harflerinin ayrı yazılması, Türkçe'nin Latin alfabesine oturtulması gibi değişik reform varyantları dile getirilmiştir.

Aynı zamanda ne Tanzimat devrinde, ne bunu izleyen yıllarda ne de Genç Türk devrimi döneminde Osmanlı Türkçesinin reform çabalarının olumlu sonuca varmamış olduğu belirtilmiştir.

Епоха новоосманської мови ХІХ–ХХ ст. пов'язана з періодом османського реформізму – Танзімату (1839–1878), рухом "нові османи" і з епохою молодотурецької революції (1908). Спроби турецьких султанів провести реформи в різних сферах громадсько-політичного життя були орієнтовані на західні країни, що, з одного боку, вело до створення власної національної турецької буржуазії, а з другого, не могло не відбитися на культурній, а саме на мовній сфері, що спричинило масові запозичення західної лексики. Саме тоді, у 60-х роках ХІХ ст. з'явилися перші ознаки турецького націоналізму в русі "нових османів", тобто русі турецької національної буржуазії, яка виступала і за створення національної мови. Врешті-решт, представники цього руху закликали насамперед до очищення турецької мови від запозичень арабської і перської лексики. Під впливом ідей "нових османів" зароджувалася нова художня література – проза, якої в минулому майже не було. Розвивалася драматургія, відходила від старих форм поезія. Нова література часто була пронизана патріотичним змістом, іноді пропагувалися ідеї рівності в буржуазно-демократичному розумінні.

У другій половині ХІХ ст. з'явилися видатні турецькі літератори, які належали до руху "нових османів" (*Yeni Osmanlılar Cemiyeti*) і прагнули реформувати мову, наблизити її до народної, розвивати нові жанри літератури. Серед таких літераторів, громадських діячів, просвітителів був Ібрахім Шінасі (*İbrahim Şinasi*) (1826–1871), який першим у турецькій літературі створив п'єсу-комедію "*Şairin Düğünü*" ("Весілля поета"), видав збірку турецьких прислів'їв, хоча вона й мала назву "Османські прислів'я" ("*Osmanlıca Atasözleri*"), оскільки назва "турецькі" все ще за традицією вважалася одіозною. І. Шінасі заснував також газету "*Tercüman-ı Ahval*" ("Огляд подій"), що виходила в період з 1860 по 1865 рр. Варто зазначити, що саме І. Шінасі, розуміючи невідповідність арабської абетки законам будови турецької мови, вніс пропозицію (наприкінці ХІХ ст.!) про заміну арабської абетки на латинську.

Відомим громадським діячем, журналістом і літератором того періоду був Намик Кемаль (*Namık Kemal*) (1840–1888), який почав писати вірші, просякнуті патріотичними почуттями. У поетичних творах

Н. Кемалю, де окреслився відхід від традиційної тематики, вперше зазвучали такі слова, як батьківщина, народ, свобода.

Передові представники османської культури того періоду, такі як Ібрахім Шінасі, Намик Кемаль, Ахмет Мітхат (*Ahmet Mithat*), Шемседдін Самі (*Şemseddin Sami*), пізніше Омер Сейфеддін (*Ömer Seyfeddin*), Зія Гьокальп (*Ziya Gökalp*) і багато інших, шукали шляхи подолання розриву між літературними і розмовними нормами османської мови, шляхи її реформування для залучення широких народних мас до освіти; пропонували уникати використання арабської і перської лексики за умови наявності в мові турецьких еквівалентів, відмовитися від іншомовних граматичних правил, що не були властивими турецькій мові, з'ясувати лексичний фонд турецької мови, реформувати його графіку і орфографію, встановити основи національної турецької мови.

У русі "нових османів" особливо знаменним був факт пропаганди власне турецької мови, прагнення очистити її від незрозумілих простому народу запозичених слів, наблизити її до розмовної. До "нових османів" поняття "турецька мова", "турок" для представників османського панівного класу були синонімами всього грубого, мужицького; турками в панівних колах називали "простий люд", турецького селянина тощо.

Брак соціальних умов для реформування мови в епоху абсолютизму, активна протидія реакційних кіл, нечіткість теоретичних позицій прибічників мовної реформи перешкоджали реалізації найскромніших нововведень у царині мови й урешті-решт спричинили ще більше відокремлення "високого" стилю.

Культурна орієнтація Туреччини на Європу в епоху Танзімату знайшла відображення в османській мові, точніше кажучи в її "високому" стилі, у вигляді значної кількості лексичних запозичень з європейських мов, головним чином із французької, які відображали суспільно-політичну і науково-технічну термінологію і культурні реалії буржуазного європейського суспільства. Значна частина цих запозичень калькувалася шляхом використання тієї ж арабської і перської лексики: *opinion publique* – *efkarı umumiye* – громадська думка; *relations internationales* – *münasebatı beynelmilel* – міжнародні відносини; *crise ministerielle* – *buhranı vükela* – міністерська криза.

Справжнім реформатором турецької поезії – щодо мови, форми і змісту – став Тевфік Фікрет (*Tevfik Fikret*) (1867–1915), поет-демократ, поет-гуманіст. Завдяки йому турецька поезія здійснила поворот до повсякденного життя простої людини, традиційні "солов'ї" і "троянди" поступилися місцем сценам із життя рибалок, правдивому опису хвороби дитини чи жадібності багатія, який відмовляє у подаянні сироті. Ніхто

ніколи ще не мав сміливості так різко засуджувати султанське свавілля, як це зробив Т. Фікрет у відомому вірші "*Sis*" ("Туман"), написаному зрозумілою турецькою мовою: "Наляканий багатій і бідняк! Терору шалений гніт велику націю нашу давно у три погибелі гне". Т. Фікрет не лише заклав підвалини суспільно-громадянського спрямування, що стало характерним у майбутньому для всієї турецької поезії, але й зміг змінити традиційне класичне віршування, відмовившись від багатьох тогочасних поетичних канонів. Мова його віршів, поступово спрощуючись, відкривала шлях для суто турецької лексики, що була поширена серед простого турецького народу.

Хоча вже у віршах Т. Фікрета ясно відчувався вплив західної, передусім французької літератури, ще сильніше цей вплив можна помітити у творчості Ахмета Хашима (*Ahmet Haşım*) (1885–1933) і Ях'ї Кемалю (*Yahya Kemal*) (1884–1958), які надихалися поетичними ідеями Верлена, Бодлера, Малларме. А. Хашим заснував символічну течію в турецькій поезії. Я. Кемаль намагався поєднати звичні східні форми із західною філософською думкою. Обидва поети намагалися піти від реальності, де не бачили нічого вартісного, шукали притулок у світі фантазії. А. Хашим, обмеживши свою творчість двома темами – природою і коханням, вважає життя вічним вигнанням, його думки линуть у "далеке місто тіней блакитних і пречудових", там "вечір його блакитний – як дах над головою, і синь морська в душу струмить спокій". Я. Кемаль так поетично формулює свої ідеї: "Я відчуваю – значить, живу", – кажуть мені друзі. "Я відчуваю – значить, страждаю", – ось мудрість моя. Читачу, трагедією смерть оголошувати не поспішай. Набагато трагічніше, що плоть довговічніша за душу"¹.

Поетичні реформи Т. Фікрета, А. Хашима, Я. Кемалю були насправді неповними, половинчастими, їхня мова в багатьох випадках залишалася чужою народу. Серед турецьких поетів усе більше було прагнення до повної відмови від традиційного віршування і максимального наближення поезії до турецької розмовної мови. Ще 1899 р. поет Мехмет Емін (*Mehmet Emin*) (1869–1944) опублікував поетичну збірку під назвою "*Türkçe Şiirler*" ("Турецькі вірші"). Величезна заслуга М. Еміна і його прихильників полягала в тому, що він уперше широко використовував народну турецьку мову, звернувшись до традиційної системи віршування – *хедже*. Поети-прихильники *хедже* довели на практиці, що народна мова і *хедже* – чудова основа для створення справді національної поезії. Навіть за формою вірші М. Еміна нагадували старі народні силабічні вірші, що були забуті

¹ Цит. за: Из турецкой поэзии XX века. – М.: Художественная литература, 1979. – С. 7.

турецькими поетами під впливом перської метрики віршування. Цілком уникаючи арабських і перських синтаксичних зворотів, він рішуче відкидав і арабсько-перську лексику, замінюючи її на старі турецькі слова. Літератор і вчений того часу Реза Тевфік (*Reza Tevfik*) писав М. Еміну: "Не можна не похвалити Вас як митця. Усі ми знаємо ці турецькі слова й вирази, що переходили з роду в рід. Проте я не знаю жодного поета, який уживав би їх із таким високим задумом і вмів би знаходити такі чудові образи, як Ви". Відомий тоді літератор Самі бей (*Sami bey*) зазначав, що потрібно гідно цінувати добірну мову М. Еміна, яку може зрозуміти й може нею розмовляти кожний турецький солдат. Англійський історик турецької літератури Е. Дж. У. Гібб у своїй розвідці "Історія османської поезії"¹ писав про вірші М. Еміна: "У цих маленьких поемах, вкладених у вуста простих солдатів й анатолійських селян, уперше заговорив у літературі справжній голос турецького народу".

З поезії М. Еміна "Погоничі" ("*Sığırtmaçlar*"):

*Gidiyorduk: kar üstünde bir incecik sığından,
Gidiyorduk: iri buzlar sakıtmişti her saçak,
Gidiyorduk: ben hayvanın üzerinde, o yayan,
Gidiyorduk: ben giyimli, o zavallı yalınayak.
Sefilciğin yırtık yırtık bir uruba sırtında,
Görünüyor gibi vücudunun her yeri,
O çatlamış, mosmor olmuş dudakları altında
Birbirine vuruyordu beyaz güzel dişleri.
– Oğlum her seferinde sen kaç para alırsın?
Bir metelik.
– Evin nerede? Kimin, kimsen var mıdır?
Ne evim var, ne kimsem var...
– Gece nerede kalırsın?
Ahırdaki gübrelikte. Sıcak olur, ısıtır.*

*Ми йшли під снігом вузькою стежкою,
Ми йшли, великі бурульки звішувались із кожної стріхи,
Ми йшли, я верхи, він пішки,
Ми йшли, я вдягнений, він бідолашний босий.
На спині нещасного одяг подертий,
Ніби видно все тіло його.*

¹*Gibb E. J. W.* A History of the Ottoman Poetry. – London, 1900–1909.

*А під потрісканими синіми-синіми губами його
Стукали один об один білі гарні зуби його.
– Сину мій, скільки грошей ти отримуєш за кожний свій рейс?
Один метелік. (Назва монети у 10 грошів)
– Де твій дім? Чий ти, маєш когось?
Не маю ні хати, нікого з рідні.
– Де ж ти ніч проведеш?
На гною у хліві... Тепло, він гріє.*

У цьому вірші М. Еміна, написаному розмовною турецькою мовою, зовсім немає традиційної для тогочасної турецької поезії любовної теми. Ця поезія є прикладом вірша громадянського звучання, початком соціально спрямованої поезії у турецькій літературі.

В епоху молодотурецької революції, незважаючи на вибух національної самосвідомості турків і прагнення до вирішення національних і мовних проблем, так само як і в період Танзімату, не було досягнуто позитивних результатів у сфері реформи османської мови. Хоча після молодотурецької революції певний розвиток мало просвітництво, збільшилася кількість світських шкіл, відкрилися нові факультети у Стамбульському університеті (1870), з'явилися перші підручники турецькою мовою. Усе більше місця в літературі займали патріотичні теми, хоча і з пантюркістськими ідеями. Молодотурки провели низку заходів із метою впровадження турецької мови у приватні школи, де викладання велося мовами національних меншин. Обов'язковими в таких школах стали турецька мова, географія, історія Туреччини.

Наприкінці XIX – початку XX ст. в османському суспільстві виокремлюються дві течії, спрямовані на певне реформування тогочасної турецької мови. Прихильники однієї з них, посилаючись на бідність лексичного фонду османської мови, насамперед для позначення нових понять і явищ як громадсько-політичного життя, так і науки і техніки, вважали, що джерелом поповнення турецької лексики залишаються лише арабські і перські слова й звороти. Серед прибічників цієї думки були ті, хто об'єднався навколо літературного журналу "*Servet-i Fünun*" ("Скарбниця знань"), заснованого в 1891 р. Ахметом Іхсаном. Серед митців, твори яких публікувалися в цьому виданні, були Т. Фікрет, А. Хаміт (1853–1937), Дж. Шехабеттін (1870–1923), С. Назіф (1870–1927) та інші. Представники цього напрямку, перебуваючи під впливом французької парнаської школи, надихались ідеями мистецтва заради мистецтва, часто-густо віддаючи перевагу поетичній техніці й формі, ніж змісту. Їхня відстороненість від сучасності, бажання змальовувати красу

природи, звернення до символізму з художніми цілями, врешті-решт вибір незрозумілої арабської, а особливо перської поетичної лексики до певної міри допомогала уникати цензури. Найчастіше твори поетів *Servet-i Fünun* уникали помітного соціального або політичного критичного погляду, залишаючись меланхолійними й песимістичними, хоча серед них траплялися твори яскравого соціального спрямування, як наприклад, "Туман" Т. Фікрета. Творчість цих поетів була спрямована на читацьку аудиторію, що представляла вищі верстви османського суспільства, яке перебувало в той історичний період під сильним впливом Заходу, а мова їхніх творів була заскладною для офіційної цензури. З метою збагачення лексичного фонду османської мови вони зверталися безпосередньо до арабської і перської мов для лексичних запозичень і словотворчості. Саме тоді з'явилися такі неологізми, як арабські *mefkure* (ідея), *usulliyat* (методологія), *heyeti udul* (журі) і багато інших, що існували лише в османській мові. Підтримуючи цей напрям реформування османської мови, газета Абу-з-Зія Тевфіка "*Yeni Tasvir-i Efkar*" за 1909 р. зазначала навіть, що очищення турецької мови від арабських і перських запозичень загрожує національному рухові. Літературний осередок *Servet-i Fünun* через різного роду дискусії між Т. Фікретом і А. Іхсаном призупинув свою діяльність 1897 р. На початку ХХ ст. були спроби поновити його випуск, проте *Servet-i Fünun* вже ніколи не повернув собі славу головного літературного часопису Османської імперії.

Прибічники іншого напрямку розвитку османської мови, а саме представники молодотурків, гуртувалися навколо наукового товариства і журналу "*Türk Derneği*" ("Турецький гурток") (1909). Вони вбачали шлях реформування османської мови в перетворенні "високого" літературного стилю на загальнонаціональну мову. До речі, деякі представники молодотурків у своєму пантюркістському захопленні мріяли зробити турецьку мову загальною для всіх тюркських народів. Прихильники літературного об'єднання "*Genç Kalemler*" ("Молоді письменники") (1911) висували ідею об'єднання "високого" стилю з розмовною мовою і створення "нової мови" (*Yeni Lisan*). На жаль, як спроби організаторів "*Türk Derneği*", так і об'єднання "*Genç Kalemler*" жодним чином не вирішували проблеми єдиної національної мови: в обох випадках не йшлося про відмову від "високого стилю" османської на користь народної турецької мови.

Керівники молодотурецького уряду не звернули навіть уваги на запропонований азербайджанським ученим і літератором Мірзою Фаталі Ахундовим (1812–1878) перший проект реформи арабської абетки, де арабські літери не поєднувалися між собою. Пізніше М. Ахундов створив

ще один проект алфавіту, цього разу він був розроблений на основі російської графіки. Новий алфавіт М. Ахундова складався із 42 знаків (32 – для приголосних і 10 – для голосних), призначався для всіх мов, що використовували арабську абетку.

В Османській імперії над поліпшенням абетки працювали відомий учений і державний діяч Ахмет Вефік-паша (*Ahmet Vefik Paşa*) (1823–1891), літератор і громадський діяч Ебюззія Тевфік (*Ebüzziya Tevfik*) (1849–1913), відомий лексикограф і літератор, албанець за походженням Шемсеттін Самі Фраширі (*Şemsettin Sami Fraşiri*) (1850–1904). Наприкінці ХІХ ст. у Стамбулі саме Ш. Фраширі уклав албанський національний алфавіт на латинській основі. Його приклад наслідував турецький журналіст Сюлейман Тевфік (*Süleyman Tevfik*), який запропонував проект турецької абетки на тій самій латинській основі. Ш. Самі і С. Тевфік були звинувачені "у замаху на безпеку імперії і на єдність ісламу", тому що в умовах мусульманської імперії такі пропозиції могли розглядатися лише як антидержавні, що підривають і розхитують основу імперії, державну релігію іслам.

Після молодотурецької революції 1908 р. робота щодо покращення абетки дещо пожвавилася. Доктор Мусуллу Давид вніс на розгляд тодішнього парламенту проект, в якому пропонував прийняти як державну графічну систему латинську абетку. Але цей проект не отримав підтримки депутатів. Така сама доля спіткала й пропозицію про прийняття латинської абетки, яку висунули Степан Караян і майор Хідаєт Ісмаїль. Незадовго до Першої світової війни з метою полегшення відносин в армії військове міністерство Туреччини вдалося до спроби ввести роздільне написання арабських літер і, зокрема, кожна літера позначалася лише в одній формі. Проте й цей проект не мав жодного успіху. Зазначимо проте, що ще до приходу молодотурків до влади в орфографію були внесені певні корективи, що трохи полегшували читання. Стали вживати літери "нун", "хе", "вав" для позначення голосних фонем *i, ı, e, o* всередині слів (замість *харакатів*). Написання впорядковувалося відповідно до столичного стамбульського діалекту, написання голосних у словах відповідало закону сингармонізму. Це були лише окремі спроби "пристосувати" арабську абетку до турецької мови, однак вони не могли докорінно змінити не лише ситуацію з реформуванням самої мови і її абетки, але й не могли вирішити важливе завдання підвищення рівня освіти в османському суспільстві, що ставало серйозною проблемою в умовах розвитку національної турецької держави.

Таким чином, в епоху молодотурецької революції, незважаючи на піднесення національної самосвідомості турків і прагнення до вирішення

національних і мовних проблем, так само як і в період Танзімату не було досягнуто позитивних результатів у реформуванні османської мови.

Підбиваючи підсумки третього етапу розвитку османської мови, не торкаючись поки що її кардинального реформування, зазначимо такі його особливості:

- розвиток турецької прози, створення нових літературних жанрів, а саме турецького роману і п'єси-комедії;

- поява віршів соціально-громадянського спрямування, повернення до віршотвору, що базувався на народній творчості;

- культурна орієнтація Османської імперії на Європу в епоху Танзімату знайшла своє відображення в османській мові, точніше в її "високому стилі", у вигляді значної кількості західноєвропейських запозичень, головним чином із французької мови (суспільно-політична, науково-технічна термінологія);

- розвиток ідей і спроби реформування, очищення османської мови, наближення її до розмовної турецької мови.

РОЗДІЛ VIII РЕФОРМА ТУРЕЦЬКОЇ МОВИ

DERS VIII TÜRKÇE VE DİL DEVRİMİ

Özet

Cumhuriyet döneminde Türkçenin reformları söz konusudur. Osmanlı İmparatorluğu'nda halkın düşük eğitim düzeyi, Arap ve Fars harfleri üzerinde kurulu Osmanlıca yazı dilinin çetinliği, okumakta ve yazmakta zorluklara yol açan, Osmanlıca alfabesinin (grafiğinin) Türkçenin fonetik sistemine uygun olmaması, yönetici sınıfının kullandığı Osmanlıca ile halkın konuştuğu Kaba Türkçe arasında büyük farklılıklar bulunması gibi, reformlara sebebiyet veren etkenlerden söz edilmiştir.

Türkçenin temel söz varlığının değiştirilmesi ve kullanım alanlarının genişletilmesi, dilbilgisi, yazım kural ve normlarının düzenlenmesi başta olmak üzere '**dil devrimi**'nin amaçları incelenmiştir. Yeni kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti'nin ve dilinin reformlarında, Ulu Önder ve ilk Cumhurbaşkanı **Mustafa Kemal Atatürk**'ün rolü ve katkıları üzerinde özellikle durulmuştur. Reform bağlamında öncelikle alfabenin değiştirilerek Latin temeline oturtulması (1928) söz konusudur. Geniş halk kitlelerinin eğitimi, kültürel düzeyinin artması, bilgisizliğin giderilmesini sağlayan alfabe reformunun sonuçlarına değinilmiştir.

Türkçe'nin ana reform merkezi durumuna gelen **Türk Dil Kurumu**'nun (1932) kurulmasından bahs edilmiştir. **Samih Rifat, Ruşen Eşref, Celal Sahir, Yakup Kadri** başta olmak üzere dönemin milletvekillerinin, sanatçıların, edebiyatçıların etkinlikleri ve çalışmaları üzerinde durulmuştur. Türkçenin yabancı dilsel öğelerden arındırılması anlamına gelen **özleşme** başta olmak üzere Türk Dil Kurumu'nun amaçlarından, **tarama, derleme, türetme** gibi bu amaçlara ulaşmanın yollarından, **sözlükçülük, dilbilgisi, dil bilimi, terminoloji, ses bilimi** gibi alanlarda faaliyetlerinden ve bu faaliyetlerin sonuçlarından söz edilmiştir. 1945 yılında ilk yayımlanan ve her baskısı Türkçe'nin söz varlığının güncel durumunu yansıtan **Türkçe Sözlük**, TDK'nin çalışmaları sonucu yayımlanan diğer sözlükler üzerinde de durulmuştur.

Batı dillerinden, ayrıca da Arap ve Fars kökenli sözcüklerin yerine gelen alıntı sözcükler ile ilgili sorunlara da dokunulmuş, Batı dillerinden alınmış sözcükler ile mücadelenin hala sürmekte olduğu belirtilmiştir. Son zamanlarda Arapça kökenli sözcüklerin moda gereği daha çok kullanıldığı görüldüğü halde günümüz Türkçesinin temel söz varlığında Türkçe kökenli sözcükler % 80'i bulduğuna göre Türk Dil Kurumu'nun gerçekleştirmiş olduğu reformların genelde başarılı olduğunu kaydetmek gerektir.

Sonuç olarak günümüz Türkçesinin ve söz varlığının çetin bir tarihi ve toplumsal sürecin ürünü olduğu, bu süreçte de dilin rastlantısal gelişiminin toplumun bilinçli müdahalesi ile birleştiği ve modern aşamada etkin bir dil kuruculuğu ile ilgili olduğu kaydedilmiştir.

Питання про реформування османської мови неодноразово поставало в османському суспільстві. Щоб краще зрозуміли гостру необхідність такої реформи, наведемо аналіз ситуації, що склалася в Османській імперії, яку дає академік А. Кримський у своїй праці "Тюрки, їх мови та літератури": "Вважають, що поміж іншими тюркськими мовами османська – найлюбіша для вуха (надто в своїй столичній с т а м б у л ь с ь к і й говірці) і найелегантніш оброблена в синтаксі й фразеології.

На жаль, фразеологія османська в писаному літературному вживанні має тую ваду, що зрозуміти написане бува не так-то й легко, бо тая літературна фразеологія повна поплутаних періодів (це, мабуть, спадщина од візантинізму); інтелігент – той привчається її розуміти, а простому людові – важко. Та не тільки писана, ба й жива розмова турецьких інтелігентів – вона дуже одрізняється своєю фразеологією од простої, неприневоленої, природної мови народних мас. Знов же можна сконстатувати, що й фонетика стамбульського інтелігентного вимовлення не така, як у простолюддя, навіть стамбульського таки. А коли ми подивимся на провінцію, де інтелігенція силується говорити по-стамбульськи, а народ говорить по місцевому, по-своєму, то одмінність поміж мовою освічених османських класів та неосвічених османських мас стає ще виразніша"¹.

Поразка Османської імперії у Першій світовій війні, виникнення національно-визвольного руху, що мав на меті створення національної держави, а після проголошення 1923 р. Турецької Республіки поставили перед її керівництвом нові завдання не лише в галузі економіки, політики, а й чи не найголовніше – у перебудові свідомості, яку неможливо було здійснити без підняття загального рівня культури турецького народу. Адже національна держава з її набором патріотичних міфів здатна виконувати свої інтеграційні функції лише за умов, коли вони ставали надбанням широкого загалу, мас. Для цього була необхідна відповідна інфраструктура: система масової освіти й поширення писемності, формування мережі засобів масової інформації та комунікацій. Таким чином, першочерговим завданням для розв'язання поставала проблема ліквідації неграмотності турецького народу, його залучення до побудови нової держави.

Серед причин, що вимагали термінової реформи у сфері османської мови, можна виокремити такі:

– низький рівень освіти й освіченості турків в Османській імперії;

¹Кримський А. Ю. Сходознавство. Твори в п'яти томах. Т.4. – С.474–475.

– складність писемної османської мови, що базувалася на арабсько-перській абетці;

– невідповідність турецької фонетики арабському письму, що породжувало складності в написанні й читанні;

– значні відмінності між писемною *Osmanlıca*, якою послуговувалися вищі верстви суспільства, і *Kaba Türkçe* (груба турецька мова), що була поширена серед нижчих прошарків турецького суспільства.

Тільки після краху феодально-теократичної Османської імперії, розвитку національно-визвольного руху, ліквідації халіфату, скасування султанату й проголошення республіки (1923) у Туреччині були створені реальні умови для проведення докорінних реформ у сфері мови, що отримали в турецькій лінгвістиці назву "*Dil Devrimi*" ("Мовна революція"). Основними завданнями "мовної революції" були перетворення словникового фонду турецької мови, його функціональних стилів, нормалізація і кодифікація граматичних, стилістичних і орфографічних норм і правил. Нові соціальні відносини в Туреччині вимагали ліквідації елітарності літературної мови, демократизації писемних норм і зближення їх із розмовною народною турецькою мовою.

Організатором боротьби за реформування турецької мови був засновник Турецької Республіки Мустафа Кемаль Ататюрк (*Mustafa Kemal Atatürk*), який зазначав, що протягом сторіч рух турків зберігав постійний напрямок: зі Сходу на Захід. "Країни різні, але цивілізація – одна. І для того щоб мати змогу прогресивно розвиватися, нація повинна брати участь у цій єдиній цивілізації"¹. Серед перших заходів у галузі турецької мови (термін *Osmanlıca* "османська мова" було замінено на термін *Türkçe* "турецька мова") найпершою і найголовнішою стала реформа турецької абетки в 1928 р. – було здійснено перехід з арабської графіки на латинську, що відповідало фонемному складові турецької мови. У 1929 р. було скасовано викладання арабської і перської мов у турецьких школах.

Дискусії навколо реформи абетки набули характеру гострої політичної боротьби, адже консервативні кола-прибічники не лише імперії, але й халіфату не могли погодитися на радикальні зміни в мовній політиці, що підривали основи ісламу. Проте позиція Мустафи Кемалю була чіткою і жорсткою в цьому питанні. Відійти від радикальної реформи означало втратити не лише владу в молодій Турецькій Республіці, але й не мати жодних перспектив на майбутнє. Уже 15 січня 1928 р. Рада міністрів

¹ Citations de Mustafa Kemal Atatürk. – Ankara, 1981. – P. 36–37.

Туреччини утворила при Міністерстві освіти "Комісію турецької мови", одним з основних завдань якої було вивчення питання про реформу абетки. Члени комісії виступали за впровадження нової турецької абетки протягом 10-15 років, а деякі виступали за паралельне вживання арабських і турецьких літер у підручниках і засобах масової інформації. З різкою критикою таких позицій виступив Мустафа Кемаль, зауваживши, що така практика паралельного вживання арабських і турецьких літер спричинить те, що знавці арабської не будуть звертати жодної уваги на нові літери. Крім того, на тверде переконання Кемалю, впровадження нової абетки мало завершитися протягом трьох місяців або взагалі вона не буде впроваджена. До слова варто зазначити, що це питання було постійно під особливим контролем Кемалю, який розумів значення ліквідації проблеми неграмотності й підняття рівня освіченості всього населення для молодшої республіки. Незабаром ця комісія була розпущена і в червні того самого року створена "Комісія з абетки", яка фактично за три тижні розробила нову турецьку абетку й на своїх засіданнях 8 і 12 липня 1928 р. прийняла проект абетки на латинській основі. Турецька абетка складалася (і складається й до сьогодні) з 29 літер (21 приголосна і 8 голосних). Писати турецькою мовою арабськими літерами заборонялося законом. Викорінення арабської графіки й уведення латинської абетки було першим кроком мовної реформи на шляху перетворення турецької мови на власне турецьку.

Ататюрк називав цю проблему "першим кроком усього розвитку". Він зазначав: "Передусім необхідно дати турецькій нації просту абетку, що кардинально відрізняється від тієї, що стримує зараз усі її зусилля. Турецька нація зможе врятуватися від невігластва, нецтва – з мінімальними зусиллями і за мінімальний час – тільки завдяки абетці, що приймається і узгоджується нарешті легко з її красивою мовою. Це може бути лише нова турецька абетка, побудована на основі латинського алфавіту"¹.

Для презентації нової абетки Мустафа Кемаль обрав стару столицю Стамбул, де в парку Гюльхане на Сарай-бурну в серпні 1928 р. зібралася багато людей. Виступаючи на цьому зібранні, Ататюрк сказав: "Нам необхідно позбутися цих незрозумілих знаків, якими ми століттями користувалися. Наша багата й красива мова зараз зможе себе продемонструвати завдяки новій турецькій абетці. Ви опануєте нову турецьку абетку за короткий час. Ви навчите її кожного громадянина. Розглядайте це як завдання країни й нації. Подумайте, це ж соромно, коли

¹ Citations de Mustafa Kemal Atatürk. – Ankara, 1981. – P.62–63.

20 % населення вміє читати і писати, а 80 % – не вміє"¹. Глибоко розуміючи значення реформування османської абетки, Мустафа Кемаль неодноразово підкреслював: "Швидко вивчайте нову турецьку абетку. Навчайте усю націю, селянина, чабана, носильника, човнара. Вважайте це патріотичним і національним обов'язком ... Через рік чи два вся або майже вся турецька нація опанує нові літери. Наша нація продемонструє, що вона є частиною цивілізованого світу з власною писемністю і власним розумом"².

1 листопада 1928 р. на засіданні Великих національних зборів Туреччини було прийнято закон про впровадження нової абетки, яку було опубліковано того ж місяця. Цей закон проголошував, що "досі наявна стара арабська абетка змінюється на нову латинську абетку,.. що усі державні установи і приватні організації зобов'язані користуватися у своїй щоденній практиці новою абеткою як офіційною".

Перехід Туреччини на нову абетку відіграв значну роль у зростанні загального рівня культури в країні і передусім у розвитку народної освіти. Реформа абетки, зазначав міністр освіти Васіф-бей, проходила настільки успішно, що вже 1929 р. майже всі навчальні заклади в системі народної освіти і державні установи працювали на базі нової абетки.

Для швидкого запровадження нової абетки з 1 січня 1929 р. на території всієї республіки для 16-40-річних громадян були відкриті "*Millet Mektepleri*" (національні школи), основним завданням яких було навчання читанню і письму. Як зазначають дослідники, Мустафа Кемаль ще 24 листопада 1928 р. став "старшим викладачем національних шкіл" і кожного слухного моменту виходив до дошки, демонструючи не лише свої знання, але й заохочуючи власним прикладом співгромадян до навчання. Упродовж п'яти років випускниками цих шкіл стали 2305924 особи³, які навчилися читати і писати новою абеткою.

Так було вирішено одне з головних завдань побудови нової держави – Турецької Республіки: ліквідовано високий рівень безграмотності турецького народу, підвищено загальний рівень освіченості. Для розбудови нової розвиненої країни було закладено міцний фундамент для отримання освіти всіма верствами населення. З іншого боку, "мовна революція" перетворилася на серйозний стимул до єднання турецької нації, яка вже не роз'єднувалася за мовним принципом.

¹ *Tekışık H.H. İlköğretim Türkçe. 5. Ders Kitabı.* – Ankara: Tekışık Yayıncılık, 2002. – S. 178.

² *Baydar M. Atatürk ve Devrimlerimiz.* – İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1973. – S. 264; *Citations de Mustafa Kemal Atatürk.* – Ankara, 1981. – P. 62.

³ *Atatürk ve Türk Dil Kurumu/ Haz. Nail Tan.* – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2006. – S.8.

З метою подальшого розвитку й підтримки мовної реформи за ініціативою Ататюрка в 1932 р. було створено *Türk Dil Kurumu* (Турецьке лінгвістичне товариство), що перетворилося на головний науковий і організаційний центр реформи. Засновниками лінгвістичного товариства стали депутати й відомі письменники того часу: Саміх Рифат (*Samih Rifat*), Рушен Ешреф (*Ruşen Eşref*), Джеляль Сахір (*Celal Sahir*), Якуп Кадрі (*Yakup Kadri*). Першим головою товариства було обрано С. Рифата. Головною метою лінгвістичного товариства було "показати всю неповторну красу й багатство турецької мови, а також надати їй рівних прав з усіма мовами світу". Вирішення цього завдання члени товариства вбачали в очищенні лексики турецької мови від іноземних, передусім арабських і перських, запозичень і створенні нової турецької лексики й термінології. Нова турецька лексика, з одного боку, мала замінити архаїзми, з другого, – дати засіб для вираження нових понять, що дало б можливість турецькій мові стати в один ряд із розвиненими сучасними мовами.

Діяльність Турецького лінгвістичного товариства й залученої ним широкої громадськості – письменників, журналістів, педагогів – у галузі перетворення турецької лексики й термінології і виробленні норм загальнонаціональної літературної мови, відома під назвою *özleşme* ("очищення від чужих елементів, або пуризм") була спрямована передусім на максимальне використання внутрішніх ресурсів турецької мови і тюркських мов загалом. Усе це мало надати турецькій мові справжньої самобутності.

Поповнення лексичного складу й термінологічних систем турецької мови здійснювалося трьома шляхами:

1. Збір генетично тюркської лексики з тюркських писемних літературних пам'яток з XIII ст. (*Tarama*), яка була зведена в багатотомний "*Tarama Sözlüğü*" (Словник вибирань, 1943–1972). Частина цієї архаїчної лексики, що була активізована, на правах неологізмів увійшла до словникового складу сучасної літературної турецької мови й постає як еквівалент арабських і перських слів: *konuk* (арабське – *misafir*) *гість*; *tanık* (арабське – *şahit*) *свідок*; *oran* (арабське – *nispet*) *пропорція*; *kez* (арабське – *defa*) *раз*; *sonuç* (арабське – *netice*) *результат, висновок*.

2. Збір лексики з діалектів турецької мови (*Derleme*), що була потім сконцентрована у "*Derleme Dergisi*" (Збірці турецької діалектної лексики, 1939–1957) і в "*Derleme Sözlüğü*" (Діалектологічному словнику, 1963–1972). Словниковий склад літературної турецької мови поповнюється діалектною лексикою також через розмовну мову й завдяки широкому використанню діалектизмів у творах сучасних турецьких письменників.

Крім позначення специфічних народних реалій – *çekel*– невелика мотика, *divlek*– недозріла диня, *çötçe*– дерев'яний ківшик, до літературної мови увійшла й діалектна лексика, що позначала різні поняття і поставала як еквівалент і синонім арабської і власне турецької лексики. Наприклад, *kuşku* (арабське – *şüph*e) – сумнів; *güneş* (арабське – *şenip*) – південь; *alan* (арабське – *saha*) – площа, поле.

3. Створення нових слів – неологізмів – шляхом використання словотворчих засобів турецької мови, її діалектів, а також низки інших сучасних і стародавніх тюркських мов (*Türetme*). Цей спосіб словотвору є найпродуктивнішим, оскільки турецька мова надзвичайно багата на словотворчі афікси. При творенні способом афіксації нових лексичних одиниць, що позначають будь-які сучасні поняття, використовуються: 1) продуктивні афікси: *-li*, *-siz*, *-lik*, *-ca* тощо; 2) малопродуктивні в сучасній мові афікси: *-ak*, *-man*, *-cil*; 3) афікси, запозичені з інших тюркських мов: *-sal*, *-tay*, *-ev*.

Крім афіксального способу словотвору застосовуються також й інші словотворчі прийоми, такі як конверсія: *yazar* – письменник, *bakan* – міністр, *alındı* – розписка; словоскладання: *yüzyıl* – сторіччя, *önsöz* – передмова, *anayasa* – конституція, *basımevi* – видавництво. Переосмислення чи розширення значення слова також сприяє збагаченню лексики турецької мови: *ün* – голос і слава; *korku* – страх і небезпека; *kuşak* – пасок і покоління.

Турецьке лінгвістичне товариство здійснювало дослідження в шести напрямках: лексикографічний, мовознавчий, граматичний, термінологічний, фонологічний, дослідження історичних матеріалів.

У результаті використання словотворчих засобів, поповнення і оновлення лексики турецької мови на початку 40-х років було накопичено значний запас неологізмів, що лягли в основу нормативного тлумачного "*Türkçe Sözlük* " (Словник турецької мови), поч. 1945 р. До цього словника, що видається протягом кількох десятків років Турецьким лінгвістичним товариством, регулярно включаються нова лексика і термінологія, а вилучаються лексичні новоутворення і діалектизми, що не прижилися. Крім цього, словник не лише описує норми, що склалися у сфері лексики сучасної турецької літературної мови, але й робить спроби систематизації норм, що рекомендуються цим товариством відповідно до теоретичних настанов, що пропагує Лінгвістичне товариство.

Крім "Словника турецької мови" в Туреччині була опублікована значна кількість словників, серед яких багато термінологічних, фразеологічних та інших спеціальних словників.

Усі ці заходи й власне самі перетворення в турецькій мові, її лексиці, граматиці і стилістиці засвідчили, що були досягнуті основні завдання "мовної революції": ліквідовано розрив між літературною мовою і нормами розмовної турецької мови, відсоток власне турецької лексики в літературній мові збільшився до 70–80 %, були значно розширені соціальні функції турецької мови завдяки розвитку термінологічних і стилістичних систем турецької мови. Така швидка перебудова мови, оновлення її лексики й термінології – адже було видано десятки термінологічних словників і довідників – викликали необхідність збереження історичної і культурної спадкоємності, збереження лексичних, особливо, термінологічних дуплетів.

Цікаво зазначити, що процес очищення турецької мови відбувався передусім за рахунок арабсько-перських, а не західноєвропейських запозичень. Переймаючи західну культуру, турки віддавали перевагу й західним термінам. На той час саме вони здавалися менш небезпечними для самотності турецької мови, і сам процес проникнення західноєвропейських запозичень мав обмежений характер порівняно із засвоєнням арабсько-перських слів у минулому.

Доволі показова доля турецьких неологізмів, що виникали в період крайніх пуристичних тенденцій, які особливо переважали в 30-ті роки ХХ ст. Ці неологізми виникали різними шляхами: одні природно з'являлися в результаті розширення словотвірних можливостей сучасної турецької мови, інші утворювалися штучно на базі загальнотюркських морфологічних засобів. З одного боку, серед цих турецьких неологізмів виявлялося значне коло доволі влучних і вдалих новоутворених слів, що "вписалися" в турецьку мову й стали частиною її сучасної лексики. Такі, наприклад, іменники як *batı*– захід від дієслова *batmak* – *сідати, заходити (про сонце)*, *doğu* – схід від дієслова *doğmak* – *сходити (про сонце)*, *görev* – *посада, обов'язок* від дієслова *görmek* – *бачити*, *bilim* – *наука* від дієслова *bilmek* – *знати*, *demeç* – *виступ* від дієслова *demek* – *казати, говорити*.

З іншого боку, певна частина пуристичних рекомендацій того часу щодо заміни арабських слів новими, нібито турецькими словами залишилася лише в словниках того часу як цікавий зразок штучного словотвору, що не був сприйнятий турецькою мовою. Серед таких слів, наприклад, є: *kıstam* – *необхідність*, *yediz* – *тиждень*, *çeket* – *сила тяжіння*, *eten* – *матерія*, *yanış* – *протиприродний* тощо.

Певна частина новоутворених слів була засвоєна турецькою мовою не з тими значеннями, що їм спочатку надавалися, а з іншими. Наприклад, іменник *yazman* має у сучасній мові значення "секретар, писар", а рекомендоване значення – "письменник, літератор"; іменник *görü* засвоєно

зі значенням "вид, видовище", хоча рекомендоване звучало як "погляд"; іменник *bulgu* має значення "відкриття, кмітливість", що зовсім не збігалось з рекомендованим – "совість".

Завдяки оновленню турецького лексичного складу за допомогою цих нових слів кількість арабських запозичень у сучасній турецькій мові помітно скоротилася порівняно з тією літературною мовою, що закріпилася в турецькій класичній літературі, але продовжує залишатися значною. Цікавим є той факт, що в сучасній турецькій мові багато арабізмів втратили свою унікальність, а продовжують вживатися лише поряд із власне турецькими синонімами. Наприклад, такі турецькі неологізми, як *etki* – вплив, враження поряд з арабським *tesir*; *durum* – становище, стан, відмінок нарівні з арабським *hal*; турецьке *özgürlük* – свобода з арабським *hürriyet*; турецьке *olay* – подія, факт– з арабським *hadise* тощо.

Безперечно, що всі ці факти, з одного боку, збагачують лексику сучасної турецької мови, а з другого, – ускладнюють вивчення турецької, оскільки необхідно знати як старі, так і нові слова і словосполучення, що складають цю лексику.

Упорядкувальна діяльність Турецького лінгвістичного товариства з метою впливу на процес формування сучасних лексичних норм турецької літературної мови в Турецькій Республіці відбувалася на основі широкої лексикографічної роботи. Лексикографи у своїх працях робили спроби, з одного боку, визначити межі запозиченої лексики у словниковому складі турецької, а з іншого – відшукати шлях для обмеження сфери функціонування іншомовних запозичень. Значного розмаху набула діяльність із вивчення лексичних ресурсів турецької мови як з історичного погляду, так і в зіставленні з іншими тюркськими мовами. З метою виявлення можливостей розвитку турецької за рахунок власних внутрішніх ресурсів чи шляхом залучення матеріалу споріднених мов досліджувалися писемні джерела різних часів. У 1934 р. був виданий перший словник турецьких еквівалентів османської лексики "*Osmanlıca'dan Türkçe'ye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi*". Зазначимо, що в період з 1932 р. по 1966 р. частка власне турецьких слів зросла з 35 % до 72 %.

У наш час виявляється яскрава тенденція використовувати архаїчну арабську і перську лексику в новій стилістичній якості й гостро постала проблема запозичень лексики й термінології із західноєвропейських мов. Перша тенденція стосується передусім галузі юриспруденції, а друга – новітніх комунікаційних технологій. Турецьке лінгвістичне товариство для впорядкування цієї проблеми веде роботу зі створення турецьких

еквівалентів як для новітніх іноземних запозичень (*bilgisayar* замість *kompüter*), так і для міжнародної лексики, що вже активно залучена до турецької мови. Наприклад: *denetim* замість *kontrol* – *контроль*; *teknik* замість *standart* – *стандарт* тощо.

Сучасна турецька мова, її словниковий склад є продуктом складного історичного і соціолінгвістичного процесу, в якому спонтанний розвиток мови поєднувався із свідомим втручанням суспільства, з активним мовним будівництвом на сучасному етапі. Сьогодні відбувається нормалізація і кодифікація турецьких стилістичних і термінологічних систем. Незважаючи на плідну працю зі створення власне турецької лексики й термінології, у деяких функціональних стилях турецької мови, особливо у сфері професіоналізмів – у медицині, юриспруденції, військовій справі тощо – спостерігається паралельне використання як архаїчної арабсько-перської, так і сучасної турецької і міжнародної термінології. Такий паралелізм, що має місце і в літературній турецькій мові, ставить укладачів словників сучасної турецької мови перед необхідністю найбільш повно відтворювати лексику, що використовується в сучасній мовній практиці.

Розглянувши три етапи розвитку османської мови, ми можемо констатувати, що "мовна революція" в Туреччині стала останнім її етапом. Саме з 1928–1929 років, коли була впроваджена латинська абетка, що замінила османську, коли було припинено викладання арабської і перської мов у Турецькій Республіці, османська мова як писемна мова відійшла в історію. Отже, почався новий етап у розвитку власне самої турецької мови (*Türkçe'nin gelişmesi*). Якщо виокремити певні періоди історії цієї мови, то, на нашу думку, можна виділити такі три етапи: 20-30 роки ХХ ст. – 50-ті роки ХХ ст.; 50-ті роки ХХ ст. – кінець ХХ ст.; кінець ХХ ст. – початок ХХІ ст. Перший період ми окреслюємо такими хронологічними рамками, оскільки всі 20–40-і роки турецька мова розвивалася під гаслом очищення від іншомовних запозичень як східних, так і західних, але після вступу Туреччини до Північноатлантичного альянсу (1952 р.), а також підписання низки угод зі США вплив англійської мови на турецьку набуває масштабних розмірів. Другий етап характеризується не лише активним входженням англо-американізмів до писемної і усної турецької, впливом на її лексичні, граматичні і фонетичні закони, але й збільшенням контактів турок-емігрантів із носіями мов країн-перебування, що не могло не позначитися на їхній турецькій. Цим процесам сприяв Договір про асоціацію Туреччини з Європейським економічним співтовариством 1963 р., що в подальшому спричинило утворення значних "турецьких громад" у Німеччині, Нідерландах, Франції та інших країнах Західної Європи.

Третій етап розвитку відбувається в умовах глобалізації, в умовах поширення інтернету та інших сучасних засобів зв'язку, що не може не відбиватися на сучасній турецькій мові.

Водночас як окрему специфічну тенденцію останніх років у розвитку турецької мови можна назвати зростаюче використання слів арабського походження, "мода" на які почала виявлятися в певних прошарках турецького суспільства від початку 2000-х років, коли в політичному курсі турецької влади почав спостерігатися "крен" у бік поміркованої ісламізації країни й відхід від певних принципів, які у ХХ столітті були основоположними для Турецької Республіки Ататюрка, насамперед від принципу секуляризму, з яким була безпосередньо пов'язана, зокрема, і боротьба з араюськими лексичними запозиченнями.

РОЗДІЛ ІХ ІНШОМОВНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В ТУРЕЦЬКІЙ МОВІ

DERS IX TÜRKÇEDE YABANCI KÖKENLİ SÖZCÜKLER

Özet

*Tarihi gelişimi boyunca Türkçeye yabancı dillerden gelen **alıntı sözcükler**, Cumhuriyet döneminde Türk Dil Kurumu'nun alıntı sözcükler ile mücadele yolları söz konusudur. Bir dilden başka bir dile sözcük alım sebeplerine, yabancı kökenli sözcüklerin dil üzerinde etkisi konusuna değinilmiştir. Türk kavimlerinin İslamiyeti kabul ettikleri IX–X. yüzyıllardan itibaren yabancı dillerden Türkçeye (Osmanlı Türkçesine) gelen sözcükler ve Türk dil sistemine uyarlanma süreci kronolojik açıdan irdelenmiştir.*

*Türk devletlerinin resmi dili, İslamiyetin dili, o zamanki bilimin dili olan **Arapçanın** ve Selçuklu Devleti'nden başlayarak hükümdarların saraylarında kültür ve edebiyat dili olan **Farsçanın** Türkçe üzerinde etkisinden söz edilmiştir. Hem sözcükler hem de dilbilgisi (biçimbilim, sözdizimi) düzeyinde alıntılar söz konusudur. Sesbilimsel bakım başta olmak üzere Arapça be Farsçadan alınmış öğelerin Türkçeye uyarlanması (adaptasyonu) da söz konusudur.*

Türklerin Anadolu'yu (Küçük Asya'yı) yurtlaştırma süreci içinde asimile ettikleri halkların dillerinin yanı sıra Türk kavimlerinin ve daha sonra da Osmanlı Türklerinin tarihi gelişimleri boyunca değişik bağlantılar içinde buldukları halkların dillerinden alınmış sözcükler göz önüne alınmıştır.

*Günlük eşya ve kavramların isimleri, ekmekçilik, denizcilik, yer adları (toponym) vb. faaliyetler ile ilgili alanlarda **Yunancadan** ve **İtalyancadan**; öncelikle tarımcılık ile ilgili ve **balkanizm** genel terimi altında birleştirilen, **İslav dilleri**, **Rumence**, **Macarca** gibi dillerden gelen kelimelerden ayrıca söz edilmiştir.*

*Alıntı sözcüklerin yanı sıra Türkçede görülen uluslararası sözcüklere de dikkat edilmiştir. Tam olarak alınan sözcüklerden başka **taklit** ve **yarı taklit** yolu ile Türkçeye alınmış sözcüklerden, sözlü ve yazılı biçimde, dolaysız ve dolaylı olarak alınmış sözcüklerden söz edilmiştir. Yabancı dillerden sözcüklerin gelme sebepleri üzerinde de ayrıca durulmuştur. **Arapça**, **Farsça**, **Yunanca**, **İtalyanca**, **Fransızca**, **İngilizce** gibi dillerden kat kat alınan sözcüklerin yanı sıra **Almanca**, **İspanyolca**, **Portekizce** gibi dillerden tek tük alınan sözcüklerden bahs edilmiştir.*

*Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerin yanı sıra çoklukla ekonomi, siyaset, teknik, eğitim, kültür, spor, tıp, günlük yaşam gibi alanlarda kullanılan, **Batı Avrupa dillerinden** gelen birçok sözcük olduğuna göre, bu sözcükler ayrı bir grup halinde kronolojik açıdan, irdelenmiştir. Alıntı sözcüklerin gelmesi açısından en hassas terminoloji sistemlerinin, ekonomi, bilim, teknik ve modern günlük yaşam alanları olduğunu belirtmek gerektir. Anadolu'nun (Küçük Asya'nın) yurt edinilmesi sırasında ve Orta Çağlarda alınmış **Yunanca** ve **İtalyanca** kökenli sözcükler, XVI. yüzyıldan başlayarak XVII–XIX. yüzyıllarda en*

aktif biçimde alınan ve Türkçe söz varlığında görülen tüm alıntı sözcüklerden en büyük grubu teşkil eden Fransızca kökenli sözcükler; XX. yüzyılda özellikle de II. Dünya Savaşından ve Türkiye'nin 1952 yılında NATO'ya üye olmasından sonra alınmaya başlanan İngilizce kökenli sözcükler üzerinde grup grup ve kronolojik olarak durulmuştur. Küreselleşme süreci ile uluslararası iletişim dili olarak kullanılan İngilizceden sözcük alma süreci arasındaki bağlantı, günümüz Türkçesinde çok fazla İngilizce kökenli sözcüklerin bulunması, bu sözcüklerin yazım sorunları ve bunların fazlalığı ile mücadele, bu yönde TDK'nin ve ilerici tüm bilim adamlarının harcadığı çabalar üzerinde durulmuştur. Türkçeye tek tük gelen Almanca kökenli sözcüklerden ve Türk asıllı vatandaşların yoğun yaşadığı Almanya Federal Cumhuriyeti'nde Türkçenin ve Almancanın etkileşiminden ve karışık Alman Türkçesinden de söz edilmiştir.

Dilden çıkarılan alıntı sözcüklerin yerine Türk kökenli sözcüklerin getirilmesi, TDK'nin bu amaçla yeni sözcükler yapma faaliyetleri ve yeni sözcüklerin yapım yolları, bu yönde TDK'nin başarıları ve başarısızlıkları üzerinde ayrıca durulmuştur.

Словниковий склад будь-якої мови найбільш чутливий до змін конструктивний елемент цієї мови. Майже безперервні зміни словникового складу, в якому відбивається прямий і безпосередній зв'язок мови з усіма сферами суспільної діяльності, полягають у втраті певної кількості застарілих слів і в поповненні набагато більшою кількістю нових слів, зокрема іншомовними запозиченнями.

Основна причина появи іншомовних запозичень – це історичні контакти народів і культурний обмін між ними. Тобто, процес запозичення іншомовної лексики – закономірне природне явище. Оскільки запозичення становлять результат тривалої історичної взаємодії мов і їхнього змішування, вони посідають значне місце в лексиці багатьох мов. Наприклад, англійська майже на 60 % складається з французьких запозичень. Російська має чимало запозичень із французької і німецької мов.

Останніми роками, безперечно, однією із серйозніших проблем сучасної турецької мови стала проблема не лише іншомовних запозичень, але й деградації самої мови під їхнім безпосереднім впливом. Як зазначає турецький дослідник А. Пюскюлюоглу (*A. Püskülüoğlu*), сьогодні турецька мова стоїть перед масштабним вторгненням запозичень із західних мов. Розв'язання цієї проблеми є нагальним завданням не лише мовознавства, але одночасно й засобів масової інформації, громадянського суспільства загалом.

Про іншомовні запозичення в турецькій мові йдеться з X ст., від прийняття тюрками ісламу, а сучасний етап – це етап масового вторгнення західноєвропейських запозичень у писемну і розмовну мови, коли вони

стають активними компонентами комунікативних процесів, проходячи п'ять етапів процесу запозичення: проникнення, пристосування, інтеграція, стабілізація і реєстрація для остаточної адаптації й уніфікації у турецькій мові.

Протягом усієї історії свого розвитку аглютинативна турецька мова відчувала на собі сильний вплив різносистемних мов і насамперед флективної арабської мови і аналітичної перської мови. Значний вплив арабської на мови огузо-сельджуцьких племен почався з прийняттям ними ісламу в IX–X ст. Вплив перської мови посилювався з часів проникнення сельджуцьких племен на територію Ірану в XI ст. й утворення в Анатолії Держави Сельджукідів у XI ст. Арабська мова, що була мовою ісламу й поширювалася в результаті арабських завоювань у VII–X ст. на величезній території африканського і азійського континентів, істотно вплинула на мови багатьох народів, зокрема й на більшість тюркських мов, через те що, подібно до латини в середньовічній Європі, арабська була мовою релігії, науки і культури мусульманських народів. Щодо перської мови, прийнятої за офіційну й літературну при дворі сельджуцьких султанів, то як мова іранського народу, який мав багаті культурні традиції, вона була в ту епоху мовою поезії і прози для багатьох народів Сходу.

Результатом такої тісної взаємодії арабської і перської мов із тюркськими мовами, зокрема з мовами огузо-сельджуцьких племен, стало проникнення в ці мови значної кількості арабських і перських запозичень, що належать до різних мовних ярусів – від лексики і фонетики до морфології і синтаксису.

Арабські лексичні запозичення, частина яких зберіглася і в сучасній турецькій мові, стосувалися, в основному, термінологічних систем: мусульманської релігійної термінології, наукової і спеціальної термінології, соціальної номенклатури.

Перська лексика, так само як і арабізми, широко запозичувалася мовою турецької художньої літератури, особливо поезії (*Divan Edebiyatı*), проникала в різні функціональні стилі турецької мови. Деякі, здебільшого стилістичні, дуплети арабської і перської лексики збереглися в сучасній турецькій мові до сьогодні. Наприклад, турецьке *göz*(око) – арабське *ayn* – перське *çeşim*; турецьке *ak*(білий) – арабське *beyaz*; турецьке *su*(вода) – перське *ab*; турецьке *kara*(чорний) – перське *siyah*.

На фонетичному рівні вплив арабської і перської мов на турецьку виявився в порушенні основних фонетичних законів турецької мови в запозиченій лексиці: не дотримується закон сингармонізму, має місце не властивий турецькій мові збіг голосних і приголосних. Турецька

орфографія на арабській графічній основі, з одного боку, закріпила орфографічні і орфоепічні норми запозиченої лексики, проте, з другого боку, ускладнила написання і читання власне турецьких слів через кількісну і якісну невідповідність звукової будови турецької і арабської мов, а також непристосованості арабської графіки до турецької фонемної системи.

На морфологічному рівні вплив арабської і перської мов виявився в запозиченні деяких граматичних категорій, не притаманних тюркській типології: категорії сполучників, прийменників, системи арабських дієслівних імен-масдарів, дієприкметників тощо. У запозиченій лексиці були форми граматичного роду, "ламаної" множини, яких немає у турецькій граматиці.

У синтаксисі вплив арабської і перської мов виявився в утворенні словосполучень (арабський і перський ізафети) і в побудові складних речень за допомогою формальних засобів зв'язку, притаманних цим мовам (артиклі, сполучники тощо). При цьому компоненти таких синтаксичних конструкцій розташовувалися відповідно до правил арабської і перської мов із препозицією головного члена, щосуперечить правилам словопорядку турецької мови з постпозицією головного члена. У сучасній турецькій мові збереглася низка сталих виразів, побудованих за правилами арабського і перського ізафетів: *reisicumhur* – президент; *lügat't-Türk (lügat-it-Türk)* – словник турецької мови, а побудова складних речень із препозицією головного речення стало хоч і не вельми частотною, проте нормою.

Значний вплив на формування лексичного складу турецької мови справили також мови народів, які були асимільовані турками-сельджуками і османами в період завоювання ними Малої Азії. Серед ранніх запозичень у турецькій мові є лексика з вірменської, курдської, італійської та інших мов народів, з якими турки спілкувалися в епоху Середньовіччя.

Серед цих мов варто відзначити грецьку – мову колись могутньої і високоцивілізованої Візантійської імперії. Лексичні запозичення грецького походження в турецькій мові пов'язані, в основному, з топонімами і географічними реаліями Малоазійського і Середземноморського регіонів, а також з елементами засвоєної кочовиками-турками грецької матеріальної культури: землеробством, мореплавством, рибальством, домогосподарством. Грецька лексика й термінологія, що проникли до турецької мови в період XI–XV ст., здебільшого увійшли до її основного словникового фонду: *lodos* – південний вітер, *körfez* – затока, *fırın* – піч, *kilise* – церква тощо.

До турецької мови увійшли також слова із західнослов'янських і південнослов'янських мов, з мов балканських народів тощо: з румунської, угорської та інших, що об'єднуються разом із грецькими запозиченнями загальним терміном "балканізми і слов'янізми". Ці слова пов'язані переважно з осілою землеробською культурою, наприклад, слов'янізми: *izbe*– халупа, *pidval*, *kuluşka*– квочка, *hamut*– хомут, *pulluk*– плуг, *kapuska* – тушкована капуста з м'ясом, *borş*– борщ, *vişne*– вишня; угорські запозичення: *palaska* – португез, *palanka*– форт, *redut*, *varoş* – передмістя, *koçaş*– кучер, *фаетон*; румунські запозичення: *masa*– стіл, *soba*– ніч, *francala*– французька булка, *kaşkaval*– сорт овечого сиру тощо. Багато слов'янізмів увійшло навіть до офіційної османської мови, наприклад, *voyvoda*(*воєвода*): так називали до середини ХІХ ст. правителів санджаків (областей).

Іноді встановити різницю між "своїм" і запозиченим словом дуже важко, адже запозичення пристосовується до системи мови-позичальниці, а деякі запозичення настільки нею засвоюються, що іншомовне походження таких слів не відчувається носіями мови й виявляється лише за допомогою етимологічного аналізу.

Саме лексична система мови є найвідкритішою для інновацій порівняно з фонетичною, граматичною, синтаксичною системами, у ній зосереджено уявлення тієї чи іншої культурної спільноти про навколишній світ, дійсність. Нові ж явища на лексичному рівні, зумовлені впливом "чужої" культури і мови, спричиняють появу в мові запозичень, тобто елемента чужої мови, який було перенесено з однієї мови до іншої в результаті мовних контактів, а також сам процес переходу елементів однієї мови до іншої. Традиційно за характером запозичення поділяють на власне іншомовні запозичення (матеріальні запозичення і калькування) і інтернаціональну лексику.

За визначенням українського мовознавця Ю. Жлуктенка, матеріальне (лексичне) запозичення – це запозичення, до якого з іноземної мови входить лексична одиниця повністю, тобто переймається не лише значення (або одне із значень) іншомовної лексичної одиниці, а й її матеріальний експонент. Наприклад, у турецькій мові слова з французької *garçon* – офіціант, *servis* – обслуговування, *roman* – роман, *rol* – роль; з німецької *Konserne* – консерн, *Dozent* – доцент; з італійської *spirito* – спирт, *medaglia* – медаль, *meccanismo* – механізм, *macchina* запозичені повністю (і план вираження, і план змісту), тобто вони є запозиченнями матеріальними.

Калькування – це копіювання іншомовного слова за допомогою власного матеріалу мови, поморфемний переклад іншомовного слова. При калькуванні запозичується лише значення іншомовної одиниці і її

структура, тобто принцип її організації, а не її матеріальний експонент. Наприклад, турецьке слово *gökdelen* (хмарочос) є словотвірною калькою, що відтворює значення і структуру англійського *skyscraper* (*delmek* – пробити, проткнути, *scrape* – скребти, *-er* – суфікс *агенса* – дійової особи, суб'єкта, що виконує дію), *ilk giren ilk çıkan* – калька з англійської *first-in first-out* – метод бухгалтерського обліку товарно-матеріальних цінностей.

Крім кальок існують також змішані запозичення (напівкальки), коли одна частина слова запозичена, а інша – калькується, тобто перекладається турецькою мовою. Наприклад, турецьке слово *bankacı* – спеціаліст з банківської справи, банкір, в якому перша частина слова – це запозичення з італійської *banca* (банк), а друга – це продуктивний словотвірний турецький афікс *-cı*, що позначає особу, яка виконує дію. Калькування яскраво ілюструє пристосування запозичень до системи мови-позичальниці й демонструє активний характер процесу запозичення. Як бачимо з прикладів, мова, що запозичує слова, переробляє їх, перебудовує, підпорядковуючи своїм внутрішнім закономірностям.

Серед запозиченої лексики окрему групу становлять інтернаціоналізми – слова, поширені в більшості мов світу, зокрема й у турецькій. Наприклад, *üniversite* – університет, *enstitü* – інститут, *adres* – адреса, *politika* – політика, *kooperatif* – кооператив, *konfederasyon* – конфедерація, *ton* – тонна тощо. Особливо багата на інтернаціональні слова спортивна лексика, а саме: *hokey*, *boks*, *maç*, *voleybol*.

Запозичення можуть здійснюватися усним і писемним шляхами, можуть бути прямими і опосередкованими. При усному запозиченні слова більше пристосовуються до фонетики мови-позичальниці, навіть можуть бути перекрученими. Наприклад, англійське слово *show-room* – виставкова зала і турецьке *şovrum*, тобто *sergi evi* – виставковий дім, *sergi odası* – виставкова зала. Натомість при писемному запозиченні слово змінюється порівняно мало. У писемних запозиченнях кожний звук передається буквою навіть тоді, коли в мові-оригіналі якийсь звук не вимовляється. Запозичення можуть проникати до мови прямим шляхом – безпосередньо переходити з однієї мови до іншої (наприклад, слова *mersi* – дякую, *pardon* – перепрошую) і опосередкованим шляхом – проникати із однієї мови до іншої через посередництво третьої мови, тобто відбувається запозичення запозиченого слова.

При розгляді причин лексичних запозичень з однієї мови до іншої береться до уваги соціолінгвістичний аспект мови. Це передусім вивчення розвитку мови у взаємодії мовних і позамовних факторів. Сучасні мовознавці поділяють причини запозичень на внутрішні (інтралінгвальні)

і зовнішні (екстралінгвальні). Серед зовнішніх чинників, що стимулюють іншомовні запозичення, виділимо такі:

- історична взаємодія народів, а саме: культурна, торговельна, військова тощо;
- новаторство нації в певній сфері діяльності;
- мовний снобізм, тобто мода на ту чи іншу мову;
- економія мовних засобів;
- історично зумовлене збільшення певних соціальних прошарків, які приймають нове слово;
- авторитетність мови-джерела, що звичайно призводить до появи інтернаціоналізмів, спричиняючи запозичення лексики багатьма мовами з однієї мови тощо.

Внутрішні причини запозичень, що переходять до лексичного складу мови-реципієнта:

- необхідність номінації нових предметів і понять через брак у складі мови-позичальниці еквівалентного слова для номінації нового предмета або поняття: *lap-top* – ноутбук, *bar-kot* – бар-код, *animasyon* – анімація, *leasing* – лізинг, *blender* – блендер тощо. Вочевидь, що номінація нових предметів, явищ або понять у сучасних комунікативних технологіях є основною причиною запозичень західноєвропейських слів, особливо американізмів, турецькою мовою;

- намагання уникнути полісемії, закріпити за своїм і чужим словом різні смислові відтінки. У мові це виявляється через позначення певного спеціального виду предметів, явищ або понять, що раніше називалися одним турецьким словом, за допомогою іншомовного слова. Так, для позначення великого магазину в турецькій мові вживається запозичене з англійської слово *süpermarket*, скорочено *market* (турецькі *dükkan* – магазинчик, *kramniça*, *mağaza* – магазин), для позначення обслуговуючого персоналу на борту літака укорінилося англійське слово *hostes* – *стюардеса*, для позначення засобу пересування між поверхами – французьке слово *asansör* – *ліфт*. Потреба в деталізації предметів, явищ і понять спричиняє запозичення турецькою мовою багатьох західноєвропейських наукових і технічних термінів. Наприклад, турецьке слово *basınç* – *тиск* разом із французьким запозиченням *tansiyon* – *кров'яний тиск*;

- прагнення замінити багатослівне найменування в турецькій мові однослівним шляхом запозичення іншомовного слова. Так, французьке запозичення *aperitif* замінило турецьке описове словосполучення *İştahı açmak için yemekten önce içilen içki* – *наній, що п'ють перед їжею для апетиту*;

- тенденція поповнювати експресивні засоби мови, що спричиняє появу іншомовних стилістичних синонімів: *hizmet* (обслуговування) – *servis, sinirli* (обмежений) – *limitet*;

- тенденція продовжувати ряд спільних за значенням і морфологічною структурою запозичених слів. Так, на прикладі спортивної термінології в турецькій мові легко простежити, що майже вся вона запозичена з англійської: *futbol, tenis, korner* – кутювий удар, *şut* – удар, *pas, penaltı* – пенальті, *одинадцятиметровий штрафний удар*.

Таким чином, усі ці зовнішні і внутрішні причини свого часу стали причиною появи значного пласту запозиченої лексики в турецькій мові. Звичайно, вони мають місце і сьогодні, що не може не відбитися на словниковому складі сучасної турецької мови.

Варто зазначити, що іншомовні запозичення, проникаючи до будь-якої мови, можуть істотно впливати на її лексичний склад, а можуть залишатися поодинокими вкрапленнями. На думку російської дослідниці В. Полякової, іншомовні запозичення поділяються на шарові і поодинокі. До шарових запозичень у турецькій мові належать насамперед арабські, перські, італійські, грецькі, французькі і англійські запозичення, що давно увійшли й сьогодні входять (особливо англійські) до лексичного складу сучасної турецької мови. До поодиноких належать лексичні одиниці з німецької, іспанської, голландської, португальської, що істотно не торкнулися турецької лексики.

Найстарішими запозиченнями із західноєвропейських мов є італійські і грецькі запозичення. Це сталося в результаті тривалої історичної взаємодії грецького і турецького народів, а також тісних контактів з італійськими державами (передусім Генуезькою і Венеційською Республіками), коли за часів Середньовіччя ці держави мали значний вплив на торгівлю і мореплавство Османської імперії. Таким чином, зовнішньою причиною проникнення італійських і грецьких запозичень до турецької мови були тісні різнобічні контакти народів, а внутрішньою стала необхідність номінації нових предметів і понять за браку свого еквівалента. Можна виділити кілька лексико-семантичних груп італійських і грецьких запозичень у сучасній турецькій мові. Передусім це сфера мореплавства. Практично вся мореплавна лексика турецької мови походить від італійської і грецької. До неї належать не лише мореплавні й риболовецькі терміни, але й назви морських тварин, риб, а також морських вітрів. Наприклад, *bandıra* – прапор, стяг, *штандарт, güverte* – палуба, *sandal* – човен, *ahtapot* – спрут, *восьминіг, пухлина, balina* – кит, *lodos* – південний вітер. Цікавою є сфера політико-економічна, де серед цих запозичень переважають італійські (*borsa* –

біржа, *bilanço* – баланс, *depozit* – депозит, *protesto* – протест, *parlamento* – парламент), а грецькі є поодинокими, наприклад, *gümrük* – митниця, *navlun* – фрахт. Значна кількість термінів землеробства і назв рослин мають італійське або грецьке походження, де безперечно кількісну перевагу має грецька лексика, що пояснюється тривалим співіснуванням грецького і турецького народів. Наведемо лише деякі з них: *gübre* – добриво, *perçin* – перегній, *temel* – фундамент, основа, *defne* – лавр, *kiraz* – черешня, *taudanoz* – петрушка, *lahana* – капуста, *kutu* – коробка, ящик. Тісні контакти італійського і грецького народів із турецьким спричинили появу значного пласту побутових запозичень, а також запозичень у сфері харчування: *banu* – ванна, *vanna* кімната, *baston* – палиця, *çinok*, *firtina* – буря, *шторм*, *kurdele* – стрічка, *numara* – номер, *krema* – крем, *вершки*, *limonata* – лимонад, *çerez* – закуска.

Варто зазначити, що практично всі запозичення з італійської і грецької мов є матеріальними запозиченнями, кальки трапляються дуже рідко. З цих мов до турецької увійшли, в основному, іменники, менше прикметників, дієслова практично не зафіксовані (хіба що в поєднанні з допоміжним дієсловом). Підкреслимо, що італійські і грецькі запозичення повністю засвоєні, добре пристосовані до турецької, підпорядковані орфографічним правилам турецької мови й не спричиняють складностей на письмі.

Найбільший пласт серед західноєвропейських запозичень становлять французькі запозичення. На думку багатьох дослідників, активне проникнення цієї лексики почалося із XVII ст., хоча "важливим рушієм міжнародної європейської політики XVI ст." став турецько-французький союзний договір 1535 р., що надавав значні пільги й привілеї французьким купцям на Близькому Сході. Академік А. Кримський відзначав вагу цього договору не лише в політичному і економічному відношеннях, але й у розвитку європейської орієнталістики. Отже, можемо стверджувати, що французька лексика починає проникати до турецької мови із XVI ст., посилюючи свій вплив у подальшому. Основними зовнішніми причинами появи французьких запозичень у турецькій мові були авторитетність Франції і, відповідно, французької мови у світі, іншими словами "мода", а внутрішніми – необхідність номінації нових предметів і явищ, понять; намагання уникнути полісемії, закріпити за своїм і чужим словом різні смислові відтінки; прагнення замінити багатослівне найменування в турецькій мові однослівним шляхом запозичення французького слова. Насамперед це пов'язувалося з реформуванням армії за часів Селіма III (1789–1807), коли було взято курс на вестернізацію армійського корпусу, а згодом – із докорінною реформою в армії після знищення яничарського

корпусу на початку ХІХ ст. (1826). Не можна оминати й культурні контакти між Францією і Османською імперією, що впливало не лише на літературно-мистецьку лексику, але й на лексику наукову, газетно-публіцистичну.

Для чіткого розуміння процесу проникнення французьких запозичень до турецької мови звернемося до дослідження турецького лінгвіста Е. Есенкова "*Türk Dilinde Fransız Tesiri*" (Французький вплив на турецьку мову), виконаногоу Стамбулі в 1959 р. Праця Е. Есенкова базувалася на даних словників, написаних у різний час. У першому з них за 1885 р. виявлено було лише 165 французьких слів, у словнику за 1896 р. – 269 таких слів, 1928 р. – 1412, 1939 р. – 1968, 1941 р. – 2411, 1945 р. – 2482 і у словнику 1955 р. – 2500 французьких слів. Таким чином, за 70 років кількість французьких запозичень у словниковому фонді турецької мови значно зросла, причому пік зростання припадав на 30-40-і роки ХХ ст. Після Другої світової війни кількість нових запозичень із французької мови різко зменшилася. Проте варто підкреслити, що Е. Есенкова не враховував значний пласт спеціальної лексики, що використовували інженери, лікарі, вчені, тобто за межами підрахунків залишилася саме термінологія, яка найактивніше запозичувалася з французької. Згідно з результатами дослідження Турецького лінгвістичного товариства, станом на 2005 р. із французької мови до сучасної турецької потрапило 4974 слова, що становило 33,8 % лексичних запозичень у турецькій мові.

На сучасному етапі в турецькій мові є багато французьких політичних і економічних термінів, а на останні припадає 35 % запозиченої економічної лексики. Наприклад, *parti* – *партія*, *demokrasi* – *демократія*, *ideoloji* – *ідеологія*, *bütçe* – *бюджет*, *enflasyon* – *інфляція*, *devalüasyon* – *девальвація*, *obligasyon* – *облігація*, *portföy* – *портфель*. Значний відсоток французьких запозичень трапляється в науково-технічній, медичній, освітній сферах. Фактично всі здобутки науки і техніки, новітні технології початку ХХ ст. закріпилися в турецькій мові за посередництвом французької. Серед них назви наук: *matematik* – *математика*, *filoloji* – *філологія*, *fizik* – *фізика*; наукові терміни: *aerodinamik* – *аеродинаміка*, *elektrik* – *електрика*, *radasyon* – *радіація*; назви технологічних досягнень західної цивілізації: *telefon* – *телефон*, *monitör* – *монітор*, *televizyon* – *телевізор*, *jeneratör* – *генератор*; назви освітніх установ, їхніх структурних підрозділіві назви наукових ступенів: *üniversite* – *університет*, *enstitü* – *інститут*, *profesör* – *професор*. У сфері медицини це не лише назви хвороб, але й назви медичних препаратів: *anjin* – *ангіна*, *grip* – *грип*, *kanser* – *рак*, *bakteri* – *бактерія*, *virüs* – *вірус*.

Французькі запозичення у сфері бізнесу й комерції охоплюють назви професій (*noter* – *нотаріус*, *sekreter* – *секретар*, *elektrikçi* – *електрик*), назви закладів, установ, перейнятих із Заходу (*fiar* – *ярмарок*, *ofis* – *офіс*, *büro* – *бюро*). Лексика французького походження у сфері культури охоплює широкий клас слів, що були асимільовані турецькою мовою одночасно з перейняттям культури Заходу: *kültür* – *культура*, *bale* – *балет*, *müze* – *музей*, *sinema* – *кіно, кінотеатр*, *sirk* – *цирк*, *jüri* – *журі*. Не обминули ці запозичення і лексику сфери побуту, де вони трапляються, в основному, у таких лексико-семантичних підгрупах, як назви страв і напоїв (*omlet* – *омлет*, *bisküvi* – *печиво*, *jöle* – *желе*, *kakao* – *какао*, назви предметів одягу, тканин (*frak* – *фрак*, *konfeksiyon* – *готовий одяг*, *fötr* – *фетр*), назви предметів побуту (*sigar* – *сигара*, *şezlong* – *шезлонг*, *tuvalet* – *убиральня, туалет*).

Варто підкреслити, що крім виділених нами лексико-семантичних груп, французькі запозичення в меншій кількості функціонують також у різноманітних сферах. Так, із французької запозичені назви зірок і планет, назви деяких тварин, рослин, одиниці виміру тощо. Найбільш чисельними є матеріальні французькі запозичення (*abajur* – *абажур*, *dekolte* – *декольте*, *seket* – *жакет*, *pidjак*, *istasyon* – *станція*), однак трапляються і кальки (*ana okulu* від французької *école maternelle* – *материнська школа, тобто дитячий садок*, *demiryolu* від французької *chemin de fer* – *залізниця*). Серед французьких запозичень є також і змішані, утворені за допомогою турецьких словотворчих афіксів: *likitlik* – *рідина, ліквідність*, *riskli* – *ризикований*, *estetikçi* – *естет*, *estetlik* – *естетизм*. Цікавими й доволі продуктивними є напівкальки з французьким іменним компонентом і турецьким дієсловом: *avans almak* – *отримувати аванс*, *mesaj göndermek* – *надсилати повідомлення*, *puan kazanmak* – *заробляти бали*.

Оскільки французькі запозичення, як і грецькі і італійські проникли до турецької мови вже давно, то вони повністю засвоєні, добре пристосовані до сучасної турецької, підпорядковані турецькій орфографії і складностей на письмі не викликають. Особливо цікаво, що французькі лексичні запозичення чудово адаптуються до фонетичної системи турецької мови завдяки подібностям у словесному наголосі (у французькій мові, як і в турецькій, наголос тяжіє до кінця слова).

Після Другої світової війни бачимо безперечний поворот Туреччини до США, а згодом – і приєднання до Північноатлантичного блоку (НАТО), а також багаторічні спроби Туреччини стати членом Європейського Союзу; всі ці чинники виявилися визначальними у процесі активного проникнення англо-американських запозичень у сучасну

турецьку мову. Спочатку сфера впливу англійської лексики обмежувалася кількома спеціальними галузями, а саме: сучасна морська техніка, спорт і деякі інші. Проте в результаті активізації процесів глобалізації у світі та стрімкого технологічного прогресу, на чолі якого часто-густо перебували США, потік американізмів і інтернаціоналізмів стрімко зростає. Цікаво, що американізми почали витісняти колишні запозичення з французької мови, особливо серед інтелігенції. Якщо раніше "європеїзований" турок віддавав перевагу галліцизмам на зразок *mersi* – дякую, *pardon* – вибачте, *enteresan* – цікавий, *dakor* – згода, *garazd*, то зараз він намагається спілкуватися змішаним англо-турецьким жаргоном.

На сучасному етапі розвиток професійної діяльності у сфері бізнесу, поява Інтернету, відкрита орієнтація на Захід не лише в політиці, економіці, але й у культурній сфері, постійні контакти з іноземним партнерами – всі ці причини зумовлюють активне проникнення англо-американських запозичень до турецької мови.

Сфера використання англо-американізмів доволі широка. Передусім це лексико-семантична група, що охоплює політику і економіку. У політичну турецьку лексику впевнено увійшли такі слова, як *miting* – зустріч, *brifing* – брифінг, *spiker* – спікер, що повністю за значенням збігаються з вихідною мовою. В економічній термінології турецької мови, за підрахунками російської дослідниці О. Кайтукової, англійські запозичення становлять 14 % від усієї запозиченої економічної лексики. Серед запозичених з англійської є багато слів, що розрізняються за сферами та частотою використання. Одні з них трапляються у вузьких спеціальних галузях економіки, інші стосуються економіки загалом: *kliring* – кліринг, *trans* – транш, *menecer* – менеджер, *marketing* – маркетинг. Деякі з цих запозичень залишаються спеціальними термінами, відомими лише спеціалістам у галузі економіки, інші ж стають загальноживаними. За даними сайту Турецького лінгвістичного товариства, на 2005 р. у турецькій мові було 14801 слово іншомовного походження, з яких 4 % – англо-американського. Спостерігаємо, водночас, значну частотність вживання англо-американізмів і тенденцію до їхнього подальшого активного й стрімкого розвитку в економічній термінології сучасної турецької мови.

Англо-американські запозичення в сучасній турецькій позначають не лише назви видів спорту, але й постають як спортивні терміни, наприклад: *ping-pong* – настільний теніс, *regbi* – регбі, *hendbol* – гандбол, *start* – старт, *finiş* – фініш, *forvet* – форвард тощо.

Особливість англо-американізмів у сфері побуту полягає в тому, що вони позначають ті явища й предмети, що не були характерними,

традиційними для Туреччини, а прийшли із Заходу і є надбанням західної культури, яку в республіканський період активно переймає турецьке суспільство. Побутові запозичення широковживані в сучасній турецькій мові: *boyfriend* – друг, *weekend* – уїкенд, *вихідні*, *jel* – гель, *cin* – джун, *tost* – тост, *ketçap* – кетчуп, *hobi* – хобі.

Більшість англо-американізмів – матеріальні запозичення: *dolar* – долар, *mobil* – мобільний, *modem* – модем, *limit* – обмеження, хоча трапляються і кальки, як-от: *gökdelen* – хмарочос, але частіше – змішані, напівкальки (*futbolcu* – футболіст). З англійської мови запозичена також і більшість інтернаціональних термінів сучасності, таких як *data* – дані, інформація, *medya* – медіа, *roket* – ракета, *market* – магазин, *teyp* – магнітофон.

Англо-американські запозичення в сучасній турецькій мові здебільшого пристосовуються до правил турецької орфоєпії і орфографії, проте процес проникнення цих слів такий інтенсивний, що часто-густо зберігається англійська орфографія, що жодним чином не відповідає турецьким нормам: *off-shore*, *leasing*. Ця проблема особливо яскраво виявляється при приєднанні турецьких афіксів, які на письмі нерідко відділяють апострофом, що порушує правила орфографії турецької мови: *marketing'de*, *off-shore'dan*. На жаль, швидкий приплив англо-американізмів не дозволяє зафіксувати їх у словниках як лексичну норму, що також спричиняє варіативне графічне оформлення англо-американських запозичень. Серед своєрідних рис запозичень з англійської мови можна вказати на збереження графічного оформлення мови-оригіналу. Причому на письмі зберігаються англійські літери (наприклад w, x), яких немає у турецькій абетці: *taksi/ taxi*; *faks/ fax*.

1996 р. Турецьке лінгвістичне товариство опублікувало нове видання "Орфографічного довідника", у передмові до якого зазначено, що в довіднику є слова, не засвоєні турецькою (*ödünclemeler*), що зберігають написання мови-оригіналу (*check-up* – перевірка, *fuel* – паливо, *oil* – нафта, масло, *by-pass* – обхід). Те саме стосується і власних назв, аббревіатур й акронімів (*New York*, *NATO*, *INTERPOL*, *UNESKO*). Водночас турецькі науковці-лінгвісти не завжди дотримуються однастайності щодо таких запозичень, тому проблема написання англо-американізмів і досі залишається дискусійною.

Серед поодиноких західноєвропейських запозичень зупинимося на німецьких, що не мають істотного впливу на словниковий фонд турецької мови. До основних причин проникнення цих запозичень належать насамперед зовнішні, а саме політико-військові контакти турецької і

німецької сторін, що розпочалися активно ще в першій половині ХХ ст., а вже з другої половини ХХ ст. – у зв'язку з масовим виїздом турецьких робітників до Німеччини й розвитком турецького бізнесу в цій країні. Найчисельнішою лексико-семантичною групою використання німецьких запозичень була й залишається технічна галузь: *şalter* – *електричний рубильник*, *dübel* – *дюбель*, *dizel* – *дизель*, *şablon* – *шаблон*. Поодинокі німецькі запозичення трапляються у сфері освіти, політики, економіки: *doçent* – *доцент*, *dekan* – *декан*, *konsern* – *концерн*, *nazi* – *нацист*; у сфері побуту: *vermut* – *вермут*, *şnitzel* – *шніцель*, *ringa* – *океанічний, морський оселедець*. Практично всі німецькі запозичення належать до матеріальних, хоча в розмовній мові сьогодні часто трапляються і кальки й напівкальки.

Проблема збереження турецької мови турецькими іммігрантами в Західній Європі – це не лише проблема сьогодення, але й серйозна проблема майбутнього. Деякі науковці назвали таку турецьку "*Euro-Türkçe*", коли до турецької активно "вплітаються" німецькі слова й словосполучення. Наприклад: *Krank (хворий) olduğumu şefe bildirdim* – *Я повідомив шефу, що захворів*. *Yarın schreiben (писати) yapacağım* – *Я завтра маю написати*. *Türkçe'yi vergessen (забувати) yaptım* – *Я забув турецьку*. Поки що це проблема розмовної мови, але шлях такої мови до писемної, напевно, не дуже довгий, що становить, безперечно, загрозу для сучасної турецької мови. Зазначена проблема стосується не лише турків у Німеччині, але й турецьких іммігрантів, які перебувають в інших країнах Західної Європи.

У другій половині ХХ ст. стала актуальною проблема необхідності обмеження постійно зростаючої кількості запозичень із західноєвропейських мов, головним чином із французької і англійської, що найбільш інтенсивно проникали до термінології турецької мови. Значну частину цих слів складала інтернаціональна лексика і міжнародна термінологія, деякі відповідники яких були в турецькій мові.

Нормалізаційна діяльність з метою впливу на процес формування тогочасних лексичних норм турецької мови в Туреччині здійснювалась на основі широкої лексикографічної роботи, яку очолює Турецьке лінгвістичне товариство. Великого розмаху набула діяльність із вивчення лексичних ресурсів турецької мови як з історичної точки зору, так і порівняно з іншими тюркськими мовами. З метою визначення можливостей стимулювання розвитку турецької мови за рахунок власних внутрішніх ресурсів і створення еквівалентів для відповідних іншомовних запозичень досліджувалася регіонально-діалектна лексика, а також турецький лексичний матеріал, зафіксований у пам'ятках писемності різного часу.

У значній кількості лексичних одиниць, що функціонують у словниковому складі турецької мови, виділяється особлива група – еквіваленти західноєвропейських запозичень, наявність яких багато в чому детермінована тенденцією до обмеження сфери функціонування відповідних західноєвропейських запозичень. Порівняно зі словами, що входять у мову як назви для нових понять, яких бракувало раніше, перед лексикою, що використовується замість уже наявних у мові понять, стоїть набагато складніше завдання: ця лексика має не лише відповідати вимогам еквівалентності, якості одних лексичних одиниць виконувати функції інших, але й бути конкурентоспроможною відносно попередніх назв.

У сучасній турецькій мові виокремлюють два основні джерела лексики, що використовується як еквіваленти запозиченої лексики: лексика, що змінює сферу функціонування; лексика, що стає об'єктом словотвору, так звані неологізми. До першої групи належить лексика, яка й раніше існувала, проте лише тепер функціонує в літературній мові. Серед зразків цієї лексики маємо турецьку розмовно-просторічну; регіонально-діалектну; лексику, запозичену з інших тюркських мов, ранніх писемних літературних пам'яток тюркською мовою; міжнародну термінологію та інтернаціональну лексику.

Масове проникнення лексичних запозичень із західноєвропейських мов сприяє тому, що в сучасній турецькій мові великий пласт іншомовних слів, значну частину яких складають сучасні міжнародні терміни й інтернаціональна лексика, отримує можливість функціонувати як еквіваленти відповідних арабсько-перських запозичень. А це суперечить основному принципу, на якому заснована діяльність, що пов'язана із сучасним мовним будівництвом у Туреччині – обмеження сфери використання іншомовних запозичень. Такий процес має загалом об'єктивний характер, оскільки основна маса таких запозичень належить до спеціальних галузей, що отримали в турецькій літературній мові сучасні міжнародні назви. Наприклад: *агрономія* – *agronomi* (попередня назва *ziraat fenni*); *арифметика* – *arimetik* (стара назва *ilm-i hesap*); *археологія* – *arkeoloji* (попередня назва *atikiyyat*).

Виділяють дві основні групи еквівалентів запозичень. До першої групи належать мовні еквіваленти, що витіснили з літературної мови відповідні іншомовні запозичення. Це, в основному, еквіваленти арабсько-перських запозичень. Друга група є більш чисельною; до неї входять ті еквіваленти, які в сучасній літературній мові функціонують як синоніми відповідних іншомовних запозичень, повні еквіваленти. Так, багато турецьких еквівалентів західноєвропейських запозичень поширені й функціонують у турецькій мові разом із запозиченою лексикою.

Наприклад, *demeç* – заява, декларація – поряд із запозиченим *deklarasyon*; *gerçekçilik* – реалізм – поряд із *realizm*; *sesbilgisi* – фонетика – поряд із *fonetik*; *dengelem* – баланс – поряд із *bilanço* тощо. Зважаючи на мовну політику Туреччини, перевага частіше віддається турецьким відповідникам.

Темпи асиміляції еквівалентів у сучасній турецькій мові значною мірою зумовлюються їхнім місцем у лексичній системі турецької мови, структурно-семантичними і функціональними особливостями, а також ступенем конкуренції з боку відповідних іншомовних запозичень. На процес формування лексичних норм сучасної турецької літературної мови значний вплив справляють письменники, громадські діячі, науковці, освітяни, працівники засобів масової інформації. Але при цьому основна й вирішальна роль у підтримці й розвитку будь-якої ініціативи в галузі мови та її словникового складу належить мовному колективу.

Серед еквівалентів запозиченої лексики, які з'являються в мові, існують "вдалі" і "невдалі". Головним критерієм їхньої перспективності, як правило, може слугувати лише ступінь вживаності. Значна кількість еквівалентів запозиченої лексики, що з'явилися в турецькій мові свого часу, не поширилася та не функціонує у сучасній турецькій літературній мові, тобто не адаптувалася й не уніфікувалася. Наявність таких еквівалентів свідчить про те, що процес формування сучасних літературних норм у галузі лексики носить складний і нерівномірний характер. Поява еквівалентів запозиченої лексики в турецькій мові часто натикається на своєрідну опозицію, яка слабшає лише за умови успішної асиміляції еквівалентів запозичень у турецькій мові. З цього погляду функціонування таких еквівалентів, особливо в період їхньої адаптації, потребує значної обережності, оскільки їхнє занадто широке та інтенсивне вживання, як правило, несе в собі небезпеку ускладнення процесу мовної комунікації.

Належність еквівалентів іншомовних запозичень до того самого граматичного класу слів, до якого входять і відповідні запозичення, є важливою умовою їхньої еквівалентності. Таке співвідношення дозволяє еквівалентам функціонувати замість відповідних запозичених слів без втрат для необхідної синтаксичної конструкції. Але в окремих випадках спостерігається використання як еквівалента запозичення таких лексичних одиниць, які з погляду їхньої семантики лише певною мірою синонімічні відповідним іншомовним запозиченням. Еквіваленти запозиченої лексики характеризуються, як правило, частковою еквівалентністю відносно відповідних іншомовних запозичень. Так, до англійського запозичення *business* – бізнес пропонується вживати турецький еквівалент *iş* – робота.

Хоча, на нашу думку, він не відображає усіх смислових відтінків цього слова, таких як *торгівля, комерція*, тим не менш набув поширення.

Валентність лексичних одиниць обмежує можливості еквівалентності. Це особливо помітно на прикладі еквівалентів, що функціонують у складі стійких словосполучень. Повна еквівалентність притаманна насамперед лексиці, що використовується як еквівалент стилістично нейтральних іншомовних запозичень, найчастіше термінів.

Особливістю, що відображає специфіку сучасної турецької літературної мови, є співіснування низки запозичених слів і термінів одночасно з іншими як синонімів, що часто спричиняє термінологічну плутанину. Так, для одного терміна в різний час були запропоновані різні еквіваленти: *deflasyon: durgunluk, para kısıtlaması, inginlik* (дефляція); *iskonto: kırdırma, indirim* (знижка); *spekülatif: vurguncul, havadan, açıktan* (спекулятивний).

Прибічники очищення турецької мови використовують турецькі еквіваленти, супротивники ж пуристичного руху – західноєвропейські запозичення. Для одного й того самого поняття існує ціланизка синонімів: *rüşhanlı aksiyon, öncelikli pay, tercihli hisse senedi, öncelikli hisse senedi, imtiyazlı hisse senedi* – привілейована акція. Такі широкі синонімічні ряди спричиняють появу в мові різних смислових відтінків, які ускладнюють комунікаційний процес між носіями мови.

Найбільш активним джерелом поповнення словникового складу турецької мови лексикою, що функціонує як еквівалент запозичень, є лексичні одиниці, що з'являються шляхом використання словотвірних ресурсів самої мови. Лише в галузі спеціальної термінології сьогодні маємо біля 10000 таких еквівалентів. Такі нові слова, інакше неологізми, – це слова чи вирази, створені для позначення нового предмета, явища, поняття. Унаслідок повного засвоєння мовою такі слова перестають бути неологізмами. За джерелом появи неологізми поділяються на загальнономвні (створені або запозичені) і авторські (індивідуально-стилістичні).

За призначенням виділяють три основні види неологізмів. До першого виду належать неологізми, що були введені в мову для позначення нових, раніше невідомих предметів, явищ, понять. Виникнення таких загальнономвних неологізмів зазвичай пов'язане саме з необхідністю позначити нові мовні реалії. До них належить переважна більшість західноєвропейських і американських запозичень, а також неологізмів, створених для їх заміни в турецькій мові. Другий вид неологізмів – це слова, що були створені як власні назви для нових предметів. Так, нове турецьке слово *jilet* було запозичене від назви

французької компанії *Jillette*, що спеціалізується на випуску безпечних лез. Третій вид – це неологізми, що були утворені для досягнення художнього ефекту. Це так звані авторські неологізми, що не увійшли в активний комунікативний процес, тобто не вживаються всіма носіями мови.

Процес творення неологізмів тісно пов'язаний із мовною реформою і діяльністю Турецького лінгвістичного товариства. Для цього були використані такі способи й засоби словотвору, наявні в турецькій мові: морфологічний спосіб (афіксація); синтаксично-морфологічний спосіб (композиції); творення неологізмів шляхом калькування іншомовних слів і словосполучень; лексико-семантичний спосіб (розширення семантики й переосмислення); залучення діалектних слів до літературної мови; актуалізація старотюркських слів.

Афіксальний словотвір є одним із найголовніших засобів творення нових слів у турецькій мові. У процесі словотвору лексичних одиниць, що функціонують у турецькій мові як еквіваленти запозичень, використовуються насамперед активні словотвірні основи та морфологічні показники турецького походження. При цьому слід зазначити, що низка досі непродуктивних словотворчих елементів на сучасному етапі розвитку турецької мови набуває продуктивності. Це стосується таких, наприклад, словотворчих афіксів як *-daş*; *-maç*; *-sal* тощо.

Серед продуктивних моделей можна назвати афікси, що творять віддієслівні іменники. Так, неологізм *indirim* – *знижка* функціонує поряд із західноєвропейським запозиченням *iskonto*, неологізм *düşürüm* – *демнінг* – з англійським запозиченням *damping*. Високопродуктивними дієслівними афіксами є *-la*; *-lan*; *-lat*; *-laş* та інші. Наприклад, *boğumlama* функціонує поряд із французьким запозиченням *artikülasyon* – *артикуляція*.

До малопродуктивних способів словотвору в турецькій мові належить лексико-семантичний спосіб: *batmak* – до головного значення *занурюватися, потонути* додалось нове – *збанкрутувати*; *üretmek* – значення *розводити тварин, рослини* розширилося до *виробляти продукцію*. Малопродуктивним на сучасному етапі розвитку мови є також і творення неологізмів за допомогою залучення турецької розмовно-просторічної лексики і турецької регіонально-діалектної лексики, а також лексики, запозиченої з інших тюркських мов, з літератури та ранніх писемних пам'яток тюркською мовою.

Значні труднощі в сучасній турецькій мові спричинило захоплення штучними, малозрозумілими словами замість використання запозичених із західноєвропейських мов інтернаціональних термінів. Навіть у наш час термінологічна комісія Турецького лінгвістичного товариства пропонує

використовувати замість таких інтернаціональних хімічних термінів, як *hidrojen* – водень, новотвір *sueden* (неологізм синтаксично-морфологічного типу: *su* – вода + "той, що робить"), замість терміна *oksijen* – кисень, новотвір *paseden* (неологізм синтаксично-морфологічного типу: *pas* – іржа + "той, що робить"). На нашу думку, така мовна політика має характер надмірного пуризму. Адже замітники європейських слів, які фактично вже інтегрувалися в турецьку мову, звучать неприродно, мають штучний характер. Наприклад, *utumi otlangaç* – *restoran* – ресторан, *şekil çeken* – *fotoğraf makinesi* – фотоапарат тощо.

Згадаймо й зовсім уже кумедні випадки новотворів, які стали мало не анекдотом у Туреччині, наприклад, сполуки: *önden çektiргеçli çok oturgaçlı götürgeç* – автобус, *alttan ittirmeli üstten tütürmeli çok oturgaçlı götürgeç* – потяг, паропотяг, що їх намаглися увести замість поширених запозичень *otobüs* і *tren* відповідно.

Також варто згадати про загалом життєздатні словотворчі моделі, за якими було створено низку лексем, які, утім, далеко не всі ввійшли до активного словникового фонду турецької мови. Так, з двох синонімічних лексем *faks* і *belgegeçer* – факс та, що є неологізмом, не прижилася, й активно продовжувало використовуватися запозичення. Натомість із двох синонімічних лексем *komputer* і *bilgisayar* саме неологізм майже витіснив з ужитку запозичену з англійської мови лексему, хоча вона й утворена за такою самою моделлю, що й слово *belgegeçer*, яке не прижилося.

Період кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст., період стрімкого розвитку інформаційних технологій (*bilişim teknolojileri*), не міг не позначитися на розвитку турецької мови. Після появи персональних комп'ютерів, Інтернету, стільникових телефонів тощо сучасна турецька мова відчула істотний вплив англійських термінів інформаційної галузі, що значною мірою вплинуло не лише на саму лексику турецької мови, але й на її фонетику, морфологію, синтаксис. Саме завдяки Інтернету значна кількість цих запозичень потрапляє до турецької мови й перетворюється на загальноновживану лексику. Серед них: *disk* – диск, *menü* – меню, *mouse* – мишка, *video* – відео, *link* – посилання.

Завдяки роботі Фонду інформатизації Туреччини і Товариства інформатизації, турецька комп'ютерна мова поповнилася новими термінами турецького походження. Серед них назовемо такі: *bilgisayar* – комп'ютер, *yazılım* – програмне забезпечення, *donanım* – комп'ютерне обладнання, *bilgi işlemi* – обробка даних, *bellek* – комп'ютерна пам'ять, *yazıcı* – принтер, *sürüm* – версія програмного забезпечення. Водночас на

сьогодні залишається близько тисячі термінів галузі, які не мають турецьких відповідників.

Незважаючи на існування турецьких відповідників, частіше використовуються англійські інформаційні терміни, при цьому зберігається їхній англійський правопис. Наприклад, англійський термін *webcam* має турецький відповідник *ağ kamerası* – веб-камера, мережева камера; *multimedia* – *çoklu ortam* – мультимедіа; *mouse* – *fare* – мишка; *chip* – *yonga* – чіп, мікросхема; *speaker* – *hoparlör* – динамік; *save etmek* – *kaydetmek* – запам'ятати, зберегти. Таким чином порушуються головні правила не лише написання турецьких слів, але й фонетичні закони турецької мови.

Словотвір в інформаційній лексиці, що відбувається на базі англійських термінів, базується на загальноприйнятих для турецької мови принципах. З одного боку, за допомогою аглютинації, тобто за допомогою словотворчих афіксів (*-la*, *-laş*): *fakslamak* – відправити факс, *forwardlamak* – відправити, надіслати (наприклад, електронною поштою), а з другого, – способом калькування англійських словосполучень з англійським іменним компонентом і турецьким дієсловом, що постає як допоміжне. Наприклад: *hacklemek* – зламати, *enterlemek* – ввести команду, *banlamak* – заборонити, забанити, *download etmek* – завантажити, *overclock etmek* – розігнати процесор, *konfigüre etmek* – налаштувати, конфігурувати, *e-mail almak* – отримати і-мейл, *stop etmek* – зупинити тощо.

Серед проблем, що постають перед турецькими мовознавцями у зв'язку з таким інтенсивним, масштабним проникненням англійських інформаційно-комп'ютерних термінів до турецької мови, виникла проблема зміни, або "удосконалення" турецької абетки. На думку деяких лінгвістів, до неї необхідно ввести такі англійські літери, як *q, x, w* з метою пристосування англійської мови до турецької. Але, на думку багатьох, це порушить не лише цілісність турецького письма, а й спричинить подальші проблеми з турецькою орфографією. Тим більше, що транслітерувати деякі нові англійські терміни немає жодної проблеми, оскільки турецька абетка повністю для цього пристосована.

Питання заміни запозичених слів власне турецькими (турецькою цей процес має назву *Türkleştirme* – зтуречення), творення й залучення неологізмів доволі суперечливе й неоднозначне. Мова – продукт культури народу, який постійно перебуває у зв'язку з культурами інших народів.

Тому проникнення в мову міжнародних слів і термінів становить нормальне явище в усьому світі і є природним критерієм розвитку мови.

У турецькій мові, крім значної групи арабських і перських слів, представлена величезна група західноєвропейських запозичень. Історія їхнього проникнення до турецької є такою у хронологічній послідовності, починаючи від найдавніших і закінчуючи найсучаснішими: італійські і грецькі – французькі – німецькі – англо-американські. Західноєвропейські запозичення вживаються в турецькій мові, в основному, у таких сферах, як економіка, політика, техніка, культура, освіта, спорт, медицина, побут. Найуразливішою до проникнення цих запозичень є економічна, наукова і технічна термінологія, а також сфера побуту. Західноєвропейські запозичення в турецькій мові, як правило, пристосувалися до турецької орфоєпії і орфографії, але це стосується лише вже засвоєних мовою запозичень: італійських, грецьких, французьких, німецьких. Натомість процес проникнення англійських слів до турецької мови такий інтенсивний, що часто зберігається англійська орфографія, яка не відповідає нормам турецької орфографії. При цьому в турецькому правописі не існує єдиного підходу до правил написання західноєвропейських запозичень.

РОЗДІЛ X РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО СХОДОЗНАВСТВА І ТЮРКОЛОГІЇ

DERS X UKRAYNA'DA DOĐU BİLİMLERİ VE TÜRKOLOJİNİN GELİŐİMİ

Özet

XVIII. yüzyıldan bu yana Ukrayna doğu bilimlerinin ortaya çıkışı, biçimlenmesi ve tarihi gelişimi, **Harkiv Koleji** (Harkivska Kolegiya), **St. Volodimir Kiyiv Üniversitesi**, **Lviv Üniversitesi**, **Odesa Üniversitesi** dahil olmak üzere Ukrayna üniversitelerinde doğu bilimleri ile ilgilenen bilimsel merkezler söz konusudur. **Vasiliy Grigoryev**, **Tevfik Kezma** (Tevfik Cebrayil), **Muhammed Sadık Bey Ağabekzade** ve başka bilim adamlarının Ukrayna doğu bilimlerinin ve ayrıca da Türkolojinin gelişimindeki rolünden söz edilmiştir.

Dünyaca ünlü Ukraynalı doğu bilimleri uzmanı, Türkolog, Arap ve İran bilimleri uzmanı, **Ukrayna Bilimler Akademisi'nin** (1918), **Ukrayna Doğu Bilimleri Kurumu'nun** (1926), **Doğu Dünyası** (Shidny Svit) adlı bir bilimsel derginin (1927) kurucularından biri akademisyen **Agatangel Krımskiy'in** bilimsel çalışmaları ve yapıtları detaylı irdelenmiştir. Ukraynalı Türkolog **Timofey Grunin'in** bilimsel eserlerinden söz edilmiştir. **Y. Daşkeviç**, **N. Raşba**, **O. Ganusets**, **D. Filipenko**, **İ Çernikov** olmak üzere doğu bilimleri alanında birçok uzman yetiştiren, iyi bilinen Ukraynalı Doğu bilimci **Andriy Kovalivskiy'in** bilimsel çalışma ve yapıtları üzerinde durulmuştur.

Agatangel Krımskiy'in öğrencisi olan, **Lviv ve Harvard Üniversitelerinde** çalışan, **Sovyetler Birliği'nde** getirilen yasaktan sonra günümüz Ukrayna'sında doğu bilimlerinin yeniden yaşatılmasına imza atan, 1991 yılında **Ukrayna Bilimler Akademisi Nezdinde Agatangel Krımskiy Doğu Bilimleri Araştırma Enstitüsü'nün** kurucusu ve ilk direktörü, **Sovyet yasağı kalkınca Doğu Dünyası** (Shidny Svit) ve **Doğu Bilimleri** (Shodoznavstvo) adlı bilimsel dergileri yeniden yayımlatmaya başlayan dünyaca bilinen Ukraynalı Türkolog **Omelyan Pritsak'in** yaşamı ve bilimsel çalışmaları üzerinde ayrıca durulmuştur. **Lviv Üniversitesi** tarihine ismini yazdıran doğu bilimci Prof. Dr. **Yaroslav Daşkeviç'in** bilimsel çalışmalarından da bahs edilmiştir.

Ukrayna'nın yeniden bağımsızlığına kavuştuđu 1991 yılından bu yana modern Ukrayna doğu bilimlerinin tarihi ve bugünleri de söz konusudur. **Ukrayna Bilimler Akademisi Nezdinde Agatangel Krımskiy Doğu Bilimleri Araştırma Enstitüsü**, **Kiyiv Taras Şevçenko Ulusal Üniversitesi**, **Kiyiv Ulusal Dilbilim Üniversitesi** başta olmak üzere Ukrayna'nın önde gelen doğu bilimi merkezlerinin rolü ve etkinliklerinden bahs edilmiştir. Yukarıda sözü geçen iki üniversitede Türkoloji alanında kurulan bilimsel okullar etkin bir biçimde bilimsel ve eğitsel etkinliklere devam etmektedir.

Günümüz Ukrayna Türkolojisinin kurucusu Prof. Dr. Grigoriy Halmonenko, Kiyiv Ulusal Dilbilim Üniversitesi Doğu Bilimleri Fakültesi Dekanı Doç. Dr. Sergii V. Sorokin, Taras Şevçenko Kiyiv Ulusal Üniversitesi eski Türkoloji Bölüm Başkanı Doç. Dr. Volodimir Pidvoyniy, Doç. Dr. Nataliya Ksöndzik, Doç. Dr. Nataliya Proroçenko, Dr. İrina Driga, Taras Şevçenko Kiyiv Ulusal Üniversitesi Türkoloji Bölüm Başkanı Doç. Dr. İrina Pokrovska, Doç. Dr. Ganna Rog, Doç. Dr. İrina Pruşkovska, Kiyiv Ulusal Dilbilim Üniversitesi Yakın ve Orta Doğu Dilleri ve Uygarlıkları Bölüm Başkanı Doç. Dr. Tetyana Timkova, Doç. Dr. Vitaliya Pılık, Dr. Katerina Teleşun, Doç. Dr. Nataliya Silenko, Dr. Yelizaveta Mihaylova, Dr. Oksana Boruh, Dr. Elvira Miniahmetova, Dr. Olga Çubrikova, Dr. Kostyantın Şirokov, Dr. Mustafa Arslan, Dr. Tetyana Tereşçenko, Dr. Olena Kolos, Dr. Katerina Kaşa, Dr. Oles Kulçinskıy, Dr. Yuliya Onişçenko olmak üzere modern Ukrayna Türkolojisinin önde gelen isimleri üzerinde ayrıca durulmuştur.

Традиція сходознавства й вивчення східних мов в Україні закладалися ще в першій чверті XVIII ст. в Харківському колегіумі, де Єпіфаній Тихорський переклав "Отче наш" більш як стома мовами, серед яких були не лише староеврейська, але й арабська, перська, татарська, турецька. Історія стародавнього Сходу і візантологія були обов'язковими предметами в Київській духовній академії. Перші спроби проникнення у світ Сходу з'являються у працях українських учених ще в XIX ст., а сходознавча тематика розроблялася в університетах Києва, Харкова, Одеси, Львова.

Орієнталістична тематика в Київському університеті була пов'язана з вивченням української мови, фольклору, етнографії, історії. Перші сходознавчі студії охоплювали проблеми індології, а з 1913 р. почала розвиватися арабістика, започаткована Т. Кезмою. Тауфік Гаврилович Кезма (1882–1958), філолог-арабіст, тюрколог, іраніст відіграв неабияку роль у розвитку українського сходознавства і, зокрема, тюркології. Справжнє його ім'я було Тауфік Джубраїл, за походженням араб із Палестини, який закінчив Київську духовну академію, що була також науковим центром сходознавчих студій. З 1918 р. тісно співпрацював з А. Кримським в Академії наук, у 1929–1930 роках був науковим співробітником Тюркологічної комісії, членом Київської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців, де для потреб курсів східних мов підготував підручник з арабської мови. Із середини 40-х – на початку 50-тих років викладав на факультеті міжнародних відносин Київського університету ім. Т. Шевченка арабську мову.

Перші спроби поставити сходознавство в Україні на той рівень, на якому воно перебувало у Європі, пов'язуються з іменем всесвітньо відомого орієнталіста Агатангела Юхимовича Кримського (1871–1942),

одного "з найспівзвучніших сьогоднішньому дню українських класиків"¹, який почав свою наукову кар'єру в Москві, але завжди відчував себе українським ученим. На думку багатьох дослідників, А. Кримський – перший і донині найвидатніший український сходознавець.

Серйозним етапом у сходженні А. Кримського до орієнталістики став Лазаревський інститут східних мов у Москві і історико-філологічний факультет Московського університету, куди він одночасно вступив у 1889 р. Проте в університеті навчався екстерном. Зазначимо, що на той час у Росії функціонували два відомі центри сходознавства: Лазаревський інститут і факультет сходознавства в Санкт-Петербурзі. Московський центр сходознавства був прикладного спрямування, готував спеціалістів для Міністерства закордонних справ. У Санкт-Петербурзі концентрувалися наукові орієнталістичні студії. До речі, на той час сходознавство і в Росії, і на Заході відіграло серйозну політичну роль: обґрунтовувало експансію на Схід. Навіть коли А. Кримський пізніше викладав у цьому інституті, то мав статус державного службовця. У списку випускників Колегії Галагана в Києві, де він навчався, опублікованому в 1899 р., А. Кримський значиться як "чиновник азійського департаменту МЗС". А. Кримський обрав за спеціалізацію арабістику, розуміючи, що саме вона стане фундаментом для подальшого вивчення Близького Сходу, де іслам відіграв у політиці, економіці, культурі першочергове значення. Крім того, наприкінці XIX ст. більша частина арабського світу входила до складу Османської імперії, що автоматично пов'язувало вивчення арабістики з тюркологією.

1896 р. А. Кримський успішно склав магістерські іспити з арабістики в Лазаревському інституті і зі слов'янської філології у Московському університеті. Після закінчення навчання саме А. Кримському запропонували переїхати до Санкт-Петербурга, щоб серйозно займатися орієнталістичною наукою, однак він відмовився, аргументуючи тим, що це заважатиме його українським студіям. Того ж 1896 р. А. Кримський їде у своє перше наукове відрядження на Близький Схід, до Сирії і Лівану, для опанування сучасної арабської мови й для роботи над давніми рукописами. За планом відрядження А. Кримський мав рік працювати на Сході, а потім рік на Заході, у сходознавчому центрі будь-якої європейської країни. Проте до Європи молодий сходознавець не поїхав, мотивуючи це тим, що має багато роботи в Сирії з рукописами.

Після повернення зі Сходу А. Кримський викладав у Лазаревському інституті історію семітських мов, вивчення Корану, арабську літературу,

¹Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського. – К.: Основи, 2001. – с.5.

переклад з арабської і навпаки тощо. З 1901 р. він – екстраординарний професор арабської словесності, а з 1903 р. – екстраординарний професор історії мусульманства Сходу, потім професор на обох кафедрах до 1918 р. Щорічно, починаючи з 1901 р., виходило по кілька книжок А. Кримського, виданих Лазаревським інститутом. Деякі з них доповнювалися і перевидавалися з року в рік. Перші публікації українською мовою, а також перші переклади з перської, турецької, арабської мов з'явилися в 1890 р. в галицьких виданнях. 1904 р. у Львові вийшла його книга "Мусульманство і його будучність". А. Кримський був постійним автором, а згодом науковим керівником Східного відділу Енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона, де йому належить понад 300 статей. Для Енциклопедичного словника Грантів український сходознавець також писав наукові статті.

Одразу після повалення царизму, за часів Гетьманату, коли в 1918 р. було засновано Українську Академію наук (УАН), його запросили переїхати до Києва. Саме А. Кримському належала визначна організаційна роль не лише в її створенні, але й у розвиткові орієнталістичних студій в Україні. Учений очолював Тюркологічну і Гебраїстичну комісії Академії наук, кабінет арабсько-іранської філології, а згодом – Комісію з вивчення історії Близького Сходу, перебуваючи на посаді Неодмінного ученого секретаря УАН з листопада 1918 р. по травень 1928 р. Чимало зусиль докладав А. Кримський і для заснування 1926 р. Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців (ВУНАС), був членом редколегії журналу "Східний світ". Не менш активною і плідною була науково-дослідна діяльність ученого на теренах сходознавства, зокрема тюркології, у період 20-30-х років минулого століття.

Як дослідник історії і культури Османської імперії, А. Кримський заявив про себе ще в 1910–1916 рр. у Москві, коли були видані такі його праці: "Из истории Турции (от основания государства до XVI века). Конспект лекций"; "История Турции и ее литературы от расцвета до начала упадка"; "История Турции. Очерк Царьграда"; "История Турции и ее литературы (от возникновения до начала расцвета)".

Уже в Києві у 1920-ті роки побачили світ наукові розвідки А. Кримського: "Історія Туреччини з 13 малюнками...". – К., 1924; "Вступ до історії Туреччини. Європейські джерела XVI в.". – К., 1926; "Історія Туреччини та її письменства. Письменство XIV–XV вв.". – Т. 2. – Вип. 2. – К., 1927; "Турецьке письменство часів Тимурової навали (1402) та дальшого османського лихоліття поч. XV в.". – К., 1927; "Тюрки, їх мови та літератури. 1. Тюркські мови". – Вип. 2. – К., 1930 та інші. Крім того, що це були праці українською мовою, вони мали багато нових джерел і

літератури з архівів і бібліотечних фондів України, де переосмислювалися ті чи інші історичні події, вперше прослідковувався український слід в османській історії. На думку А. Кримського, Османська держава привернула до себе увагу в той період, коли турки-османи, завоювавши країни Балканського півострова, захопивши Царьград (Константинополь) і встановивши контроль над Середземним морем, перетворилися на безпосередніх сусідів ледь не всіх народів Європи. "Для нас, слов'ян, той період тим цікавіший, що Туреччина була тоді державою значною мірою слов'янською, у ній мова слов'янська була навіть напівофіційною, а наші бідолашні українські невільники, які нескінченими масами доставлялися до Туреччини внаслідок татаро-кримських набігів, впливали на неї, привносячи частково навіть деякий характер український"¹.

Учений-орієнталіст А. Кримський не був ніколи просто істориком, хоча більшість його праць починалися словом "історія", а узагальнююча його спеціальність – філологія. Його "історії" вкрай філологічні, в їхньому центрі передовсім стояли джерела та їх коментування, вони передбачали значну увагу до мови, літератури, археології. А. Кримський володів майже 60 мовами й діалектами. У XIX ст. філологія мала на меті не вивчення мови, а коментування текстів. Як зазначав Ф. де Соссюр, завдання коментувати текст змушувало філологію звертатися "ще й до вивчення історії літератури, побуту, соціальних інституцій тощо. Усюди вона використовує свій власний метод: метод критики джерел"². Свого часу один із метрів французького сходознавства Ернест Ренан зазначав: "Філологія – це точна наука духовних об'єктів". Філологія систематизувала, узагальнювала, давала змогу бачити реальність ясно, іншими словами, філологія претендувала на місце математики гуманітарних наук. Як і Е. Ренан, А. Кримський обожнював філологію, вважав її однією з головних наук сучасності.

Якщо спеціальністю і методологією А. Кримського була філологія, то бібліографія була його пристрастю. Особливість усіх праць ученого-орієнталіста – величезний науковий апарат. Філологічність і бібліографічність властиві для всіх "історій", які писав А. Кримський: арабів, персів, турків. У всіх "історіях" учений поєднував власне історію з історією літератури. Перше, на його переконання, мало служити тлом для другого. Творча лабораторія А. Кримського унікальна, науковець із величезною повагою ставився передусім до достовірності й точності історичного факту, події, явища. Видатний український арабіст

¹Черников И. Ф. Об исследованиях А. Е. Крымского по туркологии (20-е годы) // Восток. – 1992. – № 1. – С.104–105.

²Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. – С. 10.

А. Ковалівський підкреслював, що це максимальне бажання точності було зумовлено насамперед феноменальною пам'яттю А. Кримського, коли учений з першого погляду бачив помилку не лише в новому виданні, але й у давньому рукописі, виправляючи не лише назву, а й дату видання, а іноді навіть сторінку.

Безперечна заслуга А. Кримського полягає в тому, що він проаналізував стан культури Туреччини XIII–XVI ст., дав характеристику її найбільш яскравим представникам. Цікаво, що вчений сміливо й аргументовано виступив проти думки, яка переважала серед європейських істориків, що розвиток турецької писемності і поезії пов'язаний головним чином із нашествиям відомого завойовника Тимура до Малої Азії у 1402 р. Звичайно, А. Кримський не заперечував певного позитивного впливу на культуру османських турків походів Тимура, які відкривали можливості для проникнення до Малої Азії більш давньої культури Персії. Проте учений був глибоко переконаний, що й без будь-якого нашествия, а в результаті передусім мирного розвитку XV ст. для Туреччини у сфері культурного життя було б більш значущим, ніж XIV ст.

Фундаментальні праці А. Кримського з історії Ірану і Туреччини, як зазначав А. Ковалівський, готувалися як підручники для вищих навчальних закладів і навчальні посібники для студентів. Проте вони не могли бути підручниками, оскільки жоден студент не міг "переварити" всього масиву матеріалу, що був там закумульований. Однак той матеріал допомагав читачеві знайти шлях до подальшого дослідження того чи іншого питання.

1930 р. припинила діяльність Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства, заборонили випуск журналу "Східний світ", праць А. Кримського і його учнів. Фактично відомого вченого-сходознавця було відсторонено від наукової і громадської роботи. У перші дні Другої світової, коли над Києвом була реальна загроза окупації, А. Кримського було заарештовано й вивезено до Казахстану, де він помер на початку 1942 р.

Український мовознавець М. Русанівський писав: "...Кримський вперше широко подав українському читачеві різнобарвні мотиви і образи Близького Сходу, уперше змалював українським словом багату природу Сходу... і людей цих країн".

Відомий російський учений-арабіст Г. Крачковський, аналізуючи праці українського сходознавця, підкреслював, що вони становлять епоху для української науки в сенсі вироблення наукової термінології і мови. А. Кримський не лише був першим українцем, який ознайомився зі східними джерелами, але й переклав їх українською мовою. Його

дослідження, на думку Г. Крачковського, мають неабияку цінність і для російських учених, оскільки аналогічних оглядів у Росії майже не було.

Одним з активних співробітників ВУНАС, членом Тюркологічної комісії на кафедрі А. Кримського, викладачем турецької мови на курсах східних мов був Тимофій Іванович Грунін, який з 1927 р по 1929 р. виконував обов'язки вченого секретаря Київської філії. Після прийняття в 1928 р. в Туреччині нової турецької абетки на основі латинського алфавіту Т. Грунін підготував підручник "Турецька мова. Елементарна граматики та новий алфавет". – Харків; Київ, 1930.

Загальний огляд сходознавчих праць, виконаних науковцями Харківського колегіуму, а згодом університету, зробив А. Ковалівський. Після перетворення колегіуму на університет тут було ухвалено постанову про викладання тюркських мов. Дослідження про Туреччину і українсько-турецькі взаємини посідають помітне місце в науково-педагогічній діяльності видатного українського сходознавця Андрія Петровича Ковалівського (1895–1969), чиє ім'я тісно пов'язане з харківською школою орієнталістики¹. Грунтовну лінгвістичну освіту здобув у Лазаревському інституті східних мов, де був одним з учнів А. Кримського й вивчав арабську, перську і турецьку мови. А. Ковалівський надавав величезного значення вивченню турецьких першоджерел, як архівних, так і опублікованих при дослідженні внутрішніх процесів у Туреччині і її відносин з Україною. А. Ковалівський плідно працював не лише у Всеукраїнській науковій асоціації сходознавців, але й виконував обов'язки відповідального секретаря журналу "Східний світ", а з 1930 р. був керівником мовного семінару й викладачем арабської мови Українського науково-дослідного інституту сходознавства (УНДІС).

Після ліквідації УНДІСу в умовах згортання сходознавчих студій і ідеологічних переслідувань 1934 р. А. Ковалівський був змушений переїхати до Ленінграда, де розпочав працювати в Арабському кабінеті Інституту сходознавства АН СРСР під керівництвом Г. Крачковського. 1938 р. був репресований, перебував у таборах до 1943 р. З 1948 р. працював у Харківському університеті, завідував кафедрою нової і новітньої історії і кафедрою медієвістики.

У 30-ті роки А. Ковалівський підготував до видання "Антологію літератур Сходу", яка містила переклади українською творів відомих східних, зокрема й турецьких, авторів і ґрунтовний нарис про харківське сходознавство. На жаль, монографія, на яку вже на той час було написано 12 рецензій, була заборонена, а увесь її наклад у 3000 примірників

¹Черніков І. Туреччина й українсько-турецькі відносини в науково-педагогічній діяльності А. П. Ковалівського // Східний світ. – 1995–1996. – № 2–1. – С. 131.

потрапив під ніж. Ця ґрунтовна цікава праця вийшла у Харкові лише 1961 р.

Тематика, пов'язана з Туреччиною, її відносинами з Україною, становила для А. Ковалівського найбільший інтерес. Важко переоцінити його внесок у справу підготовки в Україні сходознавчих кадрів, зокрема тюркологів. Без перебільшення можна стверджувати, що свого часу молоді українські тюркологи Я. Дашкевич, Н. Рашба, О. Ганусець, Д. Філіпенко, І. Черніков сформувалися і розвивалися під впливом цього видатного ученого феноменальної ерудиції і творчого обдарування. Сходознавча проблематика в центрі наукових розвідок українського тюрколога, доктора історичних наук, професора Ігоря Федоровича Чернікова, випускника факультету міжнародних відносин Київського університету, який довгий час плідно працював на сходознавчій ниві, очолюючи відділи Сходу в Інституті соціальних і економічних проблем зарубіжних країн й Інституті світової економіки і міжнародних відносин АН України. І. Черніков є автором більше 200 опублікованих праць, серед яких монографічні праці з історії турецько-українських взаємин¹, дослідження з історії Туреччини, міжнародних відносин на Близькому Сході, сучасних проблем орієнталістики.

Вивчення Сходу і східних мов у Львівському університеті розпочалося на початку ХІХ ст. Оскільки у Львові під східними мовами розуміли мови Біблії і Корану, то першим осередком орієнталістики став теологічний факультет, де викладали старосврейську, арамейську, арабську. У 20-ті роки вивчення сходознавчих дисциплін сконцентрувалося на філософському факультеті, а в 1938 р. в Інституті сходознавства при гуманітарному факультеті Львівського університету працювало дев'ять кафедр, де викладалося 36 східних мов. Серед львівських сходознавців, які становили ядро сходознавчої школи, що пізніше отримала назву львівсько-петербурзької, є ім'я Мохаммеда Садикбея Агабек-заде (1865–1944), сходознавця, тюрколога, арабіста, іраніста, азербайджанця за національністю, який пов'язав своє життя з Україною. Після окупації Азербайджану більшовицькими військами на чолі з С. Кіровим, він виїхав до Стамбула, а згодом до Парижа, де два роки викладав у Сорбонні турецьку і перську мови. На початку 1927 р. на запрошення З. Смогожевського переїхав до Львова, де почав викладати турецьку, перську і арабську мови на філософському факультеті Львівського університету, вивчаючи одночасно польську і українську. У

¹Див.: Радянсько-турецькі відносини в 1923–1935 рр. – К., 1962; Турецька Республіка в 50–60-ті роки ХХ ст. З історії зовнішньої політики. – К., 1967; В интересах мира и добрососедства (о советско-турецких отношениях в 1935–1970 гг.). – К., 1977.

цьому ж університеті викладав низку сходознавчих дисциплін, а саме: ісламознавство, мусульманську палеографію, каліграфію та епіграфіку.

З Львівським університетом тісно пов'язане ім'я Омеляна Пріцака (1919–2006), учня і аспіранта А. Кримського, який виїхав на Захід у роки Другої світової війни. Представляючи українську орієнталістику на Заході, працював у Гарварді, де заснував науково-дослідний український інститут. Захопившись проблемами нового напрямку орієнталістики – алтаїстики, О. Пріцак у 1948 р. захистив у Гьотінгенському університеті (Німеччина) дисертацію, присвячену історії тюркської династії Караханідів. О. Пріцак 1991 р. став директором відродженого Інституту сходознавства НАН України.

Українсько-турецькі, українсько-кримськотатарські, українсько-азербайджанські відносини були предметом наукових студій професора Львівського університету Ярослава Романовича Дашкевича (1926–2010), який був випускником філологічного факультету цього ж університету, автором понад тисячі опублікованих праць.

Від часів Рішельєвського ліцею бере початок сходознавча традиція в Одесі, у стінах якого працював Інститут східних мов. Саме в цьому інституті на кафедрі східних мов викладали арабську, перську і турецьку мови. Першим її завідувачем був відомий тюрколог професор Василь Васильович Григор'єв (1816–1881), випускник Санкт-Петербурзького університету, наукові вподобання якого простягалися від історії Золотої Орди до Туреччини, Середньої Азії, Східного Туркестану. На жаль, Рішельєвський ліцей, заснований 1817 р., було закрито 1858 р., а його сходознавча бібліотека передана до Петербурга. Сходознавчі студії в Одесі були продовжені в Новоросійському університеті, відкритому 1865 р. Праці одеських учених публікувалися в "Записках Новоросійського університета. Историко-филологический факультет". Цікаво, що майже всі випуски "Записок" були окремими авторськими монографіями.

Теза щодо українознавства, яке неможливе без сходознавства, залишається актуальною і в незалежній Україні. Наприкінці 1980-х років була відновлена робота Української асоціації сходознавства та африканістики (УАСА), яку очолив Ю. М. Кочубей. Восени 1991 р. з ініціативи відомого у світі орієнталіста О. Пріцака та за сприяння АН України в Києві відбулася велика міжнародна конференція "Україна і Османська імперія XV–XVIII ст.: проблеми джерелознавства та історіографії", в якій взяли участь учені як з України, так і з багатьох зарубіжних країн. Під час проведення цієї конференції Президія АН України прийняла рішення про створення Інституту сходознавства

ім. А. Ю. Кримського, директором якого було призначено О. Пріцака. Таким чином, майже через 60 років була відновлена діяльність сходознавчого центру в Україні. У постанові Президії АН України від 22 жовтня 1991 р. зазначалося, зокрема, що Інститут сходознавства створюється "з метою організації широких наукових досліджень з історії Сходу в республіці", оскільки існує "необхідність відродження й розвитку національної школи сходознавства як важливого наукового компонента інтелектуального потенціалу України"¹. Призначення на посаду директора провідного сходознавця зі світовим ім'ям і з українським корінням мало не лише стимулювати роботу нового академічного закладу, а й щонайкраще окреслити наукову тематику й напрямки сходознавчих пошуків. Наголошуючи на найтіснішому зв'язку україністики зі сходознавством, професор О. Пріцак широко окреслював коло проблем, що поставали перед інститутом: "Адже як можна займатися східними дисциплінами, якщо не брати до уваги, наприклад, релігію, економічні проблеми сучасності й минулого, суспільствознавство... Треба брати до уваги культурні чинники – географію, діяльність і побут людей, історичну пам'ять, літературну творчість, специфічне для кожної науки джерелознавство. Тільки у комплексному вивченні цих напрямків можливе повноцінне сходознавче дослідження"². Для тіснішої співпраці не лише співробітників на той момент нечисленного колективу Інституту сходознавства, але й для залучення до сходознавчих досліджень широкого кола зацікавлених академік О. Пріцак започаткував роботу наукового семінару, до участі в якому мали можливість долучитися всі охочі, від студентів до академіків. Згодом поновився вихід наукових видань, таких як журнали "Східний світ" і "Сходознавство". Більш ніж за двадцятирічну історію діяльності інституту склалася його структура (відділи Сучасного Сходу, Класичного Сходу, Далекого Сходу, Євразійського степу, Джерелознавства і історіографії), накопичився певний науковий потенціал, вийшли численні сходознавчі публікації, проводяться Сходознавчі читання, присвячені А. Ю. Кримському.

Створення Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського стало поштовхом для появи численних осередків вивчення країн Сходу по всій Україні. Сьогодні в українській державі діють чимало освітніх закладів, де викладаються східні мови, зокрема й турецька. Серед них провідне місце займають Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київський національний лінгвістичний університет (КНЛУ), навчальні

¹Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. – К.: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2011. – С.23.

²Там само. – С.23.

заклади Харкова, Одеси, Львова. Розвиток сходознавчих студій продовжує нова генерація українських сходознавців, які досліджують актуальні наукові проблеми мовознавства, історії, етнології, політології, філософії тощо.

З Київським університетом тісно пов'язане ім'я тюрколога, доктора філологічних наук, професора Григорія Івановича Халимоненка (засновника сучасної української тюркологічної школи), який навчався тут на філологічному факультеті, згодом закінчив факультет сходознавства Тбіліського університету і аспірантуру Інституту мовознавства АН СРСР. З 1991 р. працював в Київському університеті імені Тараса Шевченка, де очолював відділення сходознавства і кафедру тюркології. Коло його наукових інтересів становлять питання османістики, тюркської лінгвістики, літературознавства, він є автором монографій і підручників із турецької мови і літератури. З іменем проф. Г. І. Халимоненка пов'язано створення тюркологічної школи Київського шевченкового університету – поки що єдиної у повному сенсі слова наукової тюркологічної школи на теренах України; її вихідцями є як уже добре знані, так і молоді науковці-тюркологи, які працюють як у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, так і в інших навчальних (насамперед Київському національному лінгвістичному університеті) і наукових (Інститут сходознавства імені Агатангела Кримського) установах, системі Міністерства закордонних справ України тощо: доц. В. М. Підвойний і доц. С. В. Сорокін (які й самі вже виховали цілу плеяду молодих науковців-тюркологів), І. М. Дрига, І. Л. Покровська, Г. В. Рог, І. В. Прушковська, О. Б. Кульчинський, К. О. Телешун, В. В. Пілик, Н. В. Сіленко, О. О. Чубрикова, Є. В. Михайлова, О. Є. Борух, К. В. Широков, Т. М. Терещенко, О. П. Колос, К. А. Каша.

Серед учнів Г. І. Халимоненка і декан факультету сходознавства Київського національного лінгвістичного університету, кандидат філологічних наук, доцент С. В. Сорокін. На факультеті сходознавства Київського національного лінгвістичного університету – єдиному на сьогодні в нашій країні окремому спеціалізованому сходознавчому структурному підрозділі у статусі факультету серед усіх університетів – працюють молоді тюркологи кандидати філологічних наук, доценти В. В. Пілик, Н. В. Сіленко (вихованці Київського університету імені Тараса Шевченка), а також кандидати історичних наук, доценти Н. О. Пророченко, Н. М. Ксьондзик, яка 1993 р. разом з А. І. Багіровим започаткувала викладання турецької мови в КНЛУ і яка є одним із тих кількох фахівців із турецької мови, які стояли у витоків її викладання в молодій українській державі. За більш ніж двадцятирічну історію

викладання турецької мови в Київському національному лінгвістичному університеті підготовлено більше двохсот висококваліфікованих спеціалістів-перекладачів з турецької мови, які працюють у найрізноманітніших сферах. Варто зазначити, що вже підготовлено і перших кандидатів наук, серед них завідувачка кафедри мов і цивілізацій Близького та Середнього Сходу, кандидат філологічних наук Т. М. Тімкова. Можемо без перебільшення стверджувати, що в Київському лінгвістичному закладено фундамент наукової тюркологічної школи, яка повноцінно розвиватиметься найближчими роками.

Додамо, що за роки незалежності українська тюркологічна школа зробила значний поступ: у 1990-х роках відбувалося закладання її фундаменту, а починаючи з 2000 року молоді фахівці-тюркологи почали видавати "на гора" власний український науковий продукт, який багато в чому вже може бути конкурентоздатний у світовій тюркології. За ці роки більш як двадцять науковців-тюркологів захистили дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук (з турецької мови і літератури). Крім названих вище, згадаймо також колег, які не мають стосунку до наукових шкіл Київських університетів – шевченкового і лінгвістичного, проте також роблять внесок у розвиток української тюркології: Мініахметова Е. Х. (Одеський національний університет імені І. І. Мечнікова), Арслан М. (Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського), Ю. О. Онищенко (Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, Херсонський державний університет).

**Перелік дисертацій з турецької мови,
захищених зі спеціальності 10.02.13 – мови народів Азії, Африки,
аборигенних народів Америки та Австралії
у період з 2000 по 2015 рр. (у хронологічному порядку)¹**

1. **Підвойний В. М.** Лінгвістична термінологія турецької мови : Автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.13 / В. М. Підвойний; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2001. – 17 с.

2. **Дрига І. М.** Синтагматична специфіка турецької мови (регіон Балканського півострова, середина XIX–XX ст.) : Автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.13 / І. М. Дрига; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2001. – 21 с.

¹За даними електронного каталогу Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

3. **Сорокін С. В.** Система мікросинтаксису турецької мови : Автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.13 / С. В. Сорокін; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2002. – 18 с.

4. **Чубрикова О. О.** Семантико-структурні особливості складнопідрядних з'ясувальних конструкцій у турецькій мові : Автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.13 / О. О. Чубрикова; НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. – К., 2005. – 20 с.

5. **Арслан Мустафа.** Особливості формування та розвитку турецької та кримськотатарської суспільно-політичної лексики : Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.13 / Арслан Мустафа; НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. – К., 2006. – 22 с.

6. **Покровська І. Л.** Національна специфіка семантики турецьких фразеологізмів з компонентом-зоонімом : Автореф. дис... канд. філол. наук / І. Л. Покровська; НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. – К., 2007. – 20 с.

7. **Пілик В. В.** Лексико-граматична структура турецького газетного тексту : Автореф. дис... канд. філол. наук / В. В. Пілик; НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. – К., 2007. – 24 с.

8. **Широков К. В.** Граматична ідентифікація та класифікаційні аспекти іменної словозмінної парадигми у сучасній турецькій мові : Автореф. дис... канд. філол. наук:10.02.13 / К. В. Широков; НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. – К., 2009. – 20 с.

9. **Терещенко Т. М.** Синтаксичні особливості простого речення у турецькому розмовному мовленні: взаємодія вербальних і невербальних засобів спілкування : Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.13 / Т. М. Терещенко; НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. – К., 2009. – 21 с.

10. **Каша К. А.** Тюркська міфологічна лексика як фрагмент мовної картини світу : Автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.13 / К. А. Каша; НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. – К., 2012. – 23 с.

11. **Телешун К. О.** Турецька фахова мова торгівлі: етнолінгвістичні та лінгвопрагматичні характеристики : Автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.13 / К. О. Телешун; НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. – К., 2012. – 21 с.

12. **Сіленко Н. В.** Лексико-стилістичні особливості турецького рекламного тексту : Автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.13 / Н. В. Сіленко; НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. – К., 2012. – 18 с.

13. **Мініахметова Е. Х.** Етнолінгвістична специфіка фразеосемантичного поля "мовленнєва діяльність" у сучасній турецькій

мові : Автореф. дис. ... канд. філол. наук :10.02.13 / Е. Х. Мініахметова; НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. – К., 2013. – 18 с.

14. **Борух О. Є.** Прагматичний потенціал крилатих висловів турецької мови : Автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.13 / О. Є. Борух; НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. – К., 2013. – 16 с.

15. **Михайлова Є. В.** Функціонально-граматичні ознаки прикметника сучасної турецької мови : Автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.13 / Є. В. Михайлова; НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. – К., 2013. – 18 с.

16. **Колос О. П.** Лінгвопрагматичні особливості турецької фахової мови дипломатії : Автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.13 / О. П. Колос; НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. – К., 2013. – 15 с.

17. **Тімкова Т. М.** Макроконцепт АТМОСФЕРНІ ЯВИЩА у турецькій мовній картині світу : Автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.13 / Т. М. Тімкова; НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. – Київ, 2014. – 19 с.

18. **Кульчинський О. Б.** Ідіостиль хроніки "Історія Наїми" (поч. XVIII ст.) : Автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.13 / О. Б. Кульчинський; НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. – Київ, 2014. – 20 с.

19. **Оніщенко Ю. О.** Особливості використання фразеологічних зворотів в турецькому писемному мовленні в дискурсі сучасної преси та проблеми їх адекватного перекладу : Автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.13 / Ю. О. Оніщенко; НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. – Київ, 2014. – 19 с.

Питання до навчального курсу

1. Арабсько-перські запозичення в турецькій мові.
2. Ашикська поезія: класифікація і особливості.
3. Вивчення турецької мови на теренах СРСР.
4. Вплив комп'ютеризації на розвиток сучасної турецької мови.
5. Давні тюркські мови.
6. Діяльність Турецького лінгвістичного товариства на сучасному етапі.
7. Епічні твори тюркських племен Малої Азії.
8. Етногенез турецького народу.
9. Засоби масової інформації і стан сучасної турецької мови.
10. Західноєвропейські запозичення в турецькій мові.
11. Історіографія питання іншомовних запозичень у турецькій мові.
12. Історіографія питання розвитку української тюркології.
13. Класифікація тюркських мов.
14. Місце турецької мови в генеалогічній і типологічній класифікаціях мов світу.
15. Мова Держави Сельджукідів (Румський султанат) XI–XIII ст.
16. Орхоно-енісейські рунічні пам'ятки.
17. Особливості другого етапу розвитку османської мови XV–XIX ст.
18. Пам'ятка давньотюркської мови: словник Махмута Кашгарського
19. Періодизація розвитку османської мови. Перший етап розвитку XIII–XV ст.
20. Проблема походження турецької мови.
21. Розвиток літературної мови в епоху буржуазних реформ.
22. Розвиток українського сходознавства, тюркології.
23. Становлення Османської держави. Османська мова. Османська абетка і її значення для розвитку турецької мови.
24. Становлення Турецької Республіки. "Мовна революція": причини і наслідки.
25. Створення і діяльність Турецького лінгвістичного товариства.
26. Теорії походження турецької мови.
27. Третій етап розвитку османської мови у XIX–XX ст. в умовах буржуазних реформ.
28. Турецька історіографія походження турецької мови.
29. Турецька мова в умовах глобалізації.
30. Турецькі запозичення в українській мові.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛИТЕРАТУРА

Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века [Исследования и тексты] / Губайдулла Айдаров. – Алма-Ата : Наука, 1971. – 380 с.

Бартольд В. В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов / Василий Владимирович Бартольд. – М. : Восточная литература, 2002. – 757 с.

Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков / Николай Александрович Баскаков. – М. : Высшая школа, 1969. – 383 с.

Баскаков Н. А. Историко-типологическая фонология тюркских языков / Николай Александрович Баскаков. – М. : Наука, 1988. – 207 с.

Баскаков Н. А. Очерки истории функционального развития тюркских языков и их классификация / Николай Александрович Баскаков. – Ашхабад: Ылым, 1988. – 140 с.

Батманов И. А. Таласские памятники древнетюркской письменности / Игорь Алексеевич Батманов. – Фрунзе: Илим, 1971. – 65 с.

Буров А. Г. Лингвисты дальнего зарубежья о западноевропейских заимствованиях в турецком языке / А. Г. Буров // Культура народов Причерноморья. – 2002. – № 32. – С. 97–101.

Грунина Э. А. Историческая грамматика турецкого языка (Морфология) / Эльвира Александровна Грунина. – М. : Издательство МГУ, 1991. – 221 с.

Грунина Э. А. К вопросу о письменной традиции в анатолийских памятниках XIII–XIV вв. / Э. А. Грунина // Советская тюркология. – 1971. – № 4. – С. 98–104.

Грунина Э. А. Учебное пособие по османско-турецкому языку / Эльвира Александровна Грунина. – М. : Издательство Московского университета, 1988. – 176 с.

Гузев В. Г. Краткий обзор исследований по языку тюрков Малой Азии XIII–XVI вв. / В. Г. Гузев // Тюркологический сборник 1972. – М. : Наука, 1973. – С. 69–91.

Гузев В. Г. Староосманский язык / Виктор Григорьевич Гузев. – М. : Наука, 1979. – 95 с.

Гумилев Л. Н. Древние тюрки / Лев Николаевич Гумилев. – М.: Товарищество "Клышников – Комаров и Ко", 1993. – 526 с.

Еремеев Д. Е. Этногенез турок (Происхождение и основные этапы этнической истории) / Дмитрий Евгеньевич Еремеев. – М. : Наука, 1971. – 272 с.

Жлуктенко Ю. О. Мовні контакти. Проблеми інтерлінгвістики / Юрій Олексійович Жлуктенко. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1966. – 136 с.

Иванов С. Н. Арабизмы в турецком языке. Учебное пособие / Сергей Николаевич Иванов. – Л. :Изд-во МГУ, 1973. – 61 с.

Из турецкой поэзии XX века[Текст] / Сост., вступит. статья Т. Меликова. – М. : Художественная литература, 1979. – 411 с.

Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии / Сергей Григорьевич Кляшторный. – СПб. : Наука, 2006. – 591 с.

Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. / Андрей Николаевич Кононов. – Л. : Наука. Ленинградское отделение, 1980. – 255 с.

Кононов А. Н. История изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период / Андрей Николаевич Кононов. – Л. : Наука. Ленинградское отделение, 1982. – 260 с.

Кононов А. Н. Очерк истории изучения турецкого языка / Андрей Николаевич Кононов. – Л. : Наука. Ленинградское отделение, 1976. – 119 с.

Кононов А. Н. Тюркская филология в СССР. 1917–1967. / Андрей Николаевич Кононов. – М. : Наука, 1968. – 45 с.

Кондратьев В. Г. История изучения влияния нетюркских языков на турецкий язык / В. Г. Кондратьев // Вестник СПбГУ. – Сер. 2, 1995. – Вып. 4 /№ 23/. – С. 2–78.

Кондратьев В. Г. Иноязычное влияние и фонетика современного турецкого языка / В. Г. Кондратьев // Вопросы востоковедения: Кононовские чтения XII: Сборник статей. – СПб., 2000. – С. 38–42.

Кримський А. Ю. Сходознавство. Твори в п'яти томах. Т.4. / Агатангел Юхимович Кримський. – К. : Наукова думка, 1974. – 639 с.

Лингвистический энциклопедический словарь / Институт языкознания АН СССР; Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.

Литература Востока в средние века. Часть II. – М. : Издательство Московского университета, 1970. – 463 с.

Муталлибов С. М. "Дивану лугат-ит турк" Махмуда Кашгарского (Перевод, комментарии, исследование). Автореферат диссертации на соискание ученой степени д-ра филол. наук. – Ташкент : Изд-во ФАН Узбекской ССР, 1967. – 75 с.

Наджип Э. Н. Исследования по истории тюркских языков XI–XIV вв. / Эмир Наджипович Наджип. – М. : Наука, 1989. – 284 с.

Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського / Соломія Павличко. – К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. – 328 с.

Пророченко Н. О. Туреччина: історія, культура, географія / Наталія Олександрівна Пророченко. – К. : Світ знань, 2005. – 232 с.

Самойлович А. Н. Краткая учебная грамматика османско-турецкого языка / Александр Николаевич Самойлович. – М. : Вост. лит. : Муравей, 2002. – 158 с.

Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков / Борис Александрович Серебренников, Нинель Зейналовна Гаджиева. – М. : Наука, 1986. – 302 с.

Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / Фердинанд де Соссюр. – К. : Основи, 1998. – 324 с.

Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. – К. : Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАНУ, 2011. – 260 с.

Турецкая ашыкская поэзия. – М. : Художественная литература, 1983. – 192 с.

Турецко-русский словарь. – М. : Издательство "Русский язык", 1977. – 966 с.

Халимоненко Г. І. Історія турецької літератури/Türk Edebiyatı Tarihi: підручник / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка / Григорій Іванович Халимоненко. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2000. – 370 с.

Черніков І. Ф. Туреччина й українсько-турецькі відносини в науково-педагогічній діяльності А. П. Ковалівського / І. Ф. Черніков // Східний світ. – 1995–1996. – № 2–1. – С. 131–137.

Черников И. Ф. Об исследованиях А. Е. Крымского по туркологии (20-е годы) / И. Ф. Черников // Восток. – 1992. – № 1. – С. 104–111.

Щербак А. М. Тюркская руника. Происхождение древнейшей письменности тюрков, границы ее распространения и особенности использования / Александр Михайлович Щербак. – СПб. : Наука, 2001. – 147 с.

Языки мира: Тюркские языки. – М. : Издательство "Индрик" 1997. – 544 с.

Atatürk ve Türk Dil Kurumu / Haz. Nail Tan. – Ankara : Türk Dil Kurumu, 2006. – 174 s.

Baydar M. Atatürk ve Devrimlerimiz / Mustafa Baydar. – İstanbul : İş Bankası Kültür Yayınları, 1973. – 323 s.

Bozkurt F. Türklerin Dili/ Fuat Bozkurt. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 2002. – 744 s.

Caferoğlu A. Türk Dili Tarihi I–II. 4. Baskı / Ahmet Caferoğlu – İstanbul – Bursa : ALFA, 2004. – 246 s.

Citations de Mustafa Kemal Atatürk / Réunies et traduites par Akıl Aksan. – Ankara : Gündüz Basımevi, 1981. – 125 p.

Türkçenin Dünü, Bugünü, Yarını: Uluslararası Bilgi Şöleni : Bildiriler, 7-8 Ocak 2002. – Ankara: Kültür Bakanlığı, 2002. – 396 s.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ З ДИСЦИПЛІНИ "ІСТОРІЯ ТУРЕЦЬКОЇ МОВИ"

Семінар I.

Походження тюрків. Місце турецької мови у класифікації мов світу

1. Етногенез тюрків.
 - Причини і наслідки переселення тюркських племен до Малої Азії.
 - Джерела вивчення питання походження турецького етносу.
 - Турецька історіографія проблеми.
2. Місце турецької мови в генеалогічній і типологічній класифікаціях мов світу.
 - Тюркська мовна сім'я і класифікація тюркських мов.
 - Типологічні риси тюркських мов.
3. Альтернативні теорії походження турецької мови.

Рекомендована література:

1. Бартольд В. В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М., 2002.
2. Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. – М., 1969.
3. Гумилев Л. Н. Древние тюрки. – М., 1993.
4. Гузев В. Г. Староосманский язык. – М., 1979.
5. Еремеев Д. Е. Этногенез турок. – М., 1971.
6. Кримський А. Тюрки, їх мови та літератури. Соч. т. 4. – К., 1974.
7. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
8. Пророченко Н. О. Туреччина: історія, культура, географія. – К., 2005.
9. Соссюр де Ф. Курс загальної лінгвістики – К., 1998.
10. Языки мира: тюркские языки. – М., 1997.
11. Caferoğlu A. Türk Dili Tarihi. – İstanbul – Bursa, 2004.

Семінар II

Давньотюркська писемність Різновиди давньотюркських абеток

1. Давні тюркські мови: до питання походження.
 - Орхоно-енісейські пам'ятки: історія відкриття, дослідження, значення в історії турецької мови.
 - Уйгурська мова як одна з давніх тюркських мов.
 - Писемні тюркські пам'ятки XI–XII століть.
2. Мова Держави Великих Сельджуків.
3. Виникнення Османської держави. Особливості формування османської абетки.

Рекомендована література:

1. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. – Алма-Ата, 1971.
2. Кляшторный С. Древнетюркские рунические памятники как источник истории Средней Азии. – М., 1964.
3. Кононов А. Н. Очерк истории изучения турецкого языка. – Л., 1976.
4. Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников. – М., 1980.
5. Муталлибов С. М. Дивану лугат-ит турк Махмуда Кашгарского. Автореф. ... д-ра филол. наук. – Ташкент, 1967.
6. Самойлович А. Н. Краткая учебная грамматика османско-турецкого языка. – М., 2002.
7. Щербак А. М. Тюркская руника: происхождение древней письменности тюрков. – СПб., 2001.
8. Caferoğlu A. Türk Dili Tarihi. – İstanbul – Bursa, 2004.

Семінар III

Особливості першого і другого етапів розвитку османської мови

1. Характеристика першого етапу розвитку османської мови, Eski Osmanlıca.

2. Особливості другого етапу розвитку османської мови, *Klasik Osmanlıca*.

3. Найвизначніші літературні пам'ятки цих двох періодів.

Рекомендована література:

1. Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. – М., 1986.

2. Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. – М., 1984.

3. Грунина Э. А. К вопросу о письменной традиции в анатолийских памятниках XIII–XIV вв. // Советская тюркология. – 1971. – № 4. – С. 98–104.

4. Грунина Э. А. Соотношение форм настоящего и будущего времени по памятникам турецкого языка XIII–XVI вв. // Вопросы тюркской филологии. – М., 1966. – С. 74–105.

5. Грунина Э. А. История грамматики турецкого языка. – М., 1991.

6. Гузев В. Г. Краткий обзор исследований по языку тюрков Малой Азии XIII–XVI ст. // Тюркологический сборник 1972. – М., 1973.

7. Литература Востока в средние века. – М., 1970.

8. Кримський А. Тюрки, їх мови та літератури. Соч. т.4. – К., 1974.

9. Наджип Є. Н. Исследования по истории тюркских языков XI–XIV веков. – М., 1989.

10. Турецкая ашыкская поэзия. – М., 1983.

11. Халимоненко Г. І. Історія турецької літератури. – К., 2009.

Семінар IV

Розвиток турецької мови в умовах буржуазних реформ

1. Особливості третього етапу розвитку османської мови, *Yeni Osmanlıca*.

2. Плани реформування турецької мови в умовах розвитку буржуазних відносин.

3. Західноєвропейські запозичення в турецькій мові: причини і наслідки.

Рекомендована література:

1. Халимоненко Г. І. Історія турецької літератури. – К., 2009.
2. Буров А. Г. Лингвисты дальнего зарубежья о западноевропейских заимствованиях в турецком языке // Культура народов Причерноморья. – 2002. – № 32. – С. 97–101.
3. Кондратьев В. Г. История изучения влияния нетюркских языков на турецкий язык // Вестник СПбГУ – Сер. 2, 1995. – Вып.4 /№ 23/. – С. 72–78.
4. Кондратьев В. Г. Иноязычное влияние и фонетика современного турецкого языка // Вопросы востоковедения: Кононовские чтения XII: Сборник статей. – СПб., 2000. – С. 38–42.

Семінар V

"Мовна революція" в Турецькій Республіці і її значення для розвитку турецької мови

1. Причини і наслідки "мовної революції" в республіканській Туреччині.
2. Створення і діяльність Турецького лінгвістичного товариства.
3. Явище "пуризму": особливості і значення.

Рекомендована література:

1. Турецко-русский словарь. – М., 1977.
2. Atatürk ve Türk Dil Kurumu. – Ankara, 2006.
3. Türkçenin Dünü, Bugünü, Yarını. Uluslararası Bilgi Şöleni Bildiriler. – Ankara, 2002.
4. Baydar M. Atatürk ve Devrimlerimiz / Mustafa Baydar. – İstanbul, 1973.

Семінар VI.

Турецька мова в умовах глобалізації і комп'ютеризації

1. Засоби масової інформації і сучасна турецька мова: проблеми і їх вирішення.
2. Турецька мова в умовах комп'ютеризації.
3. Розвиток турецької мови у XXI ст.

Рекомендована література:

1. Türkçenin Dünü, Bugünü, Yarını. Uluslararası Bilgi Şöleni Bildiriler. – Ankara, 2002.
2. Турецко-русский словарь (Предисловие). – М., 1977.

Семінар VII.

Вивчення турецької мови на теренах СРСР і в сучасній Україні

1. Вивчення тюркських мов на теренах колишнього СРСР.
2. Розвиток українського сходознавства, тюркології.
3. Перспективи вивчення турецької мови в незалежній Україні.

Рекомендована література:

1. Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. – К., 2011.
2. Черніков І. Ф. Туреччина й українсько-турецькі відносини в науково-педагогічній діяльності А. П. Ковалівського // Східний світ. – 1995–1996. – № 2–1. – С. 131–137.
3. Черников И. Ф. Об исследованиях А. Е. Крымского по тюркологии (20-е годы) // Восток. – 1992. – № 1. – С. 104–111.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

ВСТУПНЕ СЛОВО

Історія будь-якої мови – це передусім історія писемних, зокрема й літературних, пам'яток, виконаних цією мовою. Саме текстовий матеріал дає змогу простежити, якими були лексичний склад і граматична будова мови на певному етапі її розвитку, а аналіз писемних текстів певною мовою в різні епохи й різні століття дає змогу простежити динаміку мовних змін.

Як ми побачили з лекційного курсу, сучасна турецька мова сходить до староанатолійсько-тюркської мови східних тюркських племен (вони переселилися із Середньої Азії і заселили Анатолійський півострів протягом XI–XIII століть), яка своєю чергою сходить до середньоазійсько-тюркської мови, яку принесли до Малої Азії сельджуки й "розбавили" місцеві народні говірки мішаного населення Анатолії.

Історія турецької (і ширше – староанатолійсько-тюркської) мови тісно пов'язана з літературними (передусім поетичними) творами, що дозволяють нам простежити її характерні риси й динаміку розвитку, починаючи від XI й аж до XX століття, коли остаточно сформувалася сучасна турецька літературна мова, яка є державною мовою Турецької Республіки.

Нижче, в межах завдань для самостійної роботи, подано за хронологічним принципом найвидатніші твори тюркської (турецької) літератури, які й дозволять нам побачити, що ж являла собою ця мова в різні періоди її існування і розвитку. Крім власне текстів, з метою розширення професійного світогляду студентів-тюркологів, наводимо короткі відомості про авторів цих текстів – найвидатніших тюркських (турецьких) поетів різних епох. Наведений текстовий матеріал також може бути використаний на заняттях із турецької літератури, адже жодна близькосхідна мова, зокрема й турецька, невідривна від літератури, створеної цією мовою.

ЗРАЗКИ ТУРЕЦЬКОЇ (ТЮРКСЬКОЇ) МОВИ XI–XII СТОЛІТЬ

Завдання 1.

Ознайомтеся з фрагментом тексту Юсуфа Баласагунського "Благодатне знання" і його підрядковим перекладом сучасною турецькою мовою. Спробуйте прокоментувати відмінності на лексичному, морфологічному і синтаксичному рівнях.

Yusuf Has Hacıp

Kutadgu Bilig

Bayat atı birle sözüg başladım
Törütgen igidgen keçirgen idim
*Tanrı adıyla söze başladım;
üreten, besleyen, bağışlayan Tanrım!*

Kitab atı urdum kutadgu bilig
Kutadsu okıgıka tutsa elig
*Kitabın adını Kutadgu Bilig koydum,
okuyana mutluluk versin, elinden tutsun.*

Sözüm sözledim men bitidim bitig
Sunup iki ajunni tutgu elig
*Sözümü söyledim, ben kitabımı yazdım.
Bu kitap uzanıp iki dünyayı tutacak bir eldir.*

Bu kün togdı ilig bu kılkı birle
Yarudı ajunka kün ay teg yola
*Bu Kün Togdı hükümdar bu tavrı ile
güneş ve ay gibi doğarak dünyayı aydınlattı.*

Kanı ol bu dünya nengin tircüçi
Nengi birle yirde kodı barguçı
*Bu dünya malını toplayan
ve yerden aşağı giden hani?*

Kanı ol togardın batarga tegi
Yorıp il tutuglı bu dünya begi

*Doğudan batıya kadar yürüyüp
memleketler fetheden bu dünyanın beyi hani?*

*Ölüm tuttu iltti bu somışlang
Sini mu kodur kör ay kılkı arıg
Ölüm bu saydıklarımı tutup götürdü,
ey temiz huylu, seni mi bırakır?*

*İdi yakşı aymış biliglig sözi
Uka bargıl emdi ay köngli yazı
Bilgili sözü pek güzel söylemiş.
Ey gönlü âşık insan şimdi anlamaya çalış.*

*Özüng yüdti munça bodun yekleri
Odung tur usal bolma saknu yon
Bunca halkın yüklerini yüklendi;
uyanık dur, gafil olma (diye) düşünerek yürüdü.*

*Yula teg köyer sen bu kün ay ilig
Yarukluk adınka turur ay silig
Bugün, ey hükümdar meşale gibi yanıyorsun!
Ey temiz insan, parlaklık başkası içindir.*

*Bu kün edgü bolsun tise sen kamug
Özüng edgü bolgıl ay ilde ulug
Eğer bugün herkes iyi olsun dersin,
ey memleketin büyüğü, kendin iyi ol!*

*Bodun artasa anı begler tüzer
Kah artasa beg anı kim süzer
Halk bozulursa yoldan çıkarsa beyler düzene sokar,
bey yoldan çıkarsa onu kim durultur?*

*Negü tir eşitgil katı belgülüg
Kutı birle ilde çavıkmış külüg
Saadete ulaşmış, bu saadetiyle memlekette
şöhret bulmuş ünlü insan ne der, işit!*

*Kiming birle devlet yaraşsa kelip
Başın kökke tegrür yokaru kılıp*

*Saadet kime gelip ona uyum sađlarsa,
onu yukarı kaldırıp başını göđe ulaştırır.*

Bitig ıdtı ilig öz elgin bitip
Negü sözledi erse körgil okıp
*Hükümdar kendi eliyle yazıp mektup gönderdi ve
ne söylediye okuyup gör.*

Kılıçla Kalem

Kılıç teper erkentađı tepremez,
Kılıç kanga kirse bey inçlik yemez.
*Kılıç deprenirken düşman deprenemez,
Kılıç kına girince beyin içi rahat edemez.*

Kılıç til tüzer, hem budun kazganur,
Kalem il tüzer hem hazine urur.
*Kılıç hem yurdu düzenler hem de halkı kazanır,
Kalem yurdu düzeltir ve hazineyi korur.*

Kılıç kan tamarsa beyi alır,
Kalemdenkara tamsa altun kelür.
*Kılıç kan damlattıkça, bey Fetihler yapar,
Kalemden kara (mürekkep) damlasa altın gelir.*

Karışık Beyitler

Kurugmuş yıđaçlar tonandı yaşıl,
Bezendi yibül, al sarıg, kök, kızıl.
*Kuru ağaçlar, yeşile donandı.
Mor, al, mavi, kızıl (çiçeklerle) bezendi.*

Kişi könli tüpsüz teniz tek durur,
Bilig yinçü sanı tüpinde yatur.
*İnsangönlü, deniz gibidir.
Bilgi, inci misali (o denizin) altındadır.*

Tenizdin çıkarmasa yinçü kişi,
kerek yinçü bolsun kerek say taşı.
Kişi, (o) denizden inciye çıkarmazsa,

İster inci ister taş olsun hepsi bir.

Yana ilçi bolsa kızıl tilki teg,
Titir buğrası teg, kör, ök sürse keg.
*Elci, kızıl tilki, gibi kurnaz ve,
Erkek deve gibi öç sürücü olmalıdır.*

Bor içmes kerek kend özin tutguçı,
Özin tutguçı er bulur kut, küçi.
*Sâki şarap içmemeli ve kendini tutucu olmalıdır.
Kendini tutabilen kişi, saadet ve güç kazanır¹.*

Коментар. Твір *Кутадгу билил* (досл.: "Благодатне знання", або "Знання, що приносить щастя") був написаний Юсуфом Хас Хаджібом (Юсуфом Баласагунським) у 1070 році і є першим твором турецької (тюркської) літератури, написаним під впливом ісламу. Він виконаний *хаканською* (тобто, за виразом Махмута Кашгарського, "царською"), або *караханідською* (*уйгуро-караханідською*) мовою, яка сама по собі є близькою до давньоуйгурської і продовженням якої є середньовічна *чагатайська* і сучасні *новоуйгурська* і *узбецька* мови².

У сучасній турецькій літературознавчій традиції цей твір, так само як й інші твори спільної тюркської (чи пратюркської, зокрема й доісламської доби) літератури зараховуються до пам'яток турецької літератури попри те, що власне турецької (османської) мови не існуватиме ще кілька століть. Загалом турецькому літературознавству, як власне й турецькому мовознавству, властивий своєрідний пантюркізм, у межах якого немає диференціації за ознакою *турецький* – *тюркський*; усі ті мови, які у європейській лінгвістичній традиції вважаються *тюркськими* й разом із турецькою входять до *тюркської сім'ї мов*, у турецькій лінгвістиці вважаються лише діалектами чи навіть і говірками турецької мови (порівняймо терміни: *Azerbaican Türkçesi*, *Kazak Türkçesi* тощо). Такий підхід багато в чому застосовується і до культурних, зокрема й літературних, надбань тюркських народів; наприклад, видатний азербайджанський поет *Фузуні* (зразки його творів наводитимуться нижче) у Туреччині вважається турецьким (адже терміна *тюркський* на загал

¹ Докладніше див. переклад твору російською мовою, здійснений професором С. М. Івановим: *Юсуф Багасагунский. Благодатное знание* / С. Н. Иванов. – М., 1983.

² Див. докладніше: *Тенишев Э. Р. Тюркоязычных письменных памятников языка // Языки мира. Тюркские языки.* – М., 1997. – С. 35–46.

просто немає) поетом і подається відповідним чином у підручниках й антологіях поезій.

Кутадгу Біліг – це перший твір, написаний віршованим розміром аруз і турецькими фахівцями вважається першим месневі. Твір складається із 6645 бейтів – двовіршів (вище наведено початкові бейти й окремі бейти, цікаві за філософським змістом). Провідною темою твору є ідеальний державний лад (недарма ж Юсуф Баласагунський підніс свій твір у дар тогочасному караханідському ханові). Автор розглядає "правильну політичну лінію", якої має дотримуватися як окремий індивід, так і суспільство загалом для того, щоб досягти щастя. Цей твір є своєрідним політичним (і навіть політологічним) твором, тобто *siyasetname*.

Дійовими особами твору є чотири символічні персонажі: *Гюндогди* – правитель, який уособлює закон і справедливість, *Айтолди* – візир, який уособлює державу, політичну владу і вдачу, *Одюльмуш* – син візира, який символізує розум, знання і життєдіяльність, і *Одгурмуш* – релігійна людина, аскет, який символізує відречення від усього земного, від мирського життя й присвячення себе роздумам про Бога.

Твір побудований у вигляді почергових монологів зазначених дійових осіб. Обговорюються позитивні аспекти вчинення добрих справ, переваги знань, розуму й мудрості, проблеми управління державою, справедливості, виховання дітей, людяності, дружби, сімейного життя тощо.

Завдання 2.

Самостійно знайдіть інформацію і підготуйте доповідь про тюркського мовознавця і лексикографа Махмута Кашгарського (Kaşgarlı Mahmut) і його видатний твір "Збірка (словник) тюркських говірок" (Divanü Lügati't-Türk). Знайдіть зразки цього твору.

Завдання 3.

Ознайомтеся з фрагментом тексту Едіна Ахмета Юкнеї "Дар істини" і його підрядковим перекладом сучасною турецькою мовою. Спробуйте прокоментувати відмінності на лексичному, морфологічному і синтаксичному рівнях.

EDİP AHMET YÜKNEKİ

Atabetü'l Hakayık

Biligin urur men sözümke ula
Biligligke ya dost özüngni ula
Bilgiden vururum sözüme temel
Bilgiliye ey dost, bağla gönül

Bilig birle bulnur sa'adet yolu
Bilig bil sa'adet yolını bula
Bilgiyle bulunur saadet yolu
Bilgi bil, saadetin yolunu bul

Bahalıg dindar ol biliglig kişi
Bu cahil biligsiz bahasız bişi
Değerli dindardır bilgili kişi
Bu cahil bilgisiz, değersiz akça

Biliglig bilgisiz kaçan teng bolur
Biliglig tişi er cahil er tişi
Bilgili, bilgisiz nasıl denk olur
Bilgili dişi erdir; cahil er, dişi.

Коментар. Ахмед Юкнеї (Юкнегі, Юкнекі)– караханідський поет орієнтовно XII століття, народився і мешкав, імовірно, неподалік від Ферганської долини. Водночас слід зауважити, що достовірно підтверджених даних про період і місце його життя немає. Ахмед Юкнеї відомий дидактичною поемою "Дар істини" (*Atabetü'l Hakayık*), що дійшла до нас у двох рукописах, написаних різними шрифтами: уйгурським і арабським хаканійською мовою, про яку ми згадували в коментарі до твору Юсуфа Баласагунського "Благодатне знання"¹.

Твір "Дар істини", на думку багатьох літературознавців, порівняно із "Благодатним знанням" Юсуфа Баласагунського є набагато меншим за обсягом, написаний простішою, більш "грубою" (тобто простонародною) мовою. "Дар істини" – релігійніший за своїм змістом і більш пов'язаний із

¹Див. докладніше: *Бертельс Е. Э.* Хибат аль-Хакаик Ахмада Югнаки // Тр. Среднеазиатского гос. университета. Новая серия. Гуманитарные науки. Кн. 1. – Ташкент, 1945. – С. 29–45; *Малов С. Е.* Памятники древнетюркской письменности. – М., 1951. С. 316–22.

ісламською традицією, ніж "Благодатне знання". На це вказує його початок: автор звертається до Аллаха, Пророка і чотирьох халіфів із хвалебною промовою.

"Дар істини" був піднесений його автором у дар правителю Мухаммеду Даду Испехсалару (*MuhammedDad İspehsalarBey*), про життя якого, утім, немає достовірної інформації, так само як і про життя самого поета. Текст твору не можна вважати своєрідним чи оригінальним, адже він у поетичній формі містить розуміння і вірування тієї епохи, які підтверджуються *аятами* (цитатами з Корану) і *хадисами* (оповіданнями про діяння Пророка Мухаммеда і його сподвижників). Водночас безсумнівна його важливість як твору повчального (дидактичного) характеру, про що свідчить його поширення в подальші часи; навіть у Алішера Навої (відомий середньоазійський поет XV століття) надibuємо згадку про "Дар істини".

Поема з погляду змісту становить своєрідну збірку порад народів. Водночас впадає в очі значне збільшення пласту лексики арабсько-перського походження порівняно зі згадуваним твором Юсуфа Багасагунського. У тогочасній літературній традиції поширеним було вихваляння щедрості, скромності, благородства; натомість засуджувалися пихатість і жадібність. Цікавим є опис еміра – тогочасного повелителя, у властивих якому якостях зібрано тогочасне бачення ідеальної особистості: "Він – умістилище розуму, розуміння, свідомості, осереддя знань і джерело добродійності". Так само як і в "Благодатному знанні", у творі, що розглядається, автор на початку із глибоким почуттям зупиняється на проблемах знання і мови. На думку Едіпа Ахмета, безсумнівні користь знань і шкода невігластва. Знання – дорога до щастя. Знання для людини має ту саму вагу, що й кістковий мозок для кості. Невіглас – це є ніщо, мертвяк. Невігласові мудре слово й порада видаються позбавленими сенсу. Всеблагий Творець знаний своєю безмежною мудрістю; так само й людина наближається до Бога, набуваючи знань. Розум – основа знання – справжній скарб для людини.

Інше питання, якого торкається автор у своєму творі, – це володіння людини мовою. Показник вихованості, належності до освіченого прошарку суспільства – це мова людини. Розмовляючи, слід думати, бездумна мова й бездумне слово – лихо для людини. Едіп Ахмет зазначає, що рана від стріли одного дня загоїться, а от рана від необережного слова може залишитися болючою на все життя. І навпаки: правильне слово – то ліки, а отже, потрібно казати правду й не базікати зайвого. Автор підсумовує: для того, щоб володіти мовою, висловлюватися правильно й гарно, слід володіти не лише практичними знаннями, корисними для

матеріального світу, але й вищою мірою важливо володіти знанням абстрактним. І тому автор, зазначаючи важливість нематеріальної і духовної культури, вказує на важливість послідовної і всеохопної освіти.

Твір, виконаний у вигляді газелі(*gazel*), складається із 40 бейтів і 101 чотиривірша (*dörtlük*), що разом становлять 484 поетичні рядки (*misra*). В основному тексті твору містяться 102 чотиривірші, зібрані під низкою підзаголовків: "Про користь знання і шкоду невігластва" (12 чотиривіршів), "Про володіння мовою" (12 чотиривіршів), "Про хиткість світу" (12 чотиривіршів) тощо. Поема написана у формі месневі(*mesnevi*) розміром аруз(*aruz vezni / ölçüsü*), який загалом є домінуючим у тюркській поезії. Варто зазначити, що "Дар істини" справив певний вплив на пізніші суфійські твори, особливо створені в XIV столітті в Хорезмі "На допомогу мюридові" (*Muînü'l-Mürîd*) і "Цінності таємниці" (*Cevahirü'l-Esrar*).

Завдання 4.

Ознайомтеся з фрагментом твору Ахмета Єсеві (Ясаві) "Збірка мудростей" і його підрядковим перекладом сучасною турецькою мовою. Спробуйте прокоментувати відмінності на лексичному, морфологічному і синтаксичному рівнях від сучасної мови, а також порівняно з наведеними вище творами Юсуфа Баласагунського і Едіна Ахмета.

НОСА АНМЕТ YESEVÎ

Divan-ı Hikmet¹

Eyâ dostlar kulak salıng uyduğumga
Ne sebebdir altmış üçde kirdim yirge
Mirâc üzre hak mustafâ ruhum kördi
Ol sebebdir altmış üçde kirdim yirge

*Ey dostlar, kulak verin dediğime,
Ne sebepten altmış üçte girdim yere?
Miraç üstünde hak Mustafa ruhumu gördü,
O sebepten altmış üçte girdim yere.*

Altmış birde sermende min ilâhımdın

¹ З повним текстом "Збірки мудростей" Ахмета Єсеві у перекладі сучасною турецькою мовою Ви можете ознайомитися, перейшовши за посиланням: <http://www.divanihikmet.net/hikmet1.html>.

Eyâ dostlar kop korkar min günâhımdın
Candın kiçip penâh tiley hudâyımdın
Bir ü barın dîdârıngnı körer min mü

*Altmış birde utanmışım ilahımdan;
Ey dostlar, çok korkarım günahımdan;
Candan geçip penah dileyim Allahımdan;
Bir ve varın (Allah), didarını görür müyüm?*

Altmış iki yaşda Allah pertev saldı
Başdın ayağ gafletlerini rehâ kıldı
Can u dilim saki u huşum Allah didi
Bir ü barın dîdârıngnı kö'rer min mü

*Altmış iki yaşta Allah ıstık saldı;
Baştan ayağa gafletlerden kurtarıverdi;
Can ve gönlüm, akıl ve idrakim "Allah!" dedi;
Bir ve varın, didarını görür müyüm?*

Altmış üçde nida kildi kul yirge kir
Hem cânıng min canâning min cânıngnı bir
Hû şemşîrin kolğa alıp nefsingni kır
Bir ü barın dîdârıngnı kö'rer min mü

*Altmış üçte nida geldi: Kul yere gir;
Hem canınım, cananımın, canını ver;
Hû kılıcını ele alıp nefsinini kır!
Bir ve varın, didarını görür müyüm?*

Коментар. **Ходжа Ахмет Севі (Ясаві)**, у народі знаний також як Хазрет Султан, – відомий суфійський поет початку – середини XII століття. Його вважають першим (чи принаймні одним із перших) суфійських містиків у тюркомовному світі. Свої твори Ходжа Ахмет створював чагатайською мовою. Він відомий також тим, що заснував релігійно-суфійський орден (*тарикат*) Єсевія (Ясавія). Достовірних відомостей про життя Ходжи Ахмета майже немає, проте існує багато легенд, пов'язаних із його життям. Народився він у 1093 році на території сучасного Казахстану. Після смерті батька, який помер, коли Ахмет був ще дитиною, родина переїхала до міста Ясси (сучасне місто Туркестан, що

в Казахстані). У більш дорослому віці перебрався до міста Бухари, де став учнем ісламського богослова й суфійського шейха Юсуфа Хамадані.

Пізніше він повернувся до міста Ясси, яке на той час уже стало важливим центром культури й мистецтв у Половецькому степу (*Дешт-і Кипчак*). Досягши віку 63 років – віку, в якому цей світ залишив Пророк Мухаммед, Ходжа Ахмет вирішив, що він, як людина, віддана ісламу, не може бути вищим від Пророка Мухаммеда й дивитися на Сонце довше, ніж дивився Пророк. І він прийняв рішення залишити цей світ, ув'язнивши себе до підземної келії. Водночас є свідчення про те, що попри своє відлюдницьке життя в підземеллі із 63 років, Ахмет Єсеві дожив аж до віку 78 років.

Похований Ходжа Ахмет як святий і вважається святим в усіх тюркських народів Центральної Азії. За вказівкою Караханідів на його могилі було споруджено гробницю, яку було зруйновано під час монгольських походів. Через 223 роки після його смерті за особистою вказівкою Тимура над його могилою було споруджено мавзолей "*Хазрет-і Султан*".

"Збірка (Диван) мудростей" – це літературний твір, автором якого є Ахмет Єсеві і який складається з віршів (*перлин мудрості – hikmet*), що в суфійській манері оповідають про правила й норми Ісламу, містять мудрі поради й пояснення. Автор вдався до *хикметів* для того, щоб розказати щойно наверненим (а подекуди ще й не наверненим) на Іслам тюркам про сутність Ісламу і суфізму, про основи й традиції свого релігійного ордену (тарикату). Іслам почав поширюватися серед кочових тюркських племен невдовзі після створення "Дивану". Як зазначалося вище, розглядувана поема становить чи не перший зразок суфійського твору в тюркській літературі. Загалом у творі прославляється аскетизм, *дервішизм (dervişlik* – своєрідний мусульманський аналог бродячого монашества, монашеського аскетизму), засудження веселощів і радощів світу, наводяться описи пекла і раю, оповідається про Пророка і вчинені ним дива. Ця поема, що закладає підвалини тюркської суфійської культури, є джерелом думки у творах суфійських поетів, як Юнус Емре, Хаджи Бекташ Велі, Хаджи Байрам Велі. Цікавим є те, що Ахмет Єсеві сам не записував свої мудрості – він створював їх в усній формі. Його думки й погляди записав у вигляді суцільного твору такий собі Шабан Дурмуш, член тарикату Ясавія.

"Мудрості" виконані й римовані у вигляді кошма(*koşma*) розміром хедже (*hece*) – видом віршоскладання, традиційним для тюркської народної (ашугської, або ашикської) літератури. Кошма як форма віршування становить продовження так званого кошуку(*koşuk*), що був традиційним різновидом віршованого твору, властивим доісламській

усній тюркській народній творчості. Для римування використані прийоми *напіврими* (*yarım kafiye*) і *редіфу* (*redif*). Твір написаний переважно у вигляді чотиривіршів. Водночас кілька мудростей викладені у вигляді газелі (*gazel*) розміром аруз (*aruz*). Кожен вірш у поемі становить окрему мудрість. Традиційно вважалося, що твір складається із 144 *хикметів* (мудростей) і 1 *мюнаджаату* (*münacaat* – вірш, звернений до Аллаха, що містить прохання, благання); у 2009 році був знайдений новий список "Дивану", і сьогодні кількість відомих *хикметів* зростає до 217.

Написана у XII столітті "Збірка мудростей" виконана простою мовою і містить багато елементів хаканійської (хаканської) мови (або, за дефініцією турецьких істориків мови, хаканійською говіркою караханідської мови), про яку ми згадували вище. Попри використання арабських і перських запозичень, твір містить багато просторіччя і народних виразів (ідіом). Твір фактично позбавлений ліричного складника, складних образів і символів на відміну від того, що загалом властиво суфійським творам.

Поема має повчальний характер, опрацьовуючи як основну тему питання смертності кожної людини й, відповідно, необхідності правильного й праведного життя, що дозволить належним чином підготуватися до переходу в інший світ. Дослідники відзначають "сухість" викладу й "голий" дидактизм поеми в наданні порад щодо релігійних питань, у викладенні істини про смертність усього суцього й думки про минучість земного.

Крім власне вміщення релігійної інформації, у своєму творі Ахмет Єсеві також переслідує мету продемонструвати учням-*мюрідам* підвалини й традиції суфізму. Твір є релігійним за своєю сутністю, проте національним, "народним" за своєю формою, що стало причиною того, що він справив значний вплив на широкі народні маси. Додамо насамкінець факт, що свідчить про вагу цього твору не лише як пам'ятки тюркської, але й світової культури: 1993 рік був проголошений ЮНЕСКО роком Ахмета Єсеві.

ЗРАЗКИ ТУРЕЦЬКОЇ МОВИ XIII–XIV СТОЛІТЬ (з творів народної і диванної поезії)

Завдання 5.

Прочитайте наведену нижче газель Ходжи Деххані, здійсніть підрядковий переклад. Випишіть слова і граматичні конструкції, не властиві сучасній турецькій мові, знайдіть для них еквіваленти в сучасній турецькій мові.

НОСА ДЕХХАНІ

Gazel

Aceb bu derdümün dermânı yoh mı –
Ya bu sabr itmegün oranı yoh mı

Yanaram mumlayın başdan ayaga
Nedür bu yanmagun râyânı yoh mı

Güler düşmen benüm agladuguma –
Aceb şol kâfirün îmânı yoh mı

Delüpdür cigerümi gamzen okı
Ara yürekde gör peykânı yoh mı

Su gibi kanımı topraga kardun
Ne sanursan garîbün kanı yoh mı

Cemâl-i hüsnüne magrûr olursın –
Kemâl-i hüsnünün noksânı yoh mı

Begüm Dehhâniye ölmezdin öndin
Tapuna irmegün imkânı yoh mı

Коментар. Ходжа Деххані (Деггані) – перший турецький поет – представник диваннолітератури: турецькі літератори вважають його засновником цього літературного напрямку. Вважається, що саме його перу належать перші в турецькій літературі газелі касиди (нагадаємо, що

до цього тюркські поети, які належали до народної літератури, зокрема й літератури текке, вдавалися до поезій у формі кошма).

Деххані народився в Хорасані, жив і творив у Коньї при дворі тогочасного сельджуцького султана (найпевніше Алаеддіна Кейкубата III). Достовірних відомостей про його життя немає.

Тематика його творів: суфізм, життя тогочасного суспільства, віра, краса, мораль. Писав твори перською і тюркською (турецькою) мовами, проте перськомовні твори до нас не дійшли. Дослідники відзначають багатство й красу тюркської (турецької) мови його творів, що свідчить про те, що ця мова була для нього рідною.

Завдання 6.

Прочитайте наведені нижче твори Юнуса Емре ("Іляхі" ("Божественний гімн") і "Якщо тобі потрібен повчальний урок..."), здійсніть підрядковий переклад. Випишіть слова і граматичні конструкції, не властиві сучасній турецькій мові, знайдіть для них еквіваленти в сучасній турецькій мові. Віднайдіть переклади українською мовою цих чи інших відомих поетичних творів Юнуса Емре. Один із творів вивчіть напам'ять.

Yunus Emre

İlâhî

Aşkın aldı benden beni
Bana seni gerek seni
Ben yanarım dün ü günü
Bana seni gerek seni.

Ne varlığa sevinirim
Ne yokluğa yerinirim
Aşkın ile avunurum
Bana seni gerek seni.

Aşkın aşıklar oldurur
Aşk denizine daldırır
Tecelli ile doldurur
Bana seni gerek seni.

Aşkın şarabından içem
Mecnun olup dağa düşem
Sensin dünü gün endişem
Bana seni gerek seni.

Sufilere sohbet gerek
Ahilere ahret gerek
Mecnunlara Leyla gerek
Bana seni gerek seni.

Eğer beni öldüreler
Külüm göğe savuralar
Toprağım anda çağıra
Bana seni gerek seni.

Cennet cennet dedikleri
Birkaç köşkle birkaç huri
İsteyene Ver anları
Bana seni gerek seni.

Yunus'dürür benim adım
Gün geçtikçe artar odum
İki cihanda maksudum
Bana seni gerek seni.

Yunus Emre

SANA İBRET GEREK İSE

Sana ibret gerek ise,
Gel göresin bu sinleri.
Ger taş isen eriyessin,
Bakıp görücek bunları.

Şunlar ki çoktur malları,
Gör nice oldu halleri.
Sonucu bir gömlek giymiş,
Onun da yoktur yenleri.

Hani mülke benim diyen?

Köşk ü saray beğenmeyen.
Şimdi bir evde yatarlar,
Taşlar olmuş üstünleri.

Bunlar eve girmeyeler,
Züht ü taat kılmayalar.
Bu beyliği bulmayalar,
Zira geçti devranları.

Hani o şirin sözlüler?
Hani o güneş yüzlüler?
Şöyle kayıp olmuş bunlar,
Hiç belirmez nişanları.

Bunlar bir vakt beğler idi,
Kapıcılar korlar idi.
Gel şimdi gör bilmeyesin,
Beğ hangidir, ya kulları?

Ne kapı vardır giresi,
Ne yemek vardır yiyesi.
Ne ışık vardır göresi,
Dün olmuştur gündüzleri.

Bir gün senin dahi Yunus,
Benim dediklerin kala.
Seni dahi böyle ede,
Nitekim etti bunları.

Коментар. Юнус Емре – один із найвідоміших (якщо не найвідоміший) тюркський поет-суфій, філософ, народний поет, тюркський мусульманський мислитель. Визнанням його ролі в тюркській і світовій культурі слугує те, що 1991 рік був проголошений ЮНЕСКО роком Юнуса Емре.

Про життя поета дуже небагато відомостей, адже воно припало на буремні роки перемін на зламі XIII–XIV століть: розпад Сельджуцької держави в Малій Азії, виникнення на цій території розрізнених бейліків (невеликі феодальні володіння, на чолі з беєм, подібні до удільних князівств періоду Київської Русі), підйом Османського бейліку й, урешті-решт, початковий період існування Османської Імперії. Основу наших

знань про життя поета становлять окремі відомості, які можна віднайти у його творах, оповіді й згадки про нього з легендарних і напівлегендарних джерел, крихти даних, що трапляються в інших джерелах.

Найбільш достовірне те, що поет жив у другій половині XIII – першій половині XIV століть. В останньому бейті своєї "Книги порад" (*Risâlet-ünNushiyye*) Юнус Емре пише:

Sözetârîhyidiyüzyidi-y-idi
Yünuscâni buyoldafidî-yidi.

З цього стає зрозуміло, що поет почав писати свій твір у сьомому році сьомого століття (707) *Хіджри*, тобто у 1308 році християнського літочислення, що дозволяє нам дійти висновку про період життя Юнуса. В одному з наявних джерел надibuємо згадку про те, що поет помер у 720 році *Хіджри* (1320 році) на 82 році життя, і переважна більшість дослідників творчості Юнуса Емре сходяться на думці про достовірність цієї дати, а отже, з певною імовірністю можемо стверджувати, що видатний поет народився приблизно в 1240 році і помер орієнтовно в 1320 році.

Точно невідоме й місце його народження; за деякими даними, він народився в селі Сарикьой неподалік від Ескішехіра, за іншими – у Карамані. Юнус Емре належав до *дергяху* (суфійської обителі) *Хаджи Бекташа Велі*, а пізніше – до *дергяху Таптука Емре*, служінням якому він і зазнав всесвітньої слави.

Період життя Юнуса Емре – це не лише роки падіння великої тюркської держави під тиском монгольської навали, період занепаду, голоду, лих, але й період виникнення нових релігійних учень, вірувань, течій. Це час, коли творили видатні мислителі й поети Сходу Мевляна Джеляледдін Румі, Хаджи Бекташ Велі, Ахі Еврани Велі та інші мусульманські духовні лідери, всесвітньо відомі суфії. Юнус Емре, як і всі тогочасні поети-суфії, у своїх творах славить любов до Аллаха, висловлює думки щодо моральних принципів життя, опрацьовує теми ісламського суфізму. Відомо, що Юнус Емре багато подорожував як *дервіш* – Східною Анатолією, територіями сучасного Азербайджану і Сирії, зокрема до Дамаска, під час однієї із своїх подорожей зустрівся з Мевляною.

Цікаво, що в багатьох містах і селищах у Туреччині (неподалік від Ескішехіра, у Карамані, Бурсі, Ортакьой, Ерзурум і інших населених пунктах), а також в Азербайджані (містечко Шекі) є гробниці Юнуса Емре. Водночас невідомо, у котрій із цих гробниць поховано саме його. Найбільш імовірними є твердження про те, що Юнуса поховано в Сарикьой (іль Ескішехір) або в Карамані, тобто в тих місцях, де він провів більшу частину свого життя і де, вірогідно, закінчив свій життєвий шлях.

Слово *емре* (*имре*), яке є доволі поширеним серед імен анатолійських народних поетів, ашиків(ашугів), дервішів, у тогочасній тюркській мові мало значення "закоханий, зачарований" і мало клішований, ідіоматичний характер. У сучасній турецькій мові воно збереглося в похідному від нього дієслові *imrenmek* – "бути зачарованим, заздрити".

Юнус Емре, який посідає чільне місце серед найвідоміших імен тюркської народної поезії, своїми творами вплинув не лише на літературу текке, але й на літературу дивану. Юнус є носієм і продовжувачем суфійських традицій, закладених Ахметом Єсеві й розвинутих Хаджи Бекташем Велі. Основними темами творів Юнуса Емре були любов до Аллаха, внутрішній світ людини і її взаємини з навколишнім світом, народження, життя і смерть, божественна справедливість, любов до людей тощо. Підґрунтям для його творчості була суфійська й ісламська думка. Особливість творів Юнуса Емре становить їхня мова: проста, народна, зрозуміла кожному. Навіть сьогодні, через майже сімсот років після життя Юнуса, ми можемо без труднощів читати й розуміти його твори.

Поетичні твори Юнуса Емре, виконані розмірами аруз і хедже, зібрані вдивані, який дійшов до нас у семи списках. Крім того, перу видатного поета належить месневі "Книга порад" (*Risalet-ün Nushiyye*), що складається із 573 бейтів і присвячена проблемам релігії, суфізму, ісламської моралі.

Ведучи мову про особливості творів поета, для прикладу зупинимося на одному з найвідоміших іляхі Юнуса Емре, що наведено на початку цього завдання – *Aşkın Aldı Benden Beni*.... Провідна тема твору – любов до Аллаха, що є основою для суфійських поетичних творів, адже ключове для суфізму розуміння мети існування людини в цьому світі – досягти Бога й розчинитися в ньому (*fenafillah*); усі істоти, зокрема й людина, незважаючи на їхні мови і їхнє ество, звертаються до Аллаха, шукають Аллаха, намагаються досягти Аллаха. У суфізмі абсолютна любов і справжній друг – це Аллах. Усе, що є поза Аллахом, минуче. Усе, що є у світі, є засобом для досягнення Аллаха. На бажання досягти Аллаха вказує повторюваний через увесь вірш рядок – "Мені потрібен лише ти" (*Vana seni gerek seni*). Вірш віддзеркалює сенс життя і розуміння життя дервіша, який удень і вночі палає любов'ю до Аллаха, не надає жодної ваги земним радостям, майну, багатству. Іляхі Юнуса Емре дають нам ключ до розуміння тогочасної культури, релігії, мови. Вірш повен піднесеного ліризму й щирості: недарма ж Юнуса Емре називають найліричнішим суфійським поетом. Водночас його стиль, мова настільки прості, що дають можливість навіть простій людині зрозуміти суфійські істини.

Розглядуване іляхі виконано восьмискладовим розміром хедже, тип римування – напіврима (*yarım uyak*), вид вірша – кошма(*koşma*).

З погляду мовних особливостей іляхі становить новий і специфічний для тогочасної тюркської поезії різновид вірша, написаний близькою до народної розмовної мовою, тому суфійський зміст, дидактизм і ліризм твору легко могли бути зрозумілими широким народним масам. Водночас ця простота позірна, недарма ж турецькі літературознавці наводять іляхі Юнуса Емре як зразок *sehl-imümteni*: на перший погляд просто, але повторити, створити щось подібне надзвичайно важко.

У наведених на початку цього завдання віршах Юнуса Емре трапляються окремі граматичні форми, властиві тогочасній тюркській мові Середньої Анатолії і які залишилися лише в окремих діалектах сучасної турецької мови, частково – у сучасній азербайджанській мові, а частково й зникли (*bana seni gerek, dün ü günü, içem, düşem, öldüreler, külüm göğe savurular, toprağım anda, Yunus'dürür, maksudum, ger, görecek, beğler, korlar, giresi kapı, yiyesi yemek, göresi ışık*).

У творах Юнуса трапляються слова арабського і перського походження, утім, це лише ті слова, які на той час міцно вкорінилися в турецькій народній розмовній мові. Багато турецьких мовознавців вважають Юнуса Емре одним із засновників староанатолійської турецької мови (*Eski Anadolu Türkçesi*). Незаперечним є те, що поет зробив величезний внесок у становлення турецької мови як мови культури і літератури.

У своїх творах Юнус вдавався як до традиційного тюркського розміру віршування хедже, так і до запозиченого в арабів розміру аруз, базованого на довготі-короткості і відкритості-закритості складів; з погляду форми поет звичайно використовував двовірші (*beyit*) і чотиривірші (*dörtlük*), писав переважно іляхі, нутук і нефес.

Завдання 7.

Прочитайте наведені нижче твори Кади Бурханеддіна, здійсніть підрядковий переклад. Випишіть слова і граматичні конструкції, не властиві сучасній турецькій мові, знайдіть для них еквіваленти в сучасній турецькій мові. Один із творів турецькою мовою вивчіть напам'ять.

Kadı Burhaneddin

Hakk Ne Yazmış İse Ezelde Bolur (tuyuğ)

Hakk ne yazmış ise ezelde bolur
Göz neni ki görecek ise görür
İki âlemde Hak'a sığınmışuz
Tohtamış ne ola yâ Ahsah Temur

Hevâ ki Şol Senemün Zülfini Müşevveş İder (gazel)

Hevâ ki şol senemün zülfini müşevveş ider
Kohusını irürür bu dimâğuma hoş ider

Hevâsı varlığımun toprağın göğe savurur
Ağzının suyu yürekde yüz bin âteş ider

Eni ki zülfi keşişleri eyledi gönüle
Cihânda ancılayın işi kankı ser-keş ider

Bili kılı ne vücûdı ki saldı gîsûma
Zihî kol yarar onı özine ohşaş ider

Yüzünle gülşen içinde yanar gülün ciğeri
Anunçün ana sabâ şeb-nemün suyn reş ider

Sabâ hikâyet ider bülbüle cemâlünden
Kaçan ki yırtı yahasını gonca ol gaş ider

Ne ki iderse gözün dil-firîb ider sanemâ
Ne kılur ise saçun cümlesini dil-keş ider

Коментар. Кади Бурханеддін (1345 – 1398) – визначний державний діяч, правитель Сиваса (*Sivas*) із титулом султана і представник диванної літератури. Його справжнє ім'я – Бурханеддін Ахмет (*Burhaneddin Ahmed*), народився в Кайсері в 755 році Хіджри (1345 за християнським літочисленням). Кади Бурханеддін визнається класиком як турецької, так і азербайджанської літератури. Писав твори тогочасними турецькою і азербайджанською, а також перською мовами.

Диван його поезій (1393 рік), що складається з 1500 газелей, 20 рубаї, 119 туюгів, зберігається у Британському музеї і є єдиним примірником у світі, що дійшов до наших днів. Диван Кади Бурханеддіна, зокрема з погляду його значного обсягу, становить цінне джерело для вивчення як власне турецької (тюркської) літератури, так і для

дослідження історії, лексикології, граматики огузьких мов, передусім турецької і азербайджанської.

Кади Бурханеддін визнається одним із найбільш яскравих представників тюркської літератури XIV століття. Він, поряд із Насімі, про якого йтиметься нижче, вважається основоположником сучасної азербайджанської поезії і мав значний вплив на розвиток азербайджанської мови: цікаво, що з погляду лексичного наповнення його твори майже повністю ідентичні лексиці сучасної азербайджанської мови. Водночас турецькі дослідники беззастережно зараховують його до класиків турецької літератури (як, утім, і багатьох інших тюркомовних поетів – азербайджанських, узбецьких, перськомовних тощо, як-от: Несімі, Фузулі, Алішер Навої та інші поети).

Кади Бурханеддін був різнобічною особистістю, отримав дуже ґрунтовну освіту, прожив бурхливе життя, свідченням чого є те, що він фактично створив свою власну державу з центром у Сівасі й став її султаном, проправивши 18 років. Протягом свого султанату він вів війни (причому нерідкопереможні) із своїми найближчими сусідами: османським султаном Баезитом Блискавичним і правителем Держави білобаранних туркменів (Аккоюнлу) Кара Юлюк Османом. Під час однієї з битв із останнім Кади Бурханеддін був убитий, після чого його держава перестала існувати. Таке бурхливе життя, водночас, не завадило йому залишити широку творчу поетичну спадщину.

Кади Бурханеддін завоював славу своїми туюгамиі газелями, водночас у його поетичній спадщині немає жодної касиди. До того ж дослідники вважають його першим поетом, який започаткував такий поетичний жанр, як туюг, у диванній літературі. Цікаво, що в поезіях Кади Бурханеддіна, на відміну від тодішніх традицій віршування, автор не згадує свого імені чи махлясу (творчого псевдоніму). У своїх поезіях Кади Бурханеддін використовує просту розмовну тюркську мову свого регіону (ми згадували про її паралелі із сучасною азербайджанською мовою).

ЗРАЗКИ ТУРЕЦЬКОЇ МОВИ XV СТОЛІТТЯ (з творів народної і диванної поезії)

Завдання 8.

Прочитайте наведений нижче твір Хаджи Байрама Велі "Іляхі", здійсніть підрядковий переклад. Випишіть слова і граматичні конструкції, не властиві сучасній турецькій мові, знайдіть для них еквіваленти в сучасній турецькій мові. Вірш вивчіть напам'ять.

Насі Bayram Veli

İLAHİ

Bilmek istersen seni,
Can içre ara canı.

Geç canından bul anı,
Sen seni bil, sen seni.

Kim bildi efalini,
Ol bildi sıfatını.

Anda gördü zatını,
Sen seni bil, sen seni.

Görünen sıfatındır,
Anı gören zatındır.

Gayrı ne hacetindir,
Sen seni bil, sen seni.

Kim ki hayrete vardı,
Nura müstağrak oldu.

Tevhidi zatı buldu,
Sen seni bil, sen seni.

Bayram özünü bildi,

Bileni anda buldu.

Bulan ol kendi oldu,
Sen seni bil, sen seni.

Коментар. **Хаджи Байрам Велі** – турецький суфій і поет, засновник *тарикату Байраміє*. Хаджи Байрам народився в селищі неподалік Анкари в 1352 році (753 році Хіджри) й помер там само в 1429 році. Тобто він, як і Юнус Емре, жив і творив у Середній Анатолії, чим і пояснюються подібності (насамперед ідеться про подібності мови) творів обох поетів: Хаджи Байрам так само писав свої твори живою народною середньоанатолійською турецькою мовою й справив значний вплив на її подальший розвиток.

Його гробниця – в Анкарі біля мечеті Хаджи Байрам. Справжнє ім'я поета Нуман бин Ахмет, а *Хаджи Байрам* – його творчий псевдонім (*lakap*). Загалом наявність творчих псевдонімів – характерне явище в середовищі тюркських суфійських поетів. Хаджи Байрам був мурідом відомого на той час шейха *Хамід-і Велі (Сомунджубаба)* у Кайсері, який, за чутками, і нарік його іменем Байрам у знак того, що вони зустрілися під час Свята Жертвоприношення (*Курбан Байрами*). Після смерті свого вчителя і духовного наставника Хаджи Байрам у 1412 році повернувся до Анкари й оселився у своєму рідному селищі; саме цей рік і вважається роком заснування тарикату Байраміє.

Хаджи Байрам і його тарикаткористувалися значною повагою в тогочасному турецькому суспільстві й серед можновладців, про що може свідчити наявність спеціального фермана султана Мурата II, яким учні Хаджи Байрама Велі набували привілею не сплачувати податків і не нести військової повинності для того, щоб мати змогу займатися філософською діяльністю. За чутками, Хаджи Байрам напроочив Муратові II, що його син, Мехмет (майбутній Мехмет II Завойовник) завоює Константинополь. Цікаво, що Хаджи Байрам із своїми учнями присвячували себе не лише філософсько-поетичній діяльності, але й активно займалися сільським господарством. Суфійський осередок, яким керував Хаджи Байрам, притягував до себе багатьох тогочасних учених, суфіїв, народних поетів, як-от: Дамади Ешрефоглу Румі (*Damadi Eşrefoğlu Rumi*), Шейх Акбийик (*Şeyh Akbiyik*), Бичакчи Омер Сикіні (*Biçakçı Ömer Sikiñi*), Гьойнюклю Узун Селахаддін (*Göynüklü Uzun Selahaddin*), брати Язиджизаде Ахмет Біджан (*Yazıcızade Ahmed Bican*) і Мехмет Біджан (*Mehmed Bican*), учитель принца Мехмета Акшемседдін (*Akşemseddin*) та інші відомі постаті тогочасної Анатолії. І як ми згадували вище, Хаджи Байрам за свою ученість

користувався повагою і батька принца Мехмета, султана Мурата II, який навіть запрошував поета гостювати до себе.

Усе своє життя Хаджи Байрам, як й інші тогочасні суфійські учені й поети, присвятив пропагуванню ісламських цінностей. Він помер у 833 році Хіджри (1429 році за християнським літочисленням). Його гробниця, що біля названої його іменем мечеті в Анкарі, і досі є місцем паломництва мусульман і загалом відомим туристичним об'єктом. Заснований ним *тарикат* продовжив своє існування і після смерті Хаджи Байрама й навіть значно розширив свою діяльність.

Хаджи Байрам є продовжувачем суфійських і поетичних традицій Юнуса Емре і Хаджи Бекташа Велі, мова його творів виявляє ті самі особливості, що були описані нами в завданні, пов'язаному з Юнусом Емре: простота форми, близькість до народної мови, зрозумілість широким верствам простого люду. Водночас на відміну від Юнуса Емре, до нас дійшла незначна частина спадщини Хаджи Байрама Велі: лише чотири вірша, один із яких – найвідоміший – наведено вище. У цьому вірші йдеться про подвійну сутність людського "я": тілесну і божественну, первинність божественної сутності й необхідність подолання сутності тілесної та пізнання і досягнення сутності божественної.

Завдання 9.

Прочитайте наведені нижче поетичні твори Кайгусуза Абдала, здійсніть підрядковий переклад. Випишіть слова і граматичні конструкції, не властиві сучасній турецькій мові, знайдіть для них еквіваленти в сучасній турецькій мові. Один із віршів вивчіть напам'ять.

Kaygusuz Abdal

DOKUZ FELEK BİZİM SAYVANIMIZDIR

Dokuz felek bizim sayvanımızdır
Yedi kat yeryüzü seyranımızdır

Zira insan suretidir tonumuz
Kamu alem bizim hayranımızdır

Hakikat ol kadim sultan ki derler
Biz ona vücuduz ki canımızdır

Daim bu surete gelmeyi varmak
Yolumuzdur daim mihmanımızdır

Gözün aç bak bu vücut sadefinde
Kıymetli gevherüz Hâk kanımızdır

Senin hayale düştüğün ey münkir
Bizim bu suret-i imanımızdır

Bize bu saadet Hâktan erişti
Zira biz kuluz o sultanımızdır

Âşıklarız baş oynarız bu yolda
Hâk'ı inkar eden düşmanımızdır

Var ey münkir nice anlarsan anla
Severiz ışık bizim imanımızdır

Ser-âgâz eyle çağır el Sarayi
De ki bu ışık bizim imanımızdır

BUNDAN SANA NE

Ademi balçıktan yoğurdun yaptın,
Yapıp da neylersin, bundan sana ne
Halk ettin insani saldın cihana
Salıp da neylersin bundan sana ne

Bakkal mısın teraziye neylersin
İşin gücün yoktur gönül eğlersin
Kulun günahını tartıp neylersin
Geçiver suçundan bundan sana ne

Katran kazanını döküver gitsin
Mümin olan kullar didara yetsin
Emreyle yılanı tamuyu yutsun
Söndür şu ateşi bundan sana ne

Sefil düştüm bu alemde naçarım
Kıldan köprü yaratmışsın geçerim

Sol köprüden geçemezsem uçarım
Geçir kullarını bundan sana ne

Kaygusuz Abdal der cennet yarattın
Cehennem nice kulları attın
Nicesin ateş-i aşk ile yaktın
Yakıp da neylersin bundan sana ne.

Коментар. **Кайгусуз Абдал** – відомий турецький народний поет із суфійського ордену *Бекташі* кінця XIV – початку XV століть. Справжнє ім'я поета – Алаеддін Гайбі (*Alaeddin Gaybi*). Крім творчого псевдоніма *Кайгусуз*, у деяких поетичних творах він використовував ляскап*Серай* (*Serayi*). З одного з творів Кайгусуза можемо дійти висновку, що народився він орієнтовно в 1397–1398 роках. Відомостей про життя поета вельми мало, та й ті віднаходимо в напівлегендарних джерелах тарикату Бекташі.

Зокрема, одна з таких легенд розповідає нам про те, як майбутній суфій і поет, який був сином бея Аланії, став дервішем текке Абдала Муси, до обителі якого випадково потрапив під час переслідування оленя, якого він поранив під час полювання. Щойно Гайбі потрапив до текке, як ніяка сила, і навіть армія, послана його батьком – могутнім беєм, не змогла відірвати його від істинного служіння. Легенда каже, що поранений олень, якого переслідував хлопець, насправді був самим шейхом Абдалом Мусою, який прийняв подобу оленя, і саме це диво й стало причиною рішення майбутнього поета стати дервішем. Тоді йому, за переказами, було вісімнадцять років.

Як ми можемо зрозуміти з творів Кайгусуза, він багато подорожував Анатолією і Румелією (південною частиною Балкан). Після сорока років служіння шейх направив Кайгусуза разом із 40 дервішами до Єгипту, де вони створили текке, що стало прихистком для багатьох знедолених і нужденних. У Єгипті Кайгусуз Абдал помер і похований в одній із печер неподалік від Каїра. Точний рік його смерті невідомий, хоча існують непідтвержені достовірно припущення, що він помер у 1444 році. Водночас існує не підтверджене фактами припущення, що Кайгусуза Абдала поховано в безіменному саркофагу у гробниці Абдала Муси – там само, де спочивають його батько, матір і сестра. Ця легенда бере свій початок від Евлії Челебі.

Кайгусуз, як це вже стало традицією із часів Юнуса Емре, писав свої поетичні твори розмірами хеджеї аруз; крім того, його перу належить кілька відомих прозових творів, а також змішаних прозово-поетичних

творів. Поезії Кайгусуза, виконані арузом, зібрані в дивані, що містить близько двох сотень поетичних творів. Його ж народні поезії, написані розміром хедже, можна побачити у своєрідних антологіях, що мають назву *джонк* (*cönk*).

Серед найвідоміших поетичних творів Кайгусуза, крім згаданого дивану, надибуємо такі поезії, як: *Gülistan*, *Mesnevi-i Bab-ı Kaygusuz*, *Gevhername*, *Minbername*; серед прозових творів: *Budalaname*, *Kitab-ı Miglate*, *Vücutname*, *Cefriyye-i Kaygusuz*, *Esrar-ı Huruf*; серед змішаних прозово-поетичних творів: *Sarayname*, *Dilguşa*. Вершиною творчості поета вважається месневі *Гевхернаме* (приблизний переклад – "Перлини божественної мудрості"), яке складається із 71 бейта. Отже, бачимо, що творча спадщина Кайгусуза Абдала, порівняно з багатьма середньовічними суфійськими поетами, доволі обширна. Переважна більшість цих творів опрацьовує суфійські теми. Водночас значне місце в його творчій спадщині посідають так звані *текерлеме* (щось на зразок загадок-скоромовок), сатиричні, символічні вірші. Загалом Кайгусуза можна вважати адептом традицій, закладених Юнусом Емре. Дослідники зауважують, що поезії Кайгусуза виконані вишуканою, але простою тогочасною турецькою мовою.

Водночас слід зауважити, що в ті часи в Середній Анатолії немало суфійських поетів послуговувалися творчим псевдонімом *Кайгусуз*, тому немає достовірних джерел про те, чи всі твори, приписувані спадщині Кайгусуза Абдала, насправді належать його перу.

Кайгусуз Абдал входив до сонму провідних особистостей тарикату Бекташі й користується великою повагою. Мало не в кожній обителі Бекташі можемо побачити малюнок, на якому зображено Кайгусуза Абдала, біля ніг якого схилилися змія, скорпіон і лев. Послідовники цього релігійно-філософського вчення вважають Кайгусуза "наріжним каменем" суфізму Бекташі.

Твори Кайгусуза в доволі жвавій манері оповідають про різні питання і проблеми суфійського вчення, як-от: розум, душа, людське ество, божественне служіння тощо. Водночас майже всі вони мають дидактичний характер, тобто сповнені повчального змісту, а разом позначені гострою сатирою і їдким гумором. Окремі його твори написані у формі *іляхі* і *нутуку*, проте вершину поетичності й ліризму бачимо в його *месневі*.

Кайгусуз Абдал, без сумніву, є в повному розумінні суфійським народним поетом, поетом текке. Його твори, що відображують суфійське вчення алавітських текке Анатолії, виконані простою народною мовою

таким чином, що їхній зміст могли розуміти навіть безграмотні кочовики Середньої Анатолії.

Завдання 10.

Самостійно знайдіть інформацію і підготуйте доповідь про тюркський героїчний епос "Книга діда Коркута" (Dede Korkut Kitabı). Знайдіть оригінальний текст цього твору й порівняйте його мовні особливості із сучасною турецькою мовою. Знайдіть і прочитайте твір українською мовою¹.

Завдання 11.

Прочитайте наведену нижче газель Шейхі, здійсніть підрядковий переклад. Випишіть слова і граматичні конструкції, не властиві сучасній турецькій мові, знайдіть для них еквіваленти в сучасній турецькій мові. Вірш вивчіть напам'ять.

Şeyhî

GAZEL

Ölme gönül firaak ile Îsâ-nefes gelür
Yanma ciger figaan ile feryâd-res gelür

Can bülbili teferrüc-i dîdâr kılmasa
Fırdevs bostânı gözüne kafes gelür

Her bî-haber ne bile mahabbet safâsını
Nâ-merde aşk u derd hevâ vü heves gelür

Bilmez kimesne kaafîle-i dûstdan haber
Geh geh budur kulaguma bang-ı ceres gelür

Şeyhî ko peşpeşeyi dahı şebâzı kıl şikâr
Sîmürg-i himet olana âlem meges gelür

¹ Див. зокрема: Кононенко О. Біла юрта: міфологія та епос Туркменістану. –Х., 2012.

Коментар. Шейхі – відомий турецький диванний поет XV століття; рік його народження невідомий, помер поет приблизно в 1431 році. Його справжнє ім'я *Юсуф Сінануддін* (*Yusuf Sinanüddin*), послуговувався також творчим псевдонімом *Герміянлі¹ Шейхі* (*Germiyanlı Şeyhi*); свого часу відомий був також під іменем *лікар Сінан* (*Hekim Sinan*).

Народився поет у Кютах'ї, там само пройшло його дитинство, і в цьому ж місті його поховано. Могила поета знаходиться в селищі Чіфтепинар (*Çifteler*), що в семи кілометрах від Кютах'ї. Суфійську й медичну освіту він отримав в Ірані. Проте ще до подорожі до Ірану Шейхі був учнем відомого поета Ахмеді. Саме своїми медичними знаннями він передусім і прославився у свою епоху. Шейхі був дервішем в обителі Хаджи Байрама Велі, і його творчість зазнала значного впливу останнього. Лікар і поет був наблизений до султанського двору й у часи султана Мурата II був лейб-медиком (придворним медиком).

Шейхі зараховують до ранніх представників диванної літератури й уважають таким, що зробив значний внесок у її подальший розвиток. Поряд із поетичними творами перу Шейхі належить кілька медичних трактатів. До поетичної спадщини поета належить диван, а також месневі *Hüsrev ü Şirin* (здійснений на замовлення Мурата II переклад тогочасною турецькою мовою однойменного твору Нізамі, не завершений, переклав близько тисячі бейтів) і месневі *Harname*.

Останній твір цікавий тим, що засновується на реальних подіях, що сталися із поетом (принаймні так кажуть наявні джерела). Лікар Сінан досяг успіху в лікуванні хвороби султана Мехмета Челебі, який занедужав під час Караманського походу 1415 року, у вдячність за що султан подарував йому як *тимар* селище Докузлар. Попередній господар селища, зібравши людей, напав на поета по дорозі до свого тимару, побив і прогнав його.

Месневі *Хюсрев і Ширін* протягом тривалого часу мало дуже велику популярність серед читачів, про що свідчить, зокрема, той факт, що воно дійшло до нашого часу в багатьох списках і навіть уже в республіканський період пережило кілька видань у редакції відомого тюрколога проф. Ф. Тімурташа.

Як і всі тогочасні диванні поети, Шейхі виріс на творах класичної перської літератури й, відповідно, у його творчості відчувається вплив цієї літератури. Теми творів Шейхі – суспільне й релігійне життя того часу, життя пророків, суфійська культура й вірування. Водночас мусимо зазначити, що твори Шейхі мають переважно світський (тобто не

¹ *Герміян* – анатолійський бейлік зі столицею в місті Кютах'я, створений після розпаду Конійського султанату змішаною групою курдсько-огузьких племен.

релігійний і не філософсько-суфійський характер), і саме останніми він прославився, справивши значний вплив на подальший розвиток диванної літератури нерелігійного змісту.

Шейхі вважається започатковувачем турецької (османської) класичної диванної літератури й, водночас, узірцем для поетів подальших століть. Звідси й літературно-мовні особливості його творів – це можна побачити навіть із наведеної як приклад газелі: використання арузу (причому доволі складних і незвичних для тогочасної турецької літератури розмірів) із значною кількістю арабських і перських запозичених елементів на лексичному і граматичному рівнях. На відміну від творів представників народної поезії (ашугів, озанів), поетів текке, твори Шейхі, як і переважної більшості інших поетів диванної літератури, не могли бути зрозумілими пересічним мешканцям Анатолії.

ЗРАЗКИ ТУРЕЦЬКОЇ МОВИ XVI СТОЛІТТЯ (з творів народної і диванної поезії)

Завдання 12.

Прочитайте наведені нижче поетичні твори Пір Султана Абдала, здійсніть підрядковий переклад. Випишіть слова і граматичні конструкції, не властиві сучасній турецькій мові, знайдіть для них еквіваленти в сучасній турецькій мові. Один із віршів вивчіть напам'ять.

Pir Sultan Abdal

ALÇAKTA YÜKSEKTE YATAN ERENLER

Alçakta yüksekte yatan erenler,
Yetişin imdada aldı dert beni
Başım alıp hangi yere gideyim?
Gittigim yerlerde buldu dert beni.

Oturup benimle ibadet kıldı,
Yalan söyledi de yüzüme güldü.
Yalın kılıç olup üstüme geldi,
Çaldı bölük bölük, böldü dert beni.

Üstümüzden gelen boran kış gibi,
Yavru şahin pençesinde kus gibi,
Seher çağı bir korkulu düş gibi,
Çağırta çağırta aldı dert beni.

Abdal Pîr Sultan'ım, gönlüm hastadır,
Kimseye diyemem, gönlüm yastadır.
Bilmem deli oldu, bilmem ustadır,
Şöyle bir sevdaya saldı dert beni.

BUGÜN YARDAN HABER GELDİ

Bugün Yardan Haber Geldi
Bir Bir Yandan Bir Bir Yandan
Eğildim Bir Buse Aldım

Bir Bir Yandan Bir Bir Yandan

Güzel Olanı Severler
Yanağından Gül Dererler
Kulakta Mengiç Küpeler
Bir Bir Yandan Bir Bir Yandan

Baş Koydum Yarin Dizine
Uykular Girmez Gözüme
Ağ Ellerin Sür Yüzüme
Bir Bir Yandan Bir Bir Yandan

Şekerden Şerbet Ezerler
İnce Tülbenkten Süzerler
Dört Yanım Almış Güzeller
Bir Bir Yandan Bir Bir Yandan

Pir Sultanım Gel Yanıma
Seni Sarayım Canıma
Dola Kolların Boynuma
Bir Bir Yandan Bir Bir Yandan

Коментар. **Пір Султан Абдал** – видатний турецький народний поет (ашуг / ашик, озан, тобто поет, що виконував поетичні твори під *саз*) XVI століття з алавітського *тарикату Бекташі (Alevî-Bektaşî)*. Справжнє його ім'я – *Хайдар*. Переважна більшість його життя пройшла в селі Баназ у районі Їлдизелі, що у віляєті Сівас. Пір Султан – легендарна серед народних мас постать, оскільки, за численними джерелами, він був одним з очільників антифеодальних повстань *кизилбашів*, що виникали в XVI столітті в різних районах Анатолії. Пір Султан пером і мечем боровся проти соціального гніту феодалів, проти тиранії, за ствердження рівності й справедливості.

Водночас, заради справедливості, зауважимо, що існує й інший погляд на революційну (чи бунтівну) діяльність Пір Султана, згідно з яким він був своєрідним шпигуном іранського шаха й підбурював народ на бунти проти османського панування. І це цілком імовірно, оскільки для алавітів, які належали до шийтського відгалуження ісламу, саме шах, а не сунітський османський султан, був справжнім духовним лідером. Швидше за все, і той, і інший погляди відповідають істині.

Роблячи невеличкий історичний екскурс, згадаємо, що османсько-іранські війни почалися ще за часів засновника іранської шахської династії Сефевідівшаха Ісмаїла I і продовжилися в період царювання його сина шаха Тахмасіба I, який саме й був згаданим вище шахом; він вів війни з тогочасним османським султаном Сулейманом Законодавцем (Сулейманом Пишним). Тричі – у 1534, 1535 і 1548 роках – османські війська вдиралися до Персії і, як результат, іранський шах зазнав поразки, і Держава Сефевідів втратила контроль над територією сучасного Іраку (включно з Багдадом). При цьому однією з ключових причин конфліктів між двома державами була саме релігійна нетерпимість між шахами-шиїтами і султанами-сунітами. Лише в 1555 році було укладено мирний договір, згідно з яким османи отримали Західну Грузію, північну курдську і туркменську частини Іраку й частину Вірменії.

У часи зіткнення інтересів іранського шаха і османського султана й перемінних військових успіхів, кажуть, Пір Султан обстоював інтереси шаха й навіть був його офіційним представником у своїй місцині, за що, зрештою, і поплатився життям.

Поет був схоплений, ув'язнений і пізніше повішений. Його поезія – це літопис народного руху, народних бунтів. Образ поета протягом багатьох століть є символом боротьби за волю народу чи волю шиїтів-алавітів – зрештою в тогочасній Анатолії відділити релігію від людини, напевне, було неможливо. З його іменем пов'язано безліч легенд, пісень, плачів. У 1969 році драматург Ерол Той присвятив поетові театральну постановку, яка й досі йде на турецьких сценічних підмостках.

За повір'ям, поета стратили в містечку, що зараз має назву *Кечелі* (у віляєті Сівас), а тоді мало назву Кечібулан; після повішення Пір Султана це містечко тривалий час називалося Дарааджи (тобто "шибениця"). Поет, найімовірніше, був похований прямо на місці страти (оскільки тіла страчених злочинців влада родичам не віддавала), а місце його поховання за наказом представника місцевої влади було закидано камінням на знак зневаги. Існують й інші версії щодо місця його поховання, але вони мають характер непідтвердженого припущення.

Крім соціальних тем, Пір Султан, як і будь-який народний суфійський поет, у своїх творах опрацьовував теми любові до Аллаха, Пророка Мухаммеда, Праведного халіфа Алі, дванадцяти імамів (тобто теми, традиційні для алавітів), сім'ї Пророка Мухаммеда (*Ахль аль-Байт*, *Ehl-i Beyt*). Переважна більшість його поезій виконана у вигляді нефесу (*nefes*), що як за формою, так і за змістом фактично відповідає іляхі, з якими ми вже зіштовхувалися вище (нефес – це назва, яка

прийнята для позначення іляхі в поезії алавітів-бекташі). Прикметною рисою творчості Пір Султана є те, що вона (творчість) не зазнала впливу диванної літератури, що позначилося на поезіях багатьох інших народних турецьких поетів.

Пір Султана зараховують до *Великої сімки* турецьких народних поетів-озанів (*Yedi Ulu Ozan*), які у своїх творах відтворили й донесли до широких народних верств ключові постулати алавітського вчення. До цієї сімки, крім Пір Султана, входять: *Сейїд Імадеддін Несімі* (XIV століття), *Єміні* (XV століття), *Фузулі* (XVI століття), *Шах Ісмаїль Хатаї* (XVI століття), *Вірані* (XVI століття), *Кул Хікмет* (XVI століття). Ці семеро поетів становлять символ традиційної тюркської анатолійської культури й релігійно-філософських поглядів.

Про життя Пір Султана Абдала достовірних відомостей обмаль. Точні роки його народження і смерті невідомі. Інформацію ми можемо почерпнути хіба що з його власних віршів, народних переказів, напівлегендарних історій, що передавалися протягом століть із вуст у уста, та й із оповідок про нього інших народних поетів-озанів.

З переліченого найбільш цінним джерелом, без сумніву, є його власні поетичні і прозові твори, адже він, на відміну від багатьох згадуваних нами тут поетів, писав не просто вірші, що містять постулати релігійно-філософських поглядів і переконань того релігійного ордену-тарикату, до якого належав поет; його поезії переважно позбавлені абстрактності роздумів – палка й пристрасна натура Пір Султана знаходила вихід у конкретиці його поезій: він описував життя, яким воно є, описував те, що він і народ переживають, злигодні, з якими вони зіштовхуються. А злигоднів, напевне, було немало, адже поет народився у високогірному аулі (Баназрозташований на висоті 1700 метрів над рівнем моря) біля підніжжя гори Їлдиз. Аул складався з одноповерхових будиночків, напівутоплених у ґрунт задля збереження тепла. Баназькі селяни й досі шанують як святиню будинок, в якому, за повір'ям, жив Пір Султан, великий камінь, на якому, кажуть, любив посидіти й погомоніти із друзями поет.

Існуює повір'я про те, що Пір Султан був прямим нащадком роду Пророка Мухаммеда, а хтось каже, що він походив із давнього еменського роду. Заради справедливості варто зазначити, що багато відомих суфійських поетів, надто ж тих, яких зараховують до *Великої сімки*, стверджували про своє походження від роду Пророка, і робили це, найпевніше, для підвищення свого авторитету серед парафіян відповідного тарикату. Найбільш достовірні дані стверджують, що поет походить із туркменського роду, батьківщиною якого є Хорасан і який

перекочував до Анатолії, до околиць Сіваса, через іранський Азербайджан.

Відмінністю творчості Пір Султана від творів інших суфійських поетів є те, що він ніколи не вдавався у глибини або інтерпретації суфійських тем. Дослідники його творчості із значною мірою імовірності стверджують, що Пір Султан, попри те що був писемним, не набув глибокої освіти поза межами тих базових знань, які йому могла дати освіта текке. Поза свого роду "стандартними" для будь-якого тарикату темами, як-от: історія халіфів, легенди про життя пророків і мусульманських святих, правила життя релігійної обителі поет надто не цікавився тогочасною ісламською проблематикою.

Творча спадщина Пір Султана налічує більше ста поезій (у першому повномасштабному дослідженні його творчості в 1929 році було зібрано 105 поезій). Водночас дослідники вагаються щодо безсумнівної належності всіх цих поезій власне перу Пір Султана. Залишається достеменно невідомим, які з них дійсно написав він, а які з них від його імені були написані іншими поетами (з огляду на безмежну повагу до поета в народних масах така тенденція приписування віршів Пір Султанові тривала протягом значного часу). Лінгвістичний і літературний аналіз демонструють значні відмінності як змістового, так і формального характеру в поезіях, приписуваних авторству Пір Султана.

Переважна більшість поезій Пір Султана виконана восьми й одинадцятискладовим хедже; набагато рідше трапляється семискладовий хедже. Цікаво, що в його творчій спадщині немає жодної поезії, виконаної арузом (що є зайвим свідченням його недостатньо глибокої освіти). Авторству Пір Султана приписується одна газель, тоді як усі інші поезії виконані традиційними чотиривіршами у вигляді кошма або семаї. Автор переважно використовував напівриму (*yarım kafiyе, yarım uyak*), а також вдавався до редифу (*redif*). Перелічені формальні особливості поезії Пір Султана підтверджують, що його твори спеціально створювалися для виконання в музичному супроводі саза.

Мова творів Пір Султана – це тогочасна народна розмовна турецька мова. Слова іншомовного походження використовувалися лише в тій пропорції, яка дозволяла належно описувати соціально-політичні реалії суспільного життя, а також життя його тарикату.

Завдання 13.

Прочитайте наведені нижче поетичні твори Кьороглу, здійсніть підрядковий переклад. Випишіть слова і граматичні конструкції, не

властиві сучасній турецькій мові, знайдіть для них еквіваленти в сучасній турецькій мові. Один із віршів вивчіть напам'ять.

Köroğlu

KIR ATIM

Kır atım meydan yerinde
Gezer horlayı horlayı
Bir kötü az bin kavgadan
Kaçar zorlayı zorlayı

Kır ata yakışır bunlar
Yiğit geyer demir donlar
Ak gövdeden kızıl kanlar
Akar şorlayı şorlayı

Köroğlu der al kanları
Yere serer çok canları
Eğri kılıç düşmanları
Kırar parlayı parlayı

BENDEN SELAM OLSUN

Benden selam olsun Bolu Bey'ine
Çıkıp şu dağlara yaslanmalıdır
Ok gıcirtısından kalkan sesinden
Dağlar seda verip seslenmelidir.

Düşman geldi tabur tabur dizildi
Alnımıza kara yazı yazıldı
Tüfek icad oldu mertlik bozuldu
Eğri kılıç kında paslanmalıdır.

Köroğlu düşer mi yine şanından
Ayırır çoğunu er meydanından
Kır at köpüğünden düşman kanından
Çevrem dolup şalvar ıslanmalıdır.

HEMEN MEVLA İLE

Hemen mevla ile sana dayandım
Arkam sensin kal'am sensin dağlar hey
Yoktur senden gayri kolum kanadım
Arkam sensin kal'am sensin dağlar hey

Yüce yüce tepesinden yol aşan
Gitmez oldu gönlümüzden endişen
Mürüvvetsiz beyden yeğdir dört köşen
Arkam sensin kal'am sensin dağlar hey

Hep sınıdım Osmanlı'nın alını
Bulamadım hergiz gönlüm alanı
Anıcağız sevdiğimin halini
Arkam sensin kal'am sensin dağlar hey

Köroğlu der tepelerden bakarım
Gözlerimden kanlı yaşlar dökerim
Bunca yıldır hasretini çekerim
Arkam sensin kal'am sensin dağlar hey

Коментар. **Кьороглу** – видатний і водночас напівміфічний турецький народний поет – озан XVI століття, який жив у містечку Дьортдіван віляету Болу (мається на увазі не сучасне місто Болу, а історична назва території між Ерзурумом і Ерзінджаном). Серед народних поетів тієї доби Кьороглу вирізняється як символ свободи й боротьби за волю. Основні теми його яскравої поезії – звитяжність, мужність, дружба, кохання, любов до природи. Поезії Кьороглу написані простою народною турецькою мовою. Деякі дослідники стверджують, що поет Кьороглу, про якого йдеться в цьому контексті, був вихідцем із середовища яничарів, а його справжнє ім'я було Алі Рушен (*AliRuşen*). Жив він у другій половині XVI, а можливо, й на початку XVII століття: точні дати його життя невідомі. Є певні відомості про те, що в часи султана Мурата III (друга половина XVI століття) він брав участь в іранських походах османської армії.

Поет Кьороглу має доволі особливе місце в історії Туреччини й у народній пам'яті, оскільки його образ міцно поєднався з образом однойменного турецького (тюркського) національного героя. Цей національний герой, який, за народними віруваннями, також жив у районі Болу, для турецького народу є таким само символом боротьби з

ненависними беями, із кривдниками простого народу, як Кармелюк для українців чи Робін Гуд для англійців, і вірогідно, саме він став прообразом героя в однойменному епічному творі XVII століття. Зауважимо, що відтворений в епосі образ народного месника Кьороглу поширений у багатьох тюркських народів і навіть у грузинів, вірменів, таджиків. Це збірний образ, що символізує боротьбу з утисками народу з боку можновладців¹.

Народний месник Кьороглу (тобто "син сліпого"), за переказами, взяв собі таке ім'я, оскільки місцевий правитель-бей свого часу осліпив його батька, який служив у нього конюхом, через те що він не вповодив приведених йому коней. Водночас є й інша, зовсім фантастична легенда. Мовляв, розбійник взяв собі таке ім'я *Короглу* (*Koroğlu* від *kor-* (заст.) "могила, прах", (суч.) "вугілля"), оскільки його мати, коли вона була ним вагітна, була живою похована, проте майбутньому епічному героєві пощастило народитися і вибратися з могили.

Така "спаяність" озана Кьороглу з народним героєм значною мірою ускладнює ідентифікацію особистості розглядуваного нами поета. Також не полегшує завдання і той факт, що в тогочасному поетичному світі творчий псевдонім (лякап, або махляс) Кьороглу був доволі поширений через ту саму причину: багато поетів брали собі ім'я легендарного героя. Проте переважна більшість із них зникли в жерлі швидкоплинного часу. Сьогодні ми, крім озана Кьороглу, знаємо ще й поета-мариніста XVI чи XVII століття Левента (тобто моряка) Кьороглу, який багато подорожував морем і, відповідно, писав поезії на морську тематику, що й дійшли до нас.

Отже, точно не відомо, чи був розбійник Кьороглу, що жив в околицях Болу, тією самою особою, що й поет Кьороглу, чи це були різні люди й чи існував саме в Болу цей благородний розбійник. Так само зі стовідсотковою імовірністю не можна стверджувати, чи існував взагалі такий поет, чи поетична спадщина, що йому приписується, є витвором багатьох авторів. Можливо, легенда наділила поета, з огляду на бунтівний зміст його поезії, певними рисами народного героя, а можливо, й дійсно поет був тим самим героєм і в перервах між своїми звитягами знаходив час і для поезії. Можливо також, що поет просто взяв собі ім'я легендарного героя, аби підвищити свій статус в очах простого люду й,

¹ Докладніше див.: Гороглы. – Ашгабат, 1958; Кёроглу. Азербайджанский народный эпос. – Баку, 1959; *Карыев Б. А.* Эпические сказания о Кёр-оглы у тюркоязычных народов. – М., 1968; Гер-оглы. Туркменский героический эпос / Эпос народов СССР. – М., 1983; *Карыева А. Б.* Поэтическая система эпоса "Героглы". – Ашхабад, 1990.

оспівавши волю й подвиги героя, долучитися до його слави. Така плутанина в ідентифікації конкретних і легендарних особистостей пов'язана з нестачею достовірних історичних відомостей, а також і з певною плутаниною, що її внесли в питання дослідники творчості й життя Кьороглу.

Відповідей на ці запитання немає. Єдине, що можна стверджувати достовірно, це те, що в автора розглядуваних нами тут творів дійсно був певний конфлікт з правителем (султанським намісником) у Болу, про що свідчать його окремі поезії. Це, напевне, і стало зрештою причиною або ж ототожнення його із розбійником Кьороглу, або ж того, що він сам став на шлях благородного розбою, захисту знедолених від свавілля місцевих "царьків".

Поет Кьороглу зараховується до ашугів, точніше озанів, тобто народних поетів, чії вірші виконуються в музичному супроводі саза. Водночас його творчість істотно різниться від творчості інших описуваних вище народних поетів, оскільки він не був вихідцем із текке, тобто не був суфійським поетом. Творчий доробок Кьороглу, що дійшов до наших днів, становить близько 25 поезій. Його вірші, як це й властиво озанові, виконані розміром хедже(восьмискладовим і одинадцятискладовим).

Мова його творів – проста тогочасна турецька народна мова; трапляються іншомовні запозичення, утім, лише ті, що на той час уже міцно вкорінилися в розмовній турецькій мові (*cenk, harbi, gürz, mızrak, heng, nişane, firsat* тощо).

У творах трапляються властиві тогочасній турецькій мові форми й конструкції (вони подекуди й сьогодні залишилися в середньо- і північноанатолійських турецьких діалектах, а деякі з них для сучасної азербайджанської мови становлять норму): *yürün – yürüyün, vermen – vermeyin, edek – edelim, eyi – iyi* тощо.

Завдання 14.

Прочитайте наведені нижче тазель і касиду Фузулі, здійсніть підрядковий переклад. Випишіть слова і граматичні конструкції, не властиві сучасній турецькій мові, знайдіть для них еквіваленти в сучасній турецькій мові. Газель вивчіть напам'ять.

Fuzûlî

“MAZ MI” REDİFLİ GAZEL

Beni cânndan usandırdı cefâdan yâr usanmaz mı
Felekler yandı âhımdan murâdım şem'i yanmaz mı

Kamu bîmârına cânân devâ-yi derd ider ihsân
Niçin kılmaz mana dermân meni bîmâr sanmaz mı

Gamım pinhân dutardum ben dediler yâre kıl rûşen
Desem ol bî-vefâ bilmen inanur mı inanmaz mı

Şeb-i hicrân yanar cânım döker kan çeşm-i giryânım
Uyayır halkı efgânım kara bahtım uyanmaz mı

Gül-i ruhsârına karşı gözümde kanlu akar su
Habîbüm fasl-ı güldür bu akarsular bulanmaz mı

Değildim ben sana mâil sen ettin aklımı zâil
Mana ta'n eyleyen gâfil seni görgeç utanmaz mı

Fuzûlî rind-i şeydâdır hemîşe halka rüsvâdır
Sorun kim bu ne sevdâdır bu sevdâdan usanmaz mı

Su Kasidesi – Kasîde der-Na't-ı Hazret-i Nebevî

Saçma ey göz eşkden gönlümdeki odlara su
Kim bu denlü dutuşan odlara kılmaz çâre su

Âb-gündür günbed-i devvâr rengi bilmezem
Yâ muhît olmuş gözümde günbed-i devvâra su

Zevk-i tîgünden aceb yoh olsa gönlüm çâk çâk
Kim mürûr ile bıragur rahneler dîvâre su

Vehm ilen söyler dil-i mecrûh peykânun sözün
İhtiyât ilen içer her kimde olsa yâre su

Suya virsün bâğbân gülzârı zahmet çekmesün

Bir gül açılmaz yüzün tek verse min gül-zâra su

Ohşadabilmez gubârını muharrir hattuna
Hâme tek bahmahdan inse gözlerine kare su

Ârızun yâdıyla nemnâk olsa müjgânum nola
Zâyi' olmaz gül temennâsıyla viemek hâre su

Gam günü etme dil-i bîmârdan tîgün dirîğ
Hayrdur vermek karanu gicede bîmâra su

İste peykânın gönül hecrinde şevkum sâkin et
Susuzam bir kez bu sahrâda menüm-çün are su

Men lebün müştâkıyam zühhâd kevser tâlibi
Nitekim meste mey içmek hûş gelür hûşyâre su

Ravza-i kûyuna her dem durmayıp eyler güzâr
Âşık olmuş gâlibâ ol serv-i hûş,-reftâre su

Su yolın ol kûydan toprag olup dutsam gerek
Çün rakîbümdür dahi ol kûya koyman vare su

Dest-bûsı arzûsıyla ger ölsem dôtlar
Kûze eylen toprağum sunun anunla yâre su

Serv ser-keşlük kılur kumrı niyâzından meger
Dâmenin duta ayağına düşe yalvare su

İçmek ister bülbülün kanın meger bir reng ile
Gül budağınun mizâcına gire kurtare su

Tıynet-i pâkini rûşen kılmış ehl-i âleme
İktidâ kılmış târîk-i Ahmed-i Muhtâre su

Seyyid-i nev'-i beşer deryâ-yı dürr-i ıstıfâ
Kim sepüpdür mu'cizâtı âteş-i eşrâre su

Kılmağ için tâze gülzâr-ı nübüvvet revnakın
Mu'cizinden eylemiş izhâr seng-i hâre su

Mu'cizi bir bahr-i bî-pâyân imiş âlemde kim
Yetmiş andan min min âteş-hâne-i küffâre su

Hayret ilen barmağın dişler kim itse istimâ
Barmağından virdüği şiddet günü Ensâr'e su

Dôstı ger zehr-i mâr içse olur Âb-ı Hayât
Hasmı su içse döner elbette zehr-i mâre su

Eylemiş her katreden min bahr-ı rahmet mevc-hîz
El sunup urgaç vuzû' için gül-i ruhsâre su

Hâk-i pâyine yetem der ömrlerdir muttasıl
Başını daşdan daşa urup gezer âvâre su

Zerre zerre hâk-i dergâhına ister sala nûr
Dönmez ol dergâhdan ger olsa pâre pâre su

Zikr-i na'tun viradini dermân bilür ehl-i hatâ
Eyle kim def-i humâr için içer mey-hâre su

Коментар. **Фузулі (Фізулі)** – один із найвідоміших тюркських диванних поетів, який вважається класиком турецької (османської) і азербайджанської літератури. Фузулі – творчий псевдонім (лякап) поета, а справжнє його ім'я – *Мехмет бин Сулейман* (на арабський манер – *Мухаммед ібн Сулейман*, на азербайджанський манер – *Сулейман огли Магомед*).

Фузулі родом із території сучасного Іраку, який у XVI столітті почергово входив до складу Держави Білобаранних туркменів (*Аккоюнлу*, або *Агкоюнлу*), Держави Сефевідів, Османської Імперії. Існують кілька припущень щодо його місця народження: називають райони міст Кербала, Неджеф або Керкук. Фузулі відомий як лірик, який писав свої поезії тогочасною тюркською (азербайджанською) мовою, а також арабською і перською. Народився в 1483 р., помер у 1556 р. під час епідемії чуми.

Сам махляс Фузулі може бути зрозумілий як "доброчесний, цнотливий" (якщо зіставляти його з тим самим коренем, що й слово *fazilet* – *доброчесність*). З іншого боку, деякі дослідники творчості поета стверджують, що він взяв цей лякап після довгих пошуків і зміни кількох інших творчих псевдонімів із метою, щоб його не взяв ніхто інший і щоб у

майбутньому ніхто не зміг сплутати його з іншими поетами (як це інколи відбувалося – згадаємо творчість Кайгусуза Абдала). А ніхто інший не взяв би його через те, що саме слово *fuzuli* означає "нікому не потрібний, зайвий, недоречний". Згадаймо, що з таким значенням це слово використовується і в сучасній турецькій мові, наприклад: *fuzuli iş – нікому не потрібна, зайва робота*.

Відомостей про життя поета небагато. За наявними даними, дитинство та й усе життя поета минало у труднощах, можна навіть сказати у злиднях, що не могло не відбитися на тематиці й стилістиці його творів: усі вони позначені тугою, ідеєю самотності, болем розлуки й водночас невичерпним ліризмом. Турецькі літературознавці вважають, що за ліризмом Фузулі не має собі рівних – його поезії можна порівняти хіба що з творами Юнуса Емре, а за рівнем поетичної майстерності Фузулі перебуває в одному ряду з такими майстрами світового рівня, як Хафіз і Алішер Навої. Так само, як і в Юнуса Емре, у творах Фузулі часто натрапляємо на ідею *вісаля*, тобто єднання з Богом, божественної любові (*ilâh-i aşk*).

Творча спадщина Фузулі доволі багата: до нашого часу дійшов його диван, поема-месневі "Лейла і Меджнун" (складається з 3096 бейтів), месневі "Гашиш і вино" (*Beng ü Bade*, складається з 444 бейтів), прозовий твір "Скарга" (*Şikayetname*), багато інших творів; особливо Фузулі відомий своїми газелями і касидами.

Şikayetname навіть у сьогоденній Туреччині є одним з найбільш відомих творів Фузулі. Насправді цей твір являє собою лист, написаний поетом відомому в той час державному діячеві й історику Джеляльзаде Мустафі Челебі (за іншими припущеннями – самому султанові). У листі поет скаржився на бюрократичну систему й чиновників Османської імперії. На честь завоювання султаном Сулейманом Законотворцем Багдада у 1534 році Фузулі написав і підніс султанові касиду, за яку султан розпорядився нагородити поета 9 *акче* (дрібними срібними монетами), проте поет так і не зміг "вибити" цю нагороду з чиновників. І навіть сьогодні фраза з цього його твору *Selam verdim rüşvet değildir diye almadılar* є розхожою і широко використовуваною для характеристики бюрократичної системи й чиновницького свавілля. В оригінальному творі фрагмент, з якого взято цю фразу, звучить так: *Selâm virdim rüşvet değildir deyu almadılar. Hükm gösterdim fâ'idesizdir deyu mültefit olmadılar. Eğerçi zâhirde sûret-i itâ'at gösterdiler ammâ zebân-ı hâlle cemî' su'âlime cevâb virdiler*. Як бачимо, за стільки століть нічого не змінилося у ставленні державних чиновників до простих людей – та й не лише в Туреччині.

Попри те що всім творам диванної літератури властива складна мова, принаймні порівняно з тогочасною розмовною турецькою мовою, поезії Фузулі, на думку дослідників його творчості, виявляють з погляду мовних особливостей значно більшу простоту, ніж твори інших диванних поетів. Хоча, безумовно, з погляду сучасної азербайджанської чи турецької мов вони все одно складні для розуміння. У творах поета подекуди трапляються народні й навіть просторічні вирази з тогочасної тюркської мови.

ЗРАЗКИ ТУРЕЦЬКОЇ МОВИ XVII СТОЛІТТЯ (з творів народної і диванної поезії)

Завдання 15.

Прочитайте наведені нижче поетичні твори Караджаоглана, здійсніть підрядковий переклад. Випишіть слова і граматичні конструкції, не властиві сучасній турецькій мові, знайдіть для них еквіваленти в сучасній турецькій мові. Один із віршів вивчіть напам'ять.

Karacaoğlan

VAR GİT ÖLÜM

Ölüm ardıma düşüp de yorulma
Var git ölüm bir zaman da gene gel
Akıbet alırsın komazsın beni
Var git ölüm bir zaman da gene gel

Şöyle bir vakitler yiyip içerken
Yiyip içip yaylalarda gezerken
Gene mi geldin ben senden kaçarken
Var git ölüm bir zaman gene gel

Çıkıp boz kurtlayın ulaşamadım
Yalan dünya sana çıkışamadım
Eşimle dostumla buluşamadım
Var git ölüm bir zaman da gene gel

Karac' oğlan der ki derdim pek beter
Bahçede bülbüller şakıyıp öter
Anayı atayı dün aldın yeter
Var git ölüm bir zaman gene gel

YÜRÜ BİRE YALAN DÜNYA

Yürü bire yalan dünya
Sana konan göçer bir gün
İnsan bir ekine misal

Seni eken biçer bir gün

Ağalar içmesi hoştur
O da züğürtlere güçtür
Can kafeste duran kuştur
Elbet uçar gider bir gün

Aşıklar der ki n'olacak
Bu dünya mamur olacak
Haleb'i Osmanlı alacak
Dağı taşa katar bir gün

Yerimi serin bucağa
Suyumu koyun ocağa
Kafamı alin kucağa
Garip anam ağlar bir gün

Yer yüzünde yeşil yaprak
Yer altında kefen yırtmak
Yastığımız kara toprak
O da bizi atar bir gün

Bindirirler cansız ata
İndirirler tuta tuta
Var dünyadan yol ahrete
Yelgin gider salın bir gün

Karac'oğlan der nasıma
Çok işler gelir başıma
Mezarımın baş taşına
Baykuş konar öter bir gün

Коментар. **Караджаоглан** (1607 – 1679 / 1689)– один із найбільш відомих турецьких народних поетів. Немає точної інформації щодо місця його народження, хоча більшість дослідників схиляються до думки, що він народився в одному із сіл віляету Османіє. Справжнє ім'я поета достеменно невідоме; існують варіанти, що його звали *Сімаїль*, *Халіль* чи *Хасан* (принаймні двома останніми іменами він вряди-годи називає себе у своїх поезіях). Є відомості про те, що він походив з одного з кочових туркменських племен і зростав сиротою.

Значну частину свого життя поет провів, подорожуючи із сазом Анатолією (Анкара, Кайсері, Конья, Караман, Адана, Діярбакир, Мардін, Халеп тощо), а також чужинськими краями (Єгипет, Сирія, сьогоденний Ліван, Румелія тощо). Отже, тривалий час він провів на чужині, звідки й мотиви його поезій.

Основні теми творів Караджаоглана – любов, природа, самотність, життя на чужині, зустріч після тривалої розлуки. Дослідники творчості поета відзначають надзвичайний реалізм його творів і кажуть, що поет привніс нові тенденції, форми й теми до турецького народного вірша. Поетичним новаторством позначені його твори про земну любов до жінки – у багатьох його поезіях навіть натрапляємо на імена жінок, в яких він закохувався протягом свого життя. Отже, основна тема його поезій, поряд із звичною для представника кочовиків темою природи, – це кохати і бути коханим; дослідники творчості Караджаоглана віднаходять у його поезіях своєрідний прихований еротизм.

Поезії Караджаоглана, як й інші твори турецької народної літератури, виконані розміром хедже, найчастіше автор вдавався до одинадцятискладового і восьмискладового хедже; з погляду особливостей римування найчастіше натрапляємо на напівриму й, рідше, на реди́ф. Його поезії за формою дуже близькі до творів народної літератури, як-от: *мані, семаї, тюркю, кошма, варсаги*. У творчій спадщині поета немає творів, виконаних арузом. Творча спадщина Караджаоглана, що дійшла до наших днів, налічує більш ніж п'ять сотень поезій.

Турецька мова його поезій – проста, чиста народна мова того часу. Поезії Караджаоглана не зазнали впливу диванної літератури й літератури *текке*. Відповідно в його творах немає елементів суфійської містики. Мова його творів – розмовна турецька мова мешканців тогочасної Анатолії. Кількість арабських і перських запозичень вельми незначна та й ті лише з числа лексем, що увійшли до розмовної турецької мови. Твори Караджаоглана насичені діалектною і регіональною лексикою, елементами місцевих говірок. Поет широко вдавався до народних висловів, приказок, ідіом, використовував прийом порівняння. Через сутнісні характеристики твори Караджаоглана справили значний вплив на подальшу турецьку народну поезію – деякі дослідники зазначають, що цей вплив триває навіть сьогодні. Багато віршів поета покладені на музику й виконуються навіть у сьогоденній Туреччині.

Завдання 16.

Прочитайте наведені нижче поетичні твори Гевхері, здійсніть підрядковий переклад. Випишіть слова і граматичні конструкції, не властиві сучасній турецькій мові, знайдіть для них еквіваленти в сучасній турецькій мові. Один із віршів вивчіть напам'ять.

Gevheri

Mecnun'a Dönmüşüm Bilmem Gezdiğim

Mecnun'a dönmüşüm bilmem gezdiğim
Dağlar mıdır sahra mıdır yol mudur
Dostumun bağına girip dizdiğim
Lale midir sümbül müdür gül müdür

Aşk değil mi beni derde düşüren
Ferhad gibi yüce dağlar aşırın
Yarı böyle benden ayrı düşüren
Adu mudur engel midir el midir

Kamil olan belli olur söz ilen
Al yanağa çifte benler dizilen
Mah yüzüne bölük, bölük yazılan
Kakül müdür zülûf müdür tel midir

Gevheri der bulmam kimsede vefa
Dost diye sevdiğim etti kim sefa
Hubların aşık ettiği cefa
Kanun mudur erkan mıdır yol mudur

Müstezad

Gülzar-ı hüsünsün benim ey gonca dehanım
Gülşende el canım
Atma sineme gamzen okun kaşı kemanım
Dinle bu figanım

Rahmet bu sinem yaresine ey şep-i huban

Çeşmin hele giryan
Sensiz bu kerem kâni benim şah-ı cihanım
Ey yusuf sanım

Gel etme benim hicr ile bu didemi giryan
Bağrımda bu hicran
Efganıma rahmet benim ey tuti zebanım
Ey taze civanım

Ey kaşı keman cam ile uşşak meye döndü
Kaddim neye döndü
Bu devr-i felekte hele bir Gevherî kânım
Âlemlere şanım

Dilber kâkülüne sakın bend olma

Dilber kâkülüne sakın bend olma
Zülfü tuzağını öp gönül verme
El aman aşka sen de kaydolma
Sîne otağını öp gönül verme

Bir lahza bezminden olma âvâre
Varın feda eyle hüsn-i gül-zâre
Yalvar niyaz eyle ol işvekâre
Gonce yanağını öp gönül verme

Hübların güftârı hûb-âvaz olsa
Ol kadd-i mevzun da ser-fîraz olsa
Gönül vermek iyi çevri az olsa
Elin ayağını öp gönül verme

Gevheri aşk ile derûnum hâmuş
Zülâl-i şevkine eyle camı nûş
Ol simin gerdanı eyle der-âgûş
Sükker dudağını öp gönül verme

Коментар. **Гевхері** – турецький поет, який писав свої поезії як арузом, так і хедже. Він вважається народним поетом (ашугом), проте на його творчість значний вплив справила диванна література, надто ж поезії

Фузулі. З-посеред своїх попередників – народних поетів зазнав найбільшого впливу творів Кулоглу.

Найбільше прославився своїми кошма, виконаними, природно, розміром хедже. Про його життя маємо вельми мало відомостей. Невідоме навіть його справжнє ім'я: за певними даними, його звали Мустафа, проте в одній зі своїх поезій він зазначав, що його звать Мехмет. Серед озанів Гевхері відомий під псевдонімом *Киримли* (до речі, у своїх поезіях він прославляв кримського хана *Селіма I Гірая (Гірея)*, з яким, за припущеннями, мав особисте знайомство). Існують й інші припущення щодо його справжнього імені.

Час його смерті припадає на період після 1127 року хіджри (1715 рік за християнським літочисленням). Відомо, що він працював писарем у багатьох містах Османської Держави, зокрема й у Стамбулі і Бурсі. Існує припущення (хоча й доволі сумнівне), що він брав участь в австрійських походах. Перебував на державній службі, для виконання службових обов'язків нерідко залишав Стамбул, проте на відміну від багатьох інших народних поетів, не був бродячим озаном.

Деякі його поезії дозволяють припустити, що він тривалий час був пов'язаний з армією і військовою службою. Багато подорожував Анатолією, а також і чужинськими краями: бував у Дамаску, Аравії, Румелії.

Деякі дослідники, спираючись на дані сучасників Гевхері, стверджують, що поет був членом релігійного ордену Бекташі. Імовірно, він отримав ґрунтовну освіту, на що вказують його поезії, виконані арузом. Відомо також, що Гевхері був не лише поетом, але й писав музику.

Дослідники творчості поета зазначають, що він являє собою одну з найважливіших постатей у поезії XVII століття, вказуючи на те, що його вірші, написані як арузом, так і хедже, були однаково успішними. Основні теми його поезій – любов, розлука, чужина, соціальна несправедливість. Цікавим є те, що Гевхері у своїх віршах відводить місце й історичним подіям, зокрема описує османські походи проти Австрії середини й кінця XVII століття.

Поезії Гевхері, надто ж його "народні" твори, завдяки манері вислову й виразності, мовним і стильовим особливостям справили вплив на багатьох народних поетів прийдешніх поколінь.

Очевидний вплив класичної диванної поезії простежується не лише в поезіях Гевхері, написаних арузом, але й у його "народних" віршах, виконаних хедже. Тут бачимо безліч недомовок, натяків, пишномовних висловів, образних порівнянь тощо, властивих творам диванної, але аж

ніяк не народної літератури. Загалом можемо констатувати, що Гевхері мало чим схожий на так званих "сільських" озанів, він швидше належить до своєрідного типу "міських" ашугів.

Цікаво, що фахівці нерідко піддають критиці літературну творчість Гевхері. Так, вони вказують на брак оригінальності у творах поета. Його поезії становлять амальгаму традицій, що склалися до нього: він запозичує поетичні розміри й типи рим у попередників. Дослідники вказують на тематичну бідність й однотипність його творів, попри те, що до нас дійшла значна їхня кількість (за різними підрахунками від 300 до понад 900): за винятком кількох поезій соціальної тематики, він опрацьовує лише тему любові й того, що з нею пов'язано (розлука, життя на чужині тощо). Дослідники творчості поета вказують на складність мови його творів (що природно для диванної, проте не властиво народній поезії): порівняно з іншими поетами-ашугами того періоду мову його творів, імовірно, складно було сприймати навіть тогочасним представникам народних мас. А таких поетів було багато, адже XVII століття – період найбільшого підйому й розквіту турецької (тюркської) народної поезії.

Водночас у народних поезіях Гевхері "диванні елементи" вряди-годи перемежуються з тогочасною розмовною мовою, поет використовує народні приказки, ідіоми тощо, згадує народні перекази. Усі "лінгвістичні" складності й надмірна витонченість, знову ж таки, мають своєю причиною вплив, який справила класична диванна поезія на творчість Гевхері. Крім того, літературознавці, порівнюючи творчу спадщину Гевхері з доробком інших провідних поетів тієї доби, наприклад, згаданим нами вище Караджаогланом, вказують на безліч вад й огріх, що трапляються в поезіях Гевхері: бідність рими, помилки в так званих "зупинках" (*durak*) у віршах, виконаних хедже, вади в повноті побудови розмірів, вади в римах тощо.

Попри все це Гевхері вважається одним із найвизначніших турецьких народних поетів, що підтверджує і популярність його творів, якої вони не втрачали протягом кількох століть – від часу його життя й аж до наших днів – на доволі великій території: в Анатолії, Румелії, Азербайджані (так буває нерідко: те, що не подобається фахівцям і критикам, користується неабиякою популярністю серед народних мас). Багато його поезій і досі залишаються в репертуарі класичної і народної музики.

Завдання 17.

Прочитайте наведені нижче поетичні твори Нефі, здійсніть підрядковий переклад. Випишіть слова і граматичні конструкції, не властиві сучасній турецькій мові, знайдіть для них еквіваленти в сучасній турецькій мові. Один із віршів вивчіть напам'ять.

NEF'İ

Gazel

Derdim nice bir sinede pinhân iderim ben
Bir âh ile bu âlemi vîrân iderim ben

Âh ile komam dilleri zülfünde huzura
Cem'iyet-i ağyarı perişan iderim ben

Cem'iyet-i ağyarı ger itmezse perişan
Çerh-i feleği aksine gerdan iderim ben

Yâr olmayıcak zehr-i sitemdir bana bâde
Bilmem nice def-i gam-ı hicran iderim ben

Gûyâ ki olur didelerim ma'den-i yakut
Her gâh ki yâd-ı leb-i cânân iderim ben

Bu hâl ile avarelik el virse bana ger
Baştan başa dünyâyı gül-istân iderim ben

Nefi gibi yârana dimem dahi nazire
Yâ bu gazeli ziver-i dîvân iderim ben

Ey dil hele âlemde bir âdem yoğ imiş

Kıt'a

Ey dil hele âlemde bir âdem yoğ imiş
Vâr ise de ehl-i dile mahrem yoğ imiş

Gam çekme hakikatde eğer ârif isen
Farz eyle ki el'ân yine âlem yoğ imiş¹

Коментар. Нефі – один із найвизначніших турецьких поетів XVII століття, визнаний майстер *касиди*. Нефі справив вплив на всіх поетів, які жили після нього й вдавалися до касиди як різновиду віршування. Інший визначний майстер поетичного слова Недім зазначав, що наскільки *Бакі* і *Ях'я* (мається на увазі *Таулиджали Ях'я* – диванний поет XVI століття) є найвизначнішими майстрами газелі, настільки ж Нефі є найвизначнішим майстром касиди. Недім писав: "*Nef'i vâdî-ikasâiddesuhan-perdâzdir / Olamazattâ gazeldeBakî vü Yahyagibi*".

Нефі, справжнє ім'я якого Омер, народився 1572 року неподалік Ерзурума. Його батько був *сінахі* (тобто перебував на військовій службі у складі османської важкої кавалерії). Майбутній поет отримав ґрунтовну освіту, був знайомий із класичними зразками близькосхідної літератури, володів арабською і перською мовами.

Вірші він почав писати в ранньому віці під творчим псевдонімом Заррі, або Даррі (*Zarrî, Darrî*, тобто "шкідливий"). Коли місцевий *дефтердар* (урядник, відповідальний за фінансові питання) Геліболулу Мюверріх Алі побачив його поезії, вони йому дуже сподобалися, і він нарік юного поета махлясом Нефі – на противагу використовуваному псевдоніму Заррі (*nefi* має значення "корисний, той, що приносить користь").

Нефі – класичний представник придворної диванної поезії. Він приїхав до Стамбула в часи правління султана Ахмета I, вступив на державну службу, а особливо наблизився до двору падишаха під час правління султанів Мустафи II, Османа II і Мурата IV; у період правління останнього з названих султанів слава поета досягла свого апогею. Відомо, що поет усім чотирьом султанам підносив у дар хвалебні касиди, а також у різні періоди перебував на різних державних посадах. Відомо також, що Нефі був членом тарикату Мевлеві.

Поезії Нефі, надто ж сатиричного змісту, були настільки успішними й настільки популярними, що він накликав на себе заздрість і навіть ненависть багатьох інших придворних поетів на чолі з Шейхульісламом Ях'єю-ефенді (він також писав вірші), які висловлювали негативні почуття щодо Нефі у своїх поезіях, називаючи його "кяфіром" (безбожником) і "собакою". Такі нападки були пов'язані, зокрема, з тим,

¹Знайдіть одну з касид, що належать перу Нефі, ознайомтеся з нею, зверніть увагу на її мовні особливості (касиди мають значний обсяг, через що ми переважно не вміщуємо їх у цьому навчальному посібнику).

що Нефі був адептом *малікійського мезхебу* (одного з чотирьох основних напрямів шариатського права в сунітській гілці ісламу); супротивники звинувачували малікітів у тому, що вони собаку вважали чистою твариною (звідси й обзивання поета собакою).

Врешті-решт султан Мурат IV, який тривалий час висловлював свою прихильність поетові, попросив Нефі відмовитися від написання сатиричних творів. Подейкували, що причиною такого прохання був спалах блискавки, що трапився тоді, коли падишах читав сатиричні поезії Нефі, і султан сприйняв це як попереджувальний знак, що його посилає небо. Поет дав султанові таку обіцянку, проте порушив її, спрямувавши стріли своєї сатири проти великого візиря Байрама-паши (загалом сучасники Нефі відзначали його доволі складний і вибуховий характер). Зрештою, кажуть, поет був у султанському палаці за наказом або щонайменше за дозволом падишаха задушений арканом, і тіло його було кинуте в Босфор. Трапилося це 8 шабана 1044 року Хіджри (27 січня 1635 року за християнським літочисленням).

Цікаво, що об'єктом першого сатиричного вірша Нефі був його власний батько, який залишив його у вельми юному віці й поїхав служити кримському ханові. Нефі прославився своїми не лише сатиричними, але й хвалебними поезіями – касидами, про що ми згадували вище. Перу поета належать дивани турецькою і перською мовами, а також низка сатиричних віршів (*Siham-ı Kaza*).

Згадуючи вище про творчість Гевхері, ми вказували на думку фахівців щодо недосконалості його рим; натомість усі літературознавці – як минулих часів, так і сьогодення – єдині в думці, що Нефі був справжнім і визнаним майстром рими, яка забезпечувала мелодійність і навіть своєрідну музичність його касид. Дослідники творчості поета також вказують на багатство його словника. Порівняно із касидами газелі Нефі як з погляду форми і лексики, так і з погляду змісту є простішими й більш "приземленими".

Фахівці відзначають, що перськомовні поезії Нефі жодним чином не поступаються його турецькомовним творам, що свідчить про досконале володіння поетом як перською мовою, так і відповідною культурологічною інформацією.

ЗРАЗКИ ТУРЕЦЬКОЇ МОВИ XVIII СТОЛІТТЯ (з творів народної і диванної поезії)

Завдання 18.

Прочитайте наведені нижче поетичні твори Недіма, здійсніть підрядковий переклад. Випишіть слова і граматичні конструкції, не властиві сучасній турецькій мові, знайдіть для них еквіваленти в сучасній турецькій мові. Один із віршів вивчіть напам'ять.

NEDİM

GAZEL

Haddeden geçmiş nezâket yâl ü bâl olmuş sana
Mey süzölmüş şîşeden ruhsar-ı âl olmuş sana

Bûy-i gül taktîr olunmuş nâzın işlenmiş ucu
Biri olmuş hoy birisi dest-mâl olmuş sana

Sihr ü efsûn ile dolmuşdur derûnun ey kalem
Zülfü Hârut'un demek mümkün ki nâl olmuş sana

Şöyle gird olmuş Firengistân birikmiş bir yere
Sonra gelmiş gûşe-i ebrûda hâl olmuş sana

Ol büt-i tersâ sana mey nûş eder misin demiş
El-amân ey dil ne müşkil-ter suâl olmuş sana

Sen ne câmın mestisin âyâ kimin hayrânısın
Kendin aldırдын gönül n'oldun ne hal olmuş sana

Leblerin mecrûh olur dendân-ı sîn-i bûseden
Lâ'lin öptürmek bu hâletle muhâl olmuş sana

Yok bu şehir içre senin vafettiğın dilber Nedîm
Bir perî-sûret görünmüş bir hayâl olmuş sana

KASİDE

Bu şehr-i Sitanbul ki bi misl ü behâdır
Bir sengine yek pâre Acem mülkü fedâdır

Bir gevher-i yekpare iki bahr arasında
Hurşîd-i cihan-tâb ile tartılsa sezâdır

Bir kân-ı niamdır ki anın gevheri ikbâl
Bir bağ-ı iremdir ki gülü izz ü alâdır

Altında mı üstünde midir cennet-i a'lâ
El-hak bu ne halet bu ne hoş âb u hevâdır

Her bağçesi bir çemenistân-ı letâfet
Her kûşesi bir meclis-i pür-feyz ü safâdır

İnsaf değildir ânı dünyaya değışmek
Gülzarların cennete teşbih hatadır

Herkes irişür anda muradına ânınçün
Dergahları melce-i erbab-ı recâdır

Kala-yı meârif satılır sûklarında
Bazâr-ı hüner ma'den-i ilm ü ulemâdır

Camilerinin her biri bir kûh-i tecellî
Ebrû-yi melek andaki mihrâb-ı duâdır

Mescidlerinin her biri bir lücce-i envâr
Kandilleri meh gibi lebrîz-i ziyâdır

Ser-çeşmeleri olmada insana revân-bahş
Germ-âbeleri câna safâ cisme şifâdır

Hep halkının etvarı pesendîde-i makbul
Derler ki biraz dilleri bî-mihr ü vefâdır

Şimdi yapılan âlem-i nev-resm ü safânın
Evsafi hele başka kitâb olsa sezâdır

Nâmı gibi olmuşdur o hem sa'd hem âbâd
İstanbul'a sermâye-i fahr olsa revâdır

Kûh-sarları bağları kasrları hep
Güya ki bütün şevk ü tarab zevk u safâdır

İstanbul'un evsafını mümkün mi beyân hiç
Maksûd heman sadr-ı kerem-kâra senâdır

ŞARKI

Bir safa bahşedelim gel şu dil-i na-şada
Gidelim serv-i revanım yürü sa'd-abada
İşte üç çifte kayık iskelede amade
Gidelim serv-i revanım yürü sa'd-abada

Gülelim oynayalım kam alalım dünyadan
Ma-i Tesnim içelüm çeşme-i nev-peydedan
Görelim ab-ı hayat akdığın ejderhadan
Gidelim serv-i revanım yürü sa'd-abada

Bir sen ü bir ben ü bir mutrib-i pakize-eda
İznin olursa eger bir de Nedim-i şeyda
Gayrı yararı bugünlük edip ey şuh feda
Gidelim serv-i revanım yürü sa'd-abada

MÜSTEZÂD

Ey şûh-i kerem-pîşe dil-i zâr senindir
Yok minnetin aslâ
Ey kân-ı güher anda ne kim var senindir
Pinhân ü hüveydâ

Sen kim gelesin meclise bir yer mi bulunmaz
Baş üzre yerin var
Gül gonçesisin gûşe-i destar senindir
Gel ey gül-i ra'nâ

Neylersin edip bir iki gün bâr-ı cefâyâ

Sabreyle de sonra
Peymâne senin hâne senin yâr senindir
Ey dil tek ü tenha

Bir bûse-i can bahşına ver nakd-i hayâtı
Gel kaail olursa
Senden yanadır söz yine bâzâr senindir
Ey âşık-ı şeydâ

Çeşmânı siyeh-mest-i sitem kâkülü pür-ham
Ebrûları pür-çîn
Benzer ki bu dil-dâr-ı cefâ-kâr senindir
Bî-çâre Nedîmâ

Коментар. Ахмет Недім (1681–1730)– турецький диванний поет, придворний поет султана Ахмета III. Літературознавці пов'язують творчість Недіма з подоланням перського впливу й пошуком автентичної туркізації. Він першим серед турецьких поетів почав вдаватися до віршів, подібних до поширених турецьких пісень – *şarki*, а його поезії за стилем і метрикою наслідують тюркські народні пісні – *türkü*.

Недім – один із найвизначніших диванних поетів Османської імперії. Розквіт його творчості припав на так званий "Тюльпанний період" (*Lâle Devri*)– 1718–1730 роки, період, коли Османська імперія почала прилучатися до європейської культури, науки, економіки, архітектури. Творчість і поезія Недіма вважаються символом духу цього періоду розвитку імперії. Справжнє ім'я поета – Ахмет, а Недім – його махляс. Майбутній поет народився 1681 року у Стамбулі. Він навчався в медресе, де вивчив арабську і перську мови, пізніше отримав релігійну освіту в галузі *фікиху* (*fikh*) – мусульманської юриспруденції. Певний час він обіймав посаду в одному із судів, працював на інших державних посадах. Невшехірлі Ібрахім Дамат-паша надавав протекцію поетові в його призначенні на ці посади: Недім певний час працював казначеєм, пізніше – хранителем книг у бібліотеці візіря. Також поет учителював у різних медресе (релігійних школах), брав участь у роботі груп фахівців, які здійснювали переклади з іноземних, насамперед східних, мов на тогочасну турецьку. Зокрема, він брав участь у перекладі 24-томної "Енциклопедії Ісламу".

Недім писав і підносив касиди османським *садразамам* (перший міністр) Алі-паші, а пізніше – Невшехірлі Ібрахіму Дамат-паші (він був зятем султана, звідси й ім'я – *Дамат*). Алі-паша жодною мірою не

зацікавився літературними творами Недіма й не надав йому того заступництва, на яке він, напевне, сподівався. Натомість Невшехірлі Ібрахім Дамат-паша, який став садразамом по смерті Алі-паші (він загинув на полі битви в 1716 році), ввів поета до султанського двору й сприяв його поетичній діяльності, виступав його покровителем при дворі. Усе життя і поезії Недіма просякнуті тогочасними естетичними й культурно-розважальними тенденціями, веселощами, властивими тій епосі. Про це свідчить, наприклад, відомий *дьортлюк* (чотиривірш) із його поезії: *İznelubcum'anemâzınadeyû mâderden / Birgünüğrılalayalım çerh-isitem-perverden / Dolaşubiskeleyedoğrı nihânyollardan / Gidelimserv-irevânımyürü Sad'âbâde – Візьмімо в матері дозвіл, наче щоб піти на п'ятничну молитву / Вкрадімо хоч день у злої долі / Пройдімо безлюдними стежками до пристані / Ходімо, моя струнка подруго, до Садабаду* (відоме в той час місце розваг).

Недім загинув під час повстання Патрона Халіля, що розпочалося 28 вересня 1730 року й тривало довгий час. У результаті повстання султан Ахмет III був скинутий із престолу, а садразам Ібрахім Дамат-паша був страчений.

Водночас варто зазначити, що існують й інші версії на рівні чуток щодо причин смерті поета: наприклад, що причиною смерті поета стала його надмірна пристрасть до алкоголю, яка була широко відомою. Ця його слабкість спричинила низку хвороб, на які він страждав: тремор, маніакально-депресивний синдром, алкогольний делірій тощо. Загалом, попри поширену думку про суворість нравів у мусульманських країнах, пристрасна любов османських можновладців, починаючи від султанів, до міцних напоїв й інших не передбачених нормами Ісламу задоволень і розваг є фактом, про який, до речі, згадували й відомі науковці, наприклад, Агатангел Кримський¹. До речі, поет був незмінним супутником (*недімом*) садразама й інших можновладців у їхніх розвагах, на тогочасних "вечірках" тощо.

У так званих "Записках Раміза"(збірник біографій поетів, виданий 1784 року) зазначається, що Недім помер від уніполярної депресії (значного депресивного розладу), простіше кажучи від патологічного жаху, спричиненого, з одного боку, алкоголем, а з іншого, – через дії повсталих. Відомий учений XVIII століття Мюстакімзаде Сулейман Саадеддін стверджував, що Недім загинув, упавши з даху будівлі під час

¹Див.: *Кримський А.* Історія Туреччини: звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності. – Київ; Львів: Олір, 1996. – 287 с.

втечі від повсталих, проте підтвердження цього факту немає. Могила поета – на цвинтарі Караджаахмет, що в Ускударі (район Стамбула).

Цікаво, що загальне визнання поезія Недіма одержала через багато років після його смерті – уже ближче до нашої доби. Те саме стосується і його сприйняття як одного з найвидатніших османських поетів. А за часів свого життя Недім не знав великої популярності як поет – при султанському дворі були інші поети, які користувалися набагато більшою повагою з боку поціновувачів віршованого слова. Причина невеликої популярності поета полягала, зокрема, у специфічності тематики його творів і стилю, що відзначалися своєрідним новаторством і не були властивими тогочасній поезії. Наприклад, у творах Недіма нерідко натрапляємо на описи *конкретних* предметів, місць, культурних реалій, моди (подивімося на наведену вище касиду, присвячену Стамбулу), тоді як традиційному тюркському (турецькому, османському) віршу більше властива абстрактна система образів.

Недім виступив проти деяких релігійних заборон, і це своєю чергою спричинило його віддалення від суфійської тематики в поезіях, що була загалом властива диванному віршу. Тематика його творів – смак до життя і розваг, любов (матеріальна, тілесна); він написав багато касид, присвятивши їм і піднісши їх сильним цього світу. Його перу належить багато газелей, в яких провідна тема – любов і вино. Грандіозний привід для хвали у своїх поезіях він знаходив у різних подіях життя, інколи величних, а інколи й повсякденних: свята, народження принців, так звані "халвові бесіди" (*helva sohbetleri*) – традиційна розвага довгими зимовими вечорами, весілля, спорудження нових будівель – словом, усе, що відбувалося в навколишньому житті.

Поет намагався уникати холодного й відстороненого стилю віршування, його поезії просякнуті щирістю, любов'ю до життя, розваг, вина. Особливо яскраво ця концепція веселощів утілена в його газелях. Хоча поет загалом і дотримувався канонів диванного віршування, тим не менш у його поезіях надibuємо новаторські риси. Цікавим, зокрема, є те, що поряд із арузом він подекуди вдавався і до хедже. Твори поета зібрані в дивані, найстаріший примірник якого, що дійшов до наших днів, датується 1737 роком.

Недім вважається одним із провідників напрямку *Махаллілешме* в диванній літературі (*Mahallileşme akımı*), або, за іншою термінологією, *Тюрк-і Басім* (*Türk-i Basit*), тобто напрям простої (або місцевої) турецької мови; засновником цієї течії був поет *Неджамі* в XV столітті. Основними особливостями цього поетичного напрямку було те, що тематика віршів охоплювала повсякденне життя. За формою, тематикою і мовою поезії

виконувалися таким чином, щоб вони були максимально зрозумілими простій людині. Замість складних образів поезія розробляла конкретні теми, красу навколишнього світу. У вірші поети вдавалися до елементів розмовної мови, ідіом, приказок і прислів'їв тощо. Саме поезії Недіма, насамперед його *шарки*, вважаються апогеєм цього напряму диванної поезії. Недім відомий своєю любов'ю до Стамбула, його історичних, визначних місць, які він і оспівував у своїх віршах. Недім вдавався до тогочасного стамбульського діалекту, на розвиток якого він справив значний вплив. Зважаючи на те, що з часом стамбульський діалект набув статусу загальнонаціонального *койне* (наддіалектної форми мови), з якої виросла сучасна турецька літературна мова, можемо з повним правом вважати Недіма одним із тих поетів, під впливом яких ця мова формувалася.

Турецькі літературознавці зараховують Недіма до одного з шести найбільших диванних поетів поряд із Фузулі, Бакі, Нефі, Набі і Шейхом Галібом. Вони зазначають, що ми цілком можемо стверджувати про існування літературної школи Недіма, тобто про те, що поет є автором своєрідного напряму в диванній поезії, який вони називають *Nedimane Söyleyiş*.

Завдання 19.

Прочитайте наведені нижче поетичні твори Шейха Галіба, здійсніть підрядковий переклад. Випишіть слова і граматичні конструкції, не властиві сучасній турецькій мові, знайдіть для них еквіваленти в сучасній турецькій мові. Один із віршів вивчіть напам'ять.

ŞEYH GALİP

GAZEL

Yokmuş bir aha ey gül-i rana tahammülün
Bağrın ne yaktın ateş-i hasretle bülbülün

Yek-rengdir zeban-ı hakikatte hüsn ü aşk
Bang-i hezar şu'lesidir ateş-i gülün

Duzah-nişin-i ateş-i fakr olduğun kalur
Ey ahiret-harab tehidir tevekülün

Tekrarlarla şüpheleri daniş anlama
Gel arif ol ki ma'rifet olsun tecahülün

Merdanelik asaleti meydanda bellidir
Hayber günü babasını kim sordu Düldül'ün

Galib maarifin de sefası değer veli
Canan vafidir hele aslı tegazzülün

ŞARKI

Fâriğ olmam eylesen yüz bin cefâ sevdim seni
Böyle yazmış alnıma kıl-k-i kazâ sevdim seni
Ben bu sözden dönmezem devr eyledikçe nüh felek
Şâhid olsun aşkıma arz u semâ sevdim seni

Bend-i peyvend-i dilim ebrû-yı gaddârındadır
Rişte-i cem'iyetim zülf-i siyeh-kârındadır
Hastayım ümmîd-i sıhhat çeşm-i bîmârındadır
Bir devâsız derde oldum mübtelâ sevdim seni

Ey hilâl-ebrû dilin meyli sanadır doğrusu
Sûy-i mihrâba nigâhım kec-edâdır doğrusu
Râ kaşından inhirâf etsem riyâdır doğrusu
Yâ savâb olmuş veya olmuş hatâ sevdim seni

Bî-gubârım hasret-i hattınla hâk olsam yine
Sıhhatim rûh-i lebindendir helâk olsam yine
Tîğ-i gamzenden kesilmem çâk çâk olsam yine
Hâsılı beyhûde cevretme bana sevdim seni

Gâlib-i dîvâneyim Ferhâd u Mecnûn'a salâ
Yüz çevirmem olsa dünya bir yana ben bir yana
Şem'ine pervâneyim pervâ ne lâzımdır bana
Anlasın bîgâne bilsin âşinâ sevdim seni

Коментар. Шейх Галіб (Галіп) – лякап турецького диванного поета, справжнє ім'я якого – Мехмет; інший його махляс – Есад. Майбутній поет народився в 1757 році у Стамбулі, помер у 1799 році. Шейха Галіба вважають останнім великимпредставником суфійської літератури

турецького середньовіччя. Він був членом ордену Мевлеві, до якого вступив ще в юнацькому віці й дійшов до звання шейха. Його вірші мають ліричний зміст, найбільш відомий із його творів – месневі "Краса і любов" (*Hüsn-ü Aşk*, 1778).

І його дід, і батько були суфіями. Як зазначав сам поет, початкову освіту він отримав від свого батька. Він навчався в багатьох відомих тогочасних суфіїв, вивчив арабську і перську мови. Один із його наставників-суфіїв – Нешет-ефенді – дав йому махляс Есад, проте цей творчий псевдонім був надто поширений серед суфійських поетів, тому щоб не бути сплутаним із ними, Мехмет взяв собі махляс Галіб. Певний час він перебував на державній службі – працював в одному з відділів тогочасного вищого органу державної влади в Османській імперії – Діван-и Хюмаюн (*Divan-ı Hümayun*).

У 1784 році він переїхав до Коньї і вступив у служіння до ордену Мевлеві. У 1788 році він повернувся до Стамбула, де продовжив своє служіння, піднявшись зрештою до позиції шейха в мевлевіхане Галата (назву мевлевіханемали текке, тобто обителі, ордену Мевлеві). Завдяки цьому своєму "службовому" в межах релігійного ордену поступу він зміг встановити доволі близький зв'язок із султаном Селімом III (султан, до речі, також мав стосунок до мистецтва: писав музику й вірші під творчим псевдонімом *Ільхамі*, цікавився мистецтвом каліграфії – *хат*). Шейх Галіб писав і підносив султанові касиди – як це було заведено в тогочасних диванних поетів, а султан своєю чергою допомагав матеріально обителі поета, та й сам поет мав неабиякі вигоди від "співпраці" з падишахом.

В архівах Адміністрації прем'єр-міністра Туреччини містяться документи, які свідчать про те, що Шейх Галіб цікавився не лише релігійною і поетичною працею, а й активно прилучався до тогочасного політичного життя і навіть час мав стосунок до певної опозиційної діяльності.

Смерть матері Еміне-хатун у 1794 році й улюбленого вчителя Есрара-деде в 1796 році справила настільки сильне враження на поета, що він захворів і помер у 1799 році в іще доволі не старому віці (навіть його батько ще був живий). Той факт, що він у дуже юному віці став шейхом, мав прихильність і різні вигоди від можновладців, починаючи від самого падишаха, спричинили низку чуток щодо його смерті, проте ймовірні причини нам невідомі й досі. Похований поет у стамбульському районі Бейоглу в усипальниці Ісмаїля Анкараві в саду Галатської обителі месневі (*Мевлевіхане*), яка в наші дні править за Музей диванної літератури.

Життя Шейха Галіба припало на той період, коли диванна література перестала створювати щось нове й рухалася в руслі наслідування Недіма і

Набі, тобто набула епігонського характеру. І саме Шейх Галіб, на думку переважної більшості турецьких літературознавців і літературних критиків, є останнім великим поетом дивану, який не слідував загальним епігонським тенденціям. Та й сам поет без зайвої скромності у своїх творах (насамперед у "Красі і любові") зазначав, що він залишився останнім справжнім поетом на теренах Османської імперії і піддавав нищівній критиці всіх інших сучасних йому поетів. Так само як Нефі є визнаним майстром касиди, а Недім – майстром шарки, так Шейх Галіб є визнаним майстром месневі. Поезії Шейха Галіба сповнені потужними символами й смислом, зрозуміти який подекуди дуже важко.

Творчість Шейха Галіба зазнала найбільшого впливу таких визнаних майстрів диванного слова, як Хаялі-бей, Нефі, Фехім-і Кадім, Нешаті, Фасіх Ахмет-деде. Попри те що Шейх Галіб не відходив від канонів диванного вірша, він зумів у межах цих канонів вдатися до низки новацій, зокрема він завжди був націлений на віднайдення нових тем і нових смислів у своїй поезії. Це стосується також пошуку нових рим, поєднання розмірів віршування, використання алітерації і асонансу, перехресних рим тощо. Його творчість, своєю чергою, вплинула на поезії представників літератури нового періоду (*Едебіят-и Джебде*) у ХІХ столітті.

Фахівці зазначають, що Шейх Галіб був прихильником напряму так званого "індійського вірша" (*Sebk-i Hindi*), що є подібним до символізму й для якого було характерним трепетне ставлення до витонченості смислу поезії аж такою мірою, що він (смисл) міг бути незрозумілим читачеві, що, втім, не вважалося його вадюю. У цьому плані на Шейха Галіба, як і на інших прихильників цього поетичного напряму, найбільше вплинула творчість іранського поета Шевкет-і Бухарі, про якого він згадував у своєму месневі "Краса і любов" і з яким він відчував "моральний зв'язок" протягом усього свого життя.

У поезії Шейха Галіба домінує тема людини й людських страждань. Фантазія поета дуже потужна, що дозволило йому створити яскраві й своєрідні образи. Відомий письменник, історик літератури й державний діяч Ахмет Хамді Танпинар так охарактеризував поезію Шейха Галіба: "(Вона) сповнена світла й кольору, наче *люстра*" (*avize gibi renk ve ışık dolu*). Більш ніж побудові рими він приділяв увагу смислу і змісту, у зв'язку з чим у своїй поезії вдавався до багатьох поетичних фігур і прийомів: *тешбіху* (порівняння), *істіаре* (метафори, перифразу), *меджазу* (метафори) тощо.

Як і в будь-якого диванного поета, у Шейха Галіба найголовнішим твором його поетичної спадщини є диван. Видання його дивану, що вийшло друком у Єгипті в 1836 році, складалося з 380 сторінок: 124

сторінки містили касиди, 164 сторінки – газелі, а на 94 сторінках містилося месневі "Краса і любов". Саме завдяки останньому твору, який складається з 2101 бейта й виходив друком й окремо від усього дивану, поет здобув популярність не лише в Туреччині, а й далеко за її межами. Це месневі – головний твір поета й водночас один із найкращих і найвідоміших творів турецької диванної літератури.

ЗРАЗКИ ТУРЕЦЬКОЇ МОВИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (з творів народної і диванної поезії)

Завдання 20.

Прочитайте наведені нижче поетичні твори Дадалоглу, здійсніть підрядковий переклад. Випишіть слова і граматичні конструкції, не властиві сучасній турецькій мові, знайдіть для них еквіваленти в сучасній турецькій мові. Один із віршів вивчіть напам'ять.

Dadaloğlu

KOŞMA

Çıktım yücesine seyran eyledim
Cebel önü çayır çimen görünür.
Bir firkat geldi ki coştum ağladım
Al yeşil bahçeli Kaman görünür.

Şaştım hey Allah'ım ben de pek şaştım
Devrettim Akdağ'ı Bozok'a düştüm
Yozgat'ın üstünde bir ateş seçtim
Yanar oylum oylum duman görünür.

Biter Kırşehir'in gülleri biter
Çığırışır dalında bülbüller öter
Ufacık güzeller hep yeni yeter
Güzelin kaşında keman görünür.

Gönül arzuladı Niğde'yi, Boru
Gün günden artmakta yiğidin zârı
Çifte bedestanlı koca Kayseri
Erciyaş karşısında yaman görünür.

Dadaloğlu'm da der zatından zatı
Çekin eyerleyin gökçe kır atı
Göçmek değil bizim ilin muradı
Ak yâre gitmemiz güman görünür.

ASLIMI SORARSAN AVŞAR SOYUNDAN

Aslımı sorarsan Avşar soyundan
Ayrı düştüm aşiretten beyimden
Pınarbaşı'ndan da beş yüz evinen
Çıkıp da cana kıyanlardanım

Çekerim çileyi böyl'olsun bugün
Alırım mı sandın şol Kozan Dağın
Biz bir kurt idik de Bozoklu köyün
Ürkütüp sürüsün yiyenlerdenim

Dadaloğlum der de böyle olmazdım
Gördüğüm günlerin birini görmezdim
Kavga kızışınca geri durmazdım
Meydanda kardaşa kıyanlardanım

YEDİ İKLİM DÖRT KÖŞEYİ DOLANDIM

Yedi iklim dört köşeyi dolandım
Meğer dünya her tarafta bir imiş
Ben dünyayı Al'Osman'ın sanırdım
Meğer dünya yüz sultanlık yer imiş

İrili ufaklı insan piç oldu
Onlar doğdu geçinmesi güç oldu
Altı Arap atı şahbaz nic'oldu
Mamur sandım yalan dünya çürümüş

Okuduğun tutmaz oldu alimler
Kalktı da adalet arttı zulümler
Terlemeden mal kazanan zalimler
Can verirken soluması zor imiş

Kulak verdim dört köşeyi dinledim
Meğer gıybetimi eden coğ imiş
Çok yaşayıp mihnet ile ölmeden
Az yaşayıp dem sürmesi yeğ imiş

Dadaloğlu'm der ki sözüm vasiyet

Benim sözümü dinleyene nasihat
Besmelesiz kazanılan piç evlat
O da dünyada ziyankar imiş

Коментар. Дадалоглу –турецький народний поет (*озан*), про дати народження і смерті якого ми не маємо достовірних відомостей. Наявні джерела дають можливість із певною мірою вірогідності стверджувати, що поет народився в 1785, а помер у 1868 році. Катма також і відомостей про його життя; ми знаємо, що походив він із туркменського племені *авшар*¹. Справжнє ім'я поета – Велі. Його батько Муса (махляс – Кул Мустафа) також був озаном. Освіта, яку отримав, була частковою і поверховою. Більша частина його життя пройшла на яйлах і навколо гірських хребтів Гявурдагі Ахир-дагі; він багато кочував Східною Анатолією.

Вірші поета – яскравий зразок усної народної турецької поезії; вони дійшли до нас, передаючись із вуст у уста (таким чином до наших часів дійшло близько сотні його поетичних творів). Особливістю поезій Дадалоглу є те, що вони, на відміну від поезій інших *озанів* того періоду (як-от: Дертлі, Сейрані, Емрах), не зазнали впливу диванної літератури, адже поет провів майже все своє життя далеко від суєти й гамору великих міст, тож у його творах відбилися лише думки й почуття туркменських кочовиків, що жили в горах Тавру (*Toros Dağları*).

Життя поета припало якраз на той час, коли Османська держава почала реалізовувати програму осілости кочових племен, проти якої повстали туркмени. Плем'я Дадалоглу насильницьким шляхом було поселено в околицях Сіваса, а сам поет став символом опору проти цього насильницького оселення, і саме ці події – опір, сутички, звитяги, поразки й героїзм, щоденне життя кочових племен і сутички між ними – стали провідною темою його поезій; також у його поезіях вряди-годи натрапляємо на описи природних красот рідних для поета місць, розроблення теми кохання. Поет певний час мешкав у Чукурові, а потім повернувся до кочового життя. Доволі відомим є його вислів, що відбиває ставлення кочовиків до спроб спонукати їх до осілости: *Ferman*

¹Варто зауважити, що в цьому контексті термін *туркмени* використовується у традиційному для турецької і західноєвропейської термінологічної традиції сенсі. *Туркмени* (*туркомани*) – загальна назва для огузьких племен (у середні віки термін використовувався для позначення тих огузьких племен, що прийняли Іслам). Авшари (афшари) – одне з 24 огузьких племен. Їх інколи ідентифікують як окрему народність, а інколи – як азербайджанський субетнос. Сьогодні етнонім *туркмен* застосовується в набагато вужчому сенсі – як назва титульної нації Туркменістану.

radişahınsa, dağlar bizimdir... – Ферман (указ) – падишахів, проте гори – наші!

Дадалоглу виконував свої поезії у вигляді *кошма, семаї, варсаги, дестанів*, проте основна форма його віршів – це *тюркю* (турецька народна пісня). Стилїстика й тематика поезій Дадалоглу багато в чому перегукується з творами поета-бунтівника Караджаоглана, про якого ми згадували вище. Особливостями мови його творів є простота, близькість до народної розмовної мови туркменських племен, а також, як зазначалося вище, повний брак диваних елементів. Творчість Дадалоглу значною мірою вплинула на народнопоетичну традицію Анатолії, і саме тому він визнається одним із найважливіших і найбільш яскравих її представників.

Завдання 21.

Прочитайте наведені нижче поетичні твори Єнішехірлі Авні, здійсніть підрядковий переклад. Випишіть слова і граматичні конструкції, не властиві сучасній турецькій мові, знайдіть для них еквіваленти в сучасній турецькій мові. Один із віршів вивчіть напам'ять.

Yenişehirli Avni

GAZEL

(Mef'ûlü/Mefâîlü/Mefâîlü/Feûlün)

Halkın iki çeşmi reşehât-ı nem içindir
Mihnet-kede-i kevn ü mekân matem içindir

Çıkmış kimi eflâke kimi yerlere geçmiş
Arzîn ü semâvât benî Âdem içindir

Biz cûy-î hurûşân-ı beyâbân-ı fırakız
Taşlarla döğündüklerimiz bir yem içindir

Her dem ki biz Allah deyip secde-güzârız
Dîdârına mahrem olacak bir dem içindir

Avnî bana lâzım mı tesellâ-yı zamâne
Zîrâ ki dil ü cân u vücûdum gam içindir

GAZEL

(Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün)

Müte'addid o kadar şahs-ı anîd
Ki ider hâlünü şeytân taklîd

Gökten indirirsen eger 'Îsâ'yı
Zinde itsen farza Mûsâyı

Kimsenün kavline olmaz yâver
Nüh dir lik dimez peygamber

Gökde hurşîd-i münîr-i münkir
İ'tikâdında 'inâdında muşîr

İttifâk eylese esnâf-ı ümem
Mütehâlif görünür anlara hem

MEVLÂNA İÇİN NA'T

Bârgâh-ı âsuman mı kubbe-i hadrâ mıdır
Yâ fezâ-yı lâmekânda çetr-i ev-ednâ mıdır

Şeş cihetden rûz u şeb Kerrûbiyan eyler tavâf
Mescid-i Aksâ mıdır yâ Kâbe-i Ulyâ mıdır

Sâhasında rûşenâ kandîller mi berk uran
Yâ nücûm-ı âsumân-ı âlem-i mânâ mıdır

Gülşen-i vahdet mi etrâfında yâ huld-i berîn
Anda her bir nahl-i rûh-efzûn bir Tûbâ mıdır

Türbet-i vâlâsı üzre sebzgûn pûşîdesi
Kâbe-i ulyâyâ konmuş perde-i hadrâ mıdır

Ferş-i dergâhı be-kavl-i Nef'î-i Mûciz-beyân
Arşdan a'lâ değilse çarhdan ednâ mıdır

Beyt-i Ma'mûr-ı felek denmek dahi ta'zîm için
Şânına nisbetle bir tarif-i kadr-efzâ mıdır

Revzeninden berk uran nûr-ı delâleddîn midir
Yâ tecellî-i cemâl-i Hazret-i Mevlâ mıdır

Başka bir âlem mi peydâ eylemiş sun'-ı ezel
Yâ muallâ hâbgâh-ı Hazret-i Mollâ mıdır

Hazret-i Mollâ mıdır bu dergâh-ı ulyâda yâ
Çârtâk-ı âsumânda Hazret-i İsâ mıdır

Yâ velliyallah o sermestem ki idrâk etmezem
Evc-i gerdûn mu hazîz-i 335üre-i sulfa mıdır

Başına çalsın felek hargâh-ı izz ü rif'ati
Sikke-pûşânın gedâ-yı sâye-i dünyâ mıdır

RUBAİ

(Mef'ûlü/Mefâîlü/Mefâîlün/Fa')

Bu deyr-i fenâdan ki mükedder gitdim
Dil-haste vü dil-figar u muğber gitdim
Bu amed ü şüdde ihtiyarım yokdur
Mecbur gelip cihana muztar gitdim

Коментар. **Єнішехірлі Авні** –відомий диванний поет ХІХ століття. Він народився у грецькому місті Лариса, що у Фессалії, яке в османський період мало назву Єнішехір-і Фенер(*Yenişehir-i Fener*)– звідси й махляс поета. Маємо дуже небагато відомостей про життя поета. Народився він орієнтовно в 1826 чи 1827 році. Справжнє його ім'я *Хюсеїн*. Майбутній поет походив з освіченої родини, його батько перебував на державній службі. Хюсеїн отримав ґрунтовну освіту, володів арабською, перською, грецькою мовами й, меншою мірою, французькою, мав знання щодо західноєвропейської літератури.

На початку 1850-х років він переїхав до Стамбула й у період між 1853 і 1855 роками працював службовцем у різних державних установах. Авні був адептом *мевлевізму* й у 1855 році одружився із дочкою шейха Мевлевіхане(обителі Мевлеві) Бешікташу Нафіза-деде. Певний час він виконував обов'язки секретаря дивану (суду) в Багдаді, пізніше повернувся до Стамбула. Після того як поет почергово втратив дружину і сина Хюсамеддіна, він знайшов душевний прихисток в алкоголі й усю

решту свого життя безталанно провів у матеріальній і моральній скруті. Наприкінці життя він виконував обов'язки члена суду першої інстанції в Ускюдарі, входив до складу товариства *Encümen-i Şuarâ* (щось на зразок сьогodenної спілки письменників і поетів).

Поет помер у 1884 році в Ускюдарі й був похований поряд із своїм тестем і дружиною в Еюпі¹, в обителі Бахаріє. Після того як обитель згоріла в 1940-х роках, прах поета було перезаховано на цвинтарі Еюпа.

З погляду поетичної творчості Авні визнають одним із найвидатніших турецьких поетів не лише XIX століття, а й за всю історію розвитку турецької (османської) літератури. Як ми згадували вище, поет був прихильником ордену Мевлеві й, попри те що залишався вірним його традиціям, був глибоко переконаний у необхідності внесення змін до всього старого з огляду на потреби сучасності. Авні багато в чому був поетом-новатором, його сучасники й літературознавці пізнішої доби відзначають красномовство поета, вишуканість і витонченість його слова.

На початок XIX століття османський диванний вірш набув сталого, епігонського характеру. Як зазначають фахівці з диванної літератури, бейт, що становив основну поетичну форму, а разом із ним форми римування і тематика диванного вірша за кілька століть настільки сформувалися і відшліфувалися, що всі поети повторювали їх, як повторюють *fatihu*, і вносити до цього будь-які зміни просто не спадало нікому на думку й, відповідно, це не сприймалося схвально.

Авні був свідомий усієї специфіки диванного віршування, майстерно володів усіма його особливостями: тематичним наповненням, типами віршів і рим тощо. Він був скромним, непретензійним і водночас дуже старанним у віршуванні. При житті він не зазнав тієї слави, на яку дійсно заслуговував як визначний османський поет (проте таке прижиттєве невизнання – доля багатьох видатних митців). У своїх новаторських спробах він досягав невимушеності вірша, що, втім, дехто вважає за недбалість, якої не змогли уникнути багато поетів тієї доби. Це новаторство особливо проглядається в його касидах, в яких він вдавався до віршованих розмірів, властивих месневі. Деякі традиційні правила диванного вірша Авні вважав застарілими й намагався знайти шляхи для того, щоб обійти чи змінити їх, зокрема це стосується змін, які він намагався внести до класичних для дивану розмірів віршування. Поет зробив внесок у плані оригінальності й креативності до пошуку нових тем у межах диванного вірша; такі пошуки, які ми бачимо у творах багатьох

¹Ускюдар (*Üsküdar*), Еюп (Еюб, *Eyüp*), Бешікташ (*Beşiktaş*) – райони Стамбула.

тогочасних диванних поетів, об'єднуються під назвою *taze mazmun*, або *bikr-i mânâ* (тобто нові теми, пошук нових тем).

Водночас варто зауважити, що літературна творчість Авні не обмежувалася лише диванним віршем. Він був митцем надзвичайно творчим і плідним, працював у багатьох літературних жанрах і галузях, "видав на гора" безліч літературних творів: від дивану й месневі до перекладу турецькою мовою іноземних письменників, від театральних п'єс до термінологічних словників. Сьогодні літературознавці зараховують Авні до найважливіших постатей не лише класичної диванної, але й загалом усієї турецької літератури. Та й власне в диванному вірші бачимо надзвичайну розмаїтість і багатогранність поета: за висловом Мехмета Чавушоглу, так само як Нефі він є вищою мірою ліричним і поетичним; як Набі – майстром словесної мудрості; як Недім уміло зображував живі картини життя; як Галіб умів умістити у свої поезії глибокий філософський зміст; як Наїлі майстерно вплітав глибокий смисл у легку й плавну риму.

Не було жодного прижиттєвого видання творів поета. Його диван уперше був виданий друком його зятем у 1890 році.

Перу Єнішехірлі Авні належать:

- диван турецькою мовою;
- диван перською мовою;
- незавершене месневі під назвою "Дзеркало безумства" (*Mir'ât-ı Cünûn*), яке складається із 678 бейтів– юмористично-сатиричний твір, що висміює поведки тодішнього стамбульського товариства, містить замальовки психологічних типів мешканців Стамбула;
- напівпоетичне, напівпрозове *подання* (*istidaname*) під назвою *Âbnâme* ("Скарга щодо води") – подання було адресоване султанові Абдульхаміду II й мало на меті поінформувати його про скруту з водою в обителі *Бахаріє* у період, коли поет перебував у ній;
- твір під назвою *Nihân-ı Kazâ* (напевне, "Таємна трагедія"), що містив їдкі сатиричні поезії і який сам автор спалив, побоюючись, що той може завдати йому шкоди (сатира інколи може спричинити доволі неприємні наслідки для поета – ми це бачили на прикладі Нефі). До нашого часу дійшла лише згадка про цей твір;
- незакінчений термінологічний словник, своєрідна настанова для перекладу турецькою мовою месневі;
- роман "Дар слова" (*İntak*), перекладений із грецької мови;
- незакінчене месневі *Âteşgede* – "Храм вогню"(автор взяв за взірць месневі Шейха Галіба "*Hüsn ü Aşk*") – месневі присвячене вогню як одному з чотирьох елементів поряд із водою, повітрям і землею, що вони

створили Всесвіт. Месневі також містить окремі думки поета щодо правил і принципів віршування;

– незавершений переклад "Месневі" Мевляни та багато інших творів, серед яких збірки поезій.

Як зазначає Мехмет Чавушоглу, "початок ХІХ століття – це період, коли турецька нація після вагань тривалістю у століття стала на шлях революційного переходу від однієї форми до іншої, від одного кольору до іншого. Це революційні зміни, в яких турки живуть і зараз¹ і які розвивалися й розвиваються дуже стрімко. Коротко ми можемо назвати цей процес змін *культурною революцією*. У літературі вона реалізувалася в тому, що місце месневі, газелей, дестанів, що проіснували надто довго, посіла така нова форма літературної творчості, як *роман*".

Авні був провісником нової турецької поезії і літератури. Він жив і творив у часи, коли в турецькій культурі окреслилися два протилежні полюси: традиційний (класичний) і прозахідний. І хоча Авні у своїх творах і не відходив принципово від канонів класичного вірша, його вважають своєрідним містком між класичною турецькою (османською) літературою і літературою національної доби, що почала розвиватися ближче до другої половини ХІХ століття під впливом західноєвропейської культури і літератури. Багато літературознавців характеризують Авні як "важливого поета, який відкрив двері традиційного для нового" й водночас називають його "останнім генієм диванного вірша". Авні заслужив визнання і повагу поетів епохи *Танзімату* (турецької реформації) Намика Кемаля і Зія-паши, які стояли у витоків турецької національної літератури.

Завдання 22.

Прочитайте наведені нижче поетичні твори Ашика Вейселя, здійсніть підрядковий переклад. Зверніть увагу на мовні (насамперед лексичні) особливості наведених поезій, порівняйте їх з особливостями турецької мови початку ХХІ століття. Один із віршів вивчіть напам'ять.

Aşık Veysel

DOSTLAR BENİ HATIRLASIN

Ben giderim adım kalır

¹Цей вислів належить до середини ХХ століття.

Dostlar beni hatırlasın.
Düğün olur bayram gelir
Dostlar beni hatırlasın

Can kafeste durmaz uçar
Dünya bir han, konan göçer
Ay dolanır yıllar geçer
Dostlar beni hatırlasın

Can bedenden ayrılacak
Tütmez baca yanmaz ocak
Selam olsun kucak kucak
Dostlar beni hatırlasın

Ne gelsemdi, ne giderdim
Günden güne arttı derdim
Garip kalır yerim yurdum
Dostlar beni hatırlasın

GÖNÜL BİR GÜZELİ SEVMİŞ

Gönül bir güzeli sevmiş ayrılmaz
Dolanır peşinde çoban misâli
Hiç kimse bu derdin dermânın bilmez
Azmış yaraları perişan hali

Lokman çâre bulmaz yoktur Eflâtun
Yârdan ayrılması ölümden çetin
Elde endaz ettim bu aşkın atın
Terkettim sılayı vatanı ili

Ferhat Şirin için kestiği taşlar
Benim senin için döktüğüm yaşlar
Seni yaksın beni yakan ateşler
Yaktı bu sinemi savruldu külü

Arılar bal için bekler petekler
Alır her çiçekten verir emekler
Mecnun Leylâ için pınarı bekler
Ben de bir yâr için olmuşum deli

Evvelden var idi bu sevda bende
İlikte damarda cesette canda
Ölünce hû çeksin kemiğim sinde
Dünyâda durunca Veysel'in dili.

Коментар. Ашик Вейсель – турецький озан, справжнє ім'я якого *Вейсель Сатироглу (Veysel Satiroğlu)*. У своїх творах поет інколи послуговувався махлясами Сефіль (тобто "злидений") Вейсель і Вейсель Шатир ("веселий, радісний"). Народився в 1894 році неподалік від Сіваса (селище Шаркишла, село Сівріалан), помер у 1973 році від раку легенів. За словами самого Вейсея, мати народила його у заростях терену, коли йшла на пасовисько доїти овець.

Так само як і згадуваний вище Дадалоглу, він походить із племені авшарів із бідної селянської родини. У віці семи років майбутній поет, перенісши віспу, втратив ліве око й частково засліп на праве (ще раніше від цієї хвороби померли дві його сестри – загалом, у тому регіоні, де жила родина Вейсея, на межі століть бушувала епідемія цього вірусного захворювання). Пізніше внаслідок нещасного випадку (його вдарила корова, коли він перебував поряд із матір'ю під час доїння) він повністю втратив і праве око.

Для розради батько купив йому саз, під який він виконував пісні інших озанів (Пір Султана Абдала, Караджаоглана, Ерзурумлу Емраха та багатьох інших поетів), а у віці близько сорока років (у 1933 році завдяки заохоченню відомого поета, педагога, літературознавця, політичного діяча Ахмета Кутсі Тунджера) і сам почав писати й виконувати під саз власні поезії, які з часом здобули популярність (і залишаються такими й досі) по всій Туреччині. Певний час поет подорожував Анатолією, викладав мистецтво гри на сазі турецьку народну поезію в так званих Сільських інститутах (мережа спеціалізованих навчальних закладів, створена на початку 1940-х років з метою подолання потреби в учителях початкових класів, надто ж у сільській місцині). Поет став настільки популярним у Туреччині, що в 1965 році спеціальним законом йому було встановлено персональну пенсію розміром 500 лір за видатні заслуги перед батьківщиною, внесок у розвиток турецької мови і культури. Пісні Вейсея часто звучали по радію, у нього багато разів брали інтерв'ю, про його життя ще в 1953 році було знято фільм "Темний світ" (*Karanlık Dünya*).

Ашик Вейсель вважається останнім великим представником ашугської(ашикської) поетичної традиції. У селищі Шаркишла, яке є його

місцем народження, щороку проводиться фестиваль, що носить його ім'я. Поет був двічі одружений і мав сімох дітей. Перша дружина покинула його, залишивши із шестимісячною донькою на руках (їхній син помер, щойно народившись). Незадовго до цього поет втратив матір, трохи пізніше – батька. Ціла низка нещасть випала на його долю, що з часом і відбилося в його поезії, адже нерідко трапляється так, що найбільш глибокі, ліричні вірші, такі, що зачіпають слухача за живе, належать перу тих митців, які зазнали в житті багатьох страждань.

Цікавим є те, що поет був закоханий у садівництво й був першим, кому пощастило виростити фруктовий сад у цьому районі, що відрізняється гірським ландшафтом і каменистим ґрунтом. Водночас варто зауважити, що цей район, де народився й жив поет (так званий *Emlek Yöresi*, тут завжди панівним був *шиїзм*) попри неродючий ґрунт був дуже "родючим" на озанів: тут народилися і звідси вийшли десятки найвідоміших турецьких народних поетів.

Відомою в Туреччині є історія про те, як Вейсель разом із своїм багаторічним другом Ібрахімом у 1933 році пішки протягом трьох місяців ішли до Анкари, щоб побачитися з Ататюрком, проте з певних причин в Анкарі їхня зустріч не відбулася, через що Вейсель, за словами його другої дружини, дуже засмутився, майже так само як пізніше засмучувався через те, що під час загальної мобілізації не зміг, як усі його односельці, піти до лав армії і віддати життя за батьківщину (з цього приводу він написав доволі відому поезію).

Як ми бачимо з наведених вище зразків творів Ашика Вейсея, він є продовжувачем традицій турецького народного вірша. Мова його творів – проста, народно-розмовна, зрозуміла широким верствам людей, що є природним для поезії озанів, містить багато елементів, властивих місцевим говіркам. У його творах тісно переплітаються радість і сум, оптимізм і безнадія; у низці віршів надibuємо тонку сатиру стосовно соціальних і політичних подій, релігійних тем, бачимо ліричні описи природи (що також є доволі традиційним для народного вірша). Нерідко трапляються теми національного характеру, любові до своєї країни й народу, життя на чужині, філософсько-суфійські теми (як любов до Аллаха), а також вірші, присвячені видатним особистостям. Багато з творів Вейсея мають дидактичний характер, містять заклики до миру, любові й братерства (попри те, що сам він був вихідцем із шийтсько-алавітського середовища). Поезії Вейсея видані кількома збірками, вийшло друком також посмертне видання його творів (*Bütün Şiirleri*, 1984).

ЗРАЗКИ ТУРЕЦЬКОЇ МОВИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (з творів літератури, що розвивалася під європейським впливом, і літератури національної доби)

Вище як зразки турецької мови різних періодів наводилися поетичні тексти, які можна зарахувати до традиційної (народної) і класичної (диванної) літератури. Ці дві літературні тенденції існували пліч-о-пліч протягом кількох століть і почали зазнавати змін під впливом західноєвропейської культурної традиції лише в ХІХ столітті. Особливо після проголошення курсу на реформи, так званого *Танзімату* (*Tanzimat*) у 1839 році, почалися докорінні зміни в підході до змісту й мети літератури, її мови. Писемна література почала поступово витісняти усні літературні форми, а традиційні для Туреччини різновиди літератури – народна і диванна поезія – почали поступатися місцем іншим, насамперед прозовим різновидам (жанрам), як-от: роман, п'єса, літературна критика, есе (*deneme*). Зміст літературних творів усе більше набував реалістичності, автори почали опрацьовувати проблеми щоденного життя.

Перші конкретні зміни в літературі (як опрацьовування соціальних проблем і намагання "достукатися" до широких верств народу), що відбулися під впливом західноєвропейської, передусім французької, культурно-літературної традиції, почали вимальовуватися приблизно в 50-х роках ХІХ століття. Власне початком нового етапу в розвитку турецької літератури, а відтак і мови, прийнято вважати 1860 рік, коли почала видаватися газета *Tercüman-ı Ahval*. Ця нова турецька література поділяється на шість етапів: 1) період першої Конституції (*I. Meşrutiyet*); 2) літературна течія "Едебіят-и Джедіде" (або "Сервет-і Фюнун"); 3) літературний гурток "Феджр-і Атї"; 4) період національної літератури; 5) республіканський період; 6) сучасна література. Кожен із цих періодів характеризується зміною літературних форм і тематики, так само як і зміною турецької мови, якою виконувалися твори.

Засновником нової турецької прози, спрямованої на широкі народні маси, вважається *Ібрахім Шінасі*, літературні принципи якого ґрунтувалися не на формі твору (як це ми насамперед спостерігаємо в диванній поезії), а на змісті. Шінасі видавав новаторську для свого часу газету *Tasvir-i Efkâr*, в якій друкувалися поезії, зокрема й перекладні, статті, театральні п'єси.

Серед інших відомих літературних діячів – новаторів епохи Танзімату, перебував *Намик Кемаль*. Він був представником поезії Танзімату, яка вважала, що диванний вірш з погляду мови і змісту був "повернений спиною" до суспільства й навіть був ворожим до суспільства,

природи, людини, розуму. Намик Кемаль у своїх віршах, використовуючи новаторство форми й мови, опрацьовував проблеми любові до батьківщини й народу. Інший яскравий представник літератури Танзімату – *Зія-паша*, який у своїх поезіях, не відходячи за формою далеко від диванної традиції, виступав проти чиновницького свавілля, несправедливості, просував ідею необхідності "цивілізованої науки". Намик Кемаль і Зія-паша були представниками того прошарку османської інтелігенції, які обстоювали необхідність "вестернізації" тогочасної Туреччини. Ці поети дотримувалися принципу "мистецтва для суспільства", захищали нову літературу, були прихильниками оновлення й осучаснення турецької мови, виступали проти абсолютизму падишахів, прагнули до встановлення конституційного правління, через що й зазнавали переслідувань і мусили рятуватися від них за кордоном у Європі.

За Намиком Кемалем і Зія-пашею послідувало ціле покоління митців, які поділяли їхні суспільні, літературні і лінгвальні принципи й перу представників якого належить ціла низка творів, які й сьогодні вважаються класичними для оновленої і осучасненої турецької літератури, що розвивалася під західноєвропейським впливом. Теми таких творів – природа, любов, смерть, багатство і бідність; вони новаторські як за змістом, так і за формою. До таких продовжувачів новаторських тенденцій зараховують яскравих представників турецької літератури ХІХ століття: *Муалліма Наджи*, *Шемсеттіна Самі* (він вважається "батьком" сучасного турецького роману), *Ахмета Мітхата*, *Абдюльхака Хаміта*. У поглядах на мову й літературу цих митців цікавим є те, що вони піддавали критиці як сліпий традиціоналізм, так і сліпе, бездумне наслідування західноєвропейській культурі, обстоюючи необхідність віднайдення компромісу, що полягав би в тому, аби взяти найкраще з традиційної османсько-турецької культури й літератури і найкраще – із західноєвропейської. У цьому контексті маємо згадати таких митців, як *Саміпашазаде Сезаї*, *Реджаізаде Махмут Екрем* (представники турецького романтизму), *Набізаде Назим* (представник натуралізму, описував реалії сільського життя), *Ахмет Вефік-паша* (писав театральні п'єси, які все ж таки були ще далекі від західноєвропейських зразків).

Ближче до кінця ХІХ століття формується так звана "Нова література" (*Edebiyat-ı Cedide*) – літературна течія, яка ставила собі за мету створювати літературні твори такою мовою, щоб її розуміли широкі народні маси, несучи таким чином їм просвіту. Представники цієї течії гуртувалися навколо літературного журналу "Скарбниця знань" (*Servet-i Fünun*, виходив друком з 1891 по 1944 роки) і намагалися перенести в

турецьку літературу здобутки літератури західноєвропейської, насамперед французької. У журналі друкувалися критичні статті, есе, присвячені історичним постатям, переклади французької класики, нова європейська поезія, нова турецька поезія, яка писалася довільними розмірами (на відміну від традиційної поезії, що виконувалася хеджечи арузом), романи турецьких авторів тощо.

Найбільш яскравими представниками "Нової літератури" були *Тевфік Фікрет, Фаїк Алі, Дженаб Шахабеттін, Мехмет Рауф, Халім Зія Ушаклігіль, Сулейман Нафиз, Махмут Екрем Реджаізаде, Хюсеїн Рахмі Гюрпинар*, які сьогодні вважаються засновниками й класиками сучасної турецької літератури. Погляди, що становили фундамент "Нової літератури", у період Другої Конституції (*II. Meşrutiyet*) були продовжені молодими представниками літературної спілки "Світанок майбуття" (*Fecr-i Ati*, перша літературна спілка проіснувала з 1910 по 1912 р.). До цієї спілки входили двадцять молодих діячів літератури, насамперед: *Ахмет Самім, Ахмет Хашім, Тахсін Нахіт, Джеляль Сахір, Рефік Халім Карай, Шехабеттін Сюлейман, Мехмет Бехчет, Мехмет Фуат Кьопрюлюзаде, Мюфіт Ратін, Якуп Кадрі, Емін Бюлент Сардароглу, Хамдуллах Сунхі Танривер, Якуп Кадрі Караосманоглу*. Товариство мало просвітницькі цілі. Представники цієї спілки трохи пізніше склали основу наступної течії – "Національної літератури" (*Milli Edebiyat*).

Потужного імпульсу для розвитку національної літератури надав рух пантюркізму (*Türkçülük*), який зрештою і став наріжним каменем як національно-визвольної боротьби турецького народу, так і створення республіканської Туреччини. У літературі це прагнення до тюркського (чи-то *турецького*, оскільки в концептуальній картині світу турків ці два концепти невід'ємні й вербалізуються одним і тим самим номінантом – *Türk: турецький; тюркський*) зводилося до спрощення мови, використання у вірші замість арабського арузу традиційного тюркського хедже, а у змісті й тематиці – опрацювання проблем народного життя, життя окремих територіальних громад як часток загального народу; зрозуміло, що в основу національного розуміння літератури покладалися насамперед традиційні народні елементи. Початок національної літератури прийнято пов'язувати з творчістю поета *Мехмета Еміна Юрдакула* і зокрема його поетичною збіркою, що вийшла друком у 1899 році. Серед інших знакових для національної літератури прізвищ – *Зія Гьокальп* (він є тією людиною, яка заклала теоретичні фундаменти турецького пантюркізму, зокрема він вказав на необхідність побудови нової літератури на фундаменті тюркських дестанів і турецького/тюркського фольклору), *Омер Сейфеттін* (відомий автор оповідань,

інколи реалістичних, а вряди-годи містичних, епічних, *дестанових*), *Рефік Халім Карай* (автор багатьох творів реалістичного характеру, уперше описав життя маленьких міст і селищ Анатолії), *Решат Нурі Гюнтекін* (відомий українському читачеві, чи то пак глядачеві, своїм екранізованим романом "Чаликушу"), *Халіде Едін Адивар*, *Якуп Кадрі* (автори романів, створених на межі руйнування Османської імперії і створення Республіки), *Мехмет Акіф Ерсой* (поет, автор турецького національного гімну), *Ях'я Кемаль Бейатли* (автор ліричних поезій, пронизаних любов'ю до батьківщини й турецької історії), *Фарук Нафіз Чамлибель* (автор реалістичних творів, темою яких є життя в Анатолії).

Національна література склала фундамент літератури республіканської доби, яка була позначена докорінними змінами в межах "мовної революції". До цього періоду належить творчість значної кількості авторів, які сьогодні вважаються класиками сучасної турецької літератури: *Якуп Кадрі*, *Мемдух Шевкет Есендал*, *Саїт Фаїк*, *Садрі Ертем*, *Сабахаттін Алі*, *Яшар Кемаль*, *Кемаль Тахір*, *Самім Коджагьоз*, *Неджаті Джумали*, *Факір Байкурт*, *Бекір Йилдиз*, *Халдун Танер*, *Азіз Несін*, *Рифат Ільгар* та багато інших письменників і поетів. Серед сучасних представників турецької літератури найбільш відомим, без сумніву, є *Орхан Памук*, автор романів, лауреат Нобелівської премії з літератури 2006 року. Читаючи оригінальні твори турецьких письменників республіканської доби і сьогодні, ми можемо яскраво простежити не лише суспільні й культурні зміни, що їх пережила Турецька Республіка за більш ніж 90 років свого існування, але й матимемо унікальний шанс простежити трансформації, яких зазнала турецька мова, починаючи з 1928 року, коли відбулася заміна арабсько-перського алфавіту на алфавіт, базований на латиниці, що й дало де-факто старт "мовній революції" у Туреччині.

Завдання 23.

Прочитайте наведені нижче поетичні твори доби звернення турецької літератури до західноєвропейських зразків, нової і національної турецької літератури. Порівняйте їх із поданими вище зразками народної і диванної літератури, вкажіть на основні відмінності в граматичних формах, структурах і лексичі, простежте динаміку таких змін. Здійсніть підрядкових переклад віршів українською мовою, один із віршів вивчіть напам'ять.

Namık Kemal (1840–1888)

HÜRRİYET KASİDESİ, один з ключових провідників
турецького націоналізму, "національний поет"

Görüp ahkâm-ı asrı münharif sıdk u selâmetten
Çekildik izzet ü ikbal ile bâb-ı hükûmetten

Usanmaz kendini insan bilenler halka hizmetten
Mürüvvet-mend olan mazluma el çekmez îânetten

Hakîr olduysa millet, şânına noksan gelir sanma
Yere düşmekle cevher, sâkıt olmaz kadr-ü kıymetten

Vücûdun kim hamir-i mâyesi hâk-i vatandandır
Ne gâm râh-ı vatanda hak olursa cevr ü mihnetten.

Muini zâlimin dünyada erbâb-ı denaettir
Köpektir zevk alan, sayyâd-ı bi-insâfa hizmetten

Hemen bir feyz-i bâkî terk eder bir zevk-i fânîye
Hayatın kadrini âli bilenler, hüsn-i şöhretten.

Nedendir halkta tul-i hayata bunca rağbetler
Nedir insana bilmem menfaat hıfz-ı emanetten.

Cihanda kendini her ferdden alçak görür ol kim
Utanmaz kendi nefsinden de ar eyler melametten

Felekten intikam almak, demektir ehl-i idrâke
Edip tezyid-i gayret müstefid olmak nedâmetten

Durup ahkâm-ı nusret ittihâd-ı kalb-i millette
Çıkar âsâr-ı rahmet, ihtilaf-ı rey-i ümmetten

Eder tedvîr-i âlem bir mekînin kuvve-i azmi
Cihân titrer sebât-ı pâ-y-ı erbâb-ı metânetten

Kaza her feyzini her lutfunu bir vakt için saklar
Fütur etme sakın milletteki za'f u betaetten

Değildir şîr-i der-zencire töhmet acz-i akdamı
Felekte baht utansın bi-nasib- erbab-ı himmetten

Ziya dûr ise evc-i rifatinden iztırâridir
hicâb etsin tabiat yerde kalmış kabiliyetten

Biz ol nesl-i kerîm-i dûde-i Osmaniyânız kim
Muhammerdir serâpâ mâyemiz hûn-ı hamiyetten

Biz ol âl-i himem erbâb-ı cidd ü içtihadız kim
Cihangirâne bir devlet çıkardık bir aşiretten

Biz ol ulvi-nihâdânız ki meydân-ı hamiyette
Bize hâk-i mezar ehven gelir hâk-i mezelletten

Ne gam pür âteş-i hevl olsa da gavgâ-yı hürriyet
Kaçar mı merd olan bir can için meydân-ı gayretten

Kemend-i can-güdâz-ı ejder-i kahr olsa cellâdın
Müreccahtır yine bin kerre zencîr-i esâretten

Felek her türlü esbâb-ı cefasın toplasın gelsin
Dönersem kahbeyim millet yolunda bir azîmetten

Anılsın mesleğimde çektiğim cevr ü meşakkatler
Ki ednâ zevki âlâdır vezâretten sadâretten

Vatan bir bî-vefâ nâzende-i tannâza dönmüş kim
Ayırmaz sâdikân-ı aşkını âlâm-ı gurbetten

Müberrâyım recâ vü havfdan indimde âlidir
Vazifem menfaatten hakkım agrâz-ı hükümetten

Civânmerdân-ı milletle hazer gavgâdan ey bidâd
Erir şemşîr-i zulmün âteş-i hûn-ı hamiyetten

Ne mümkün zulm ile bidâd ile imhâ-yı hürriyet
Çalış idrâki kaldır muktedirsen âdemiyetten

Gönülde cevher-i elmâsa benzer cevher-i gayret
Ezilmez şiddet-i tazyikten te'sir-i sıkletten

Ne efsunkâr imişsin ah ey didâr-ı hürriyet
Esîr-i aşkın olduk gerçi kurtulduk esâretten

Senindir şimdi cezb-i kalbe kudret setr-i hüsn etme
Cemâlin ta ebed dâr olmasın enzâr-ı ümmetten

Ne yâr-ı cân imişsin ah ey ümmid-i istikbâl
Cihanı sensin azad eyleyen bin ye's ü mihnetten

Senindir devr-i devlet hükmünü dünyaya infâz et
Hüdâ ikbâlini hıfzeylesin hür türlü âfetten

Kilâb-ı zulme kaldı gezdiğin nâzende sahrâlar
Uyan ey yâreli şîr-i jeyân bu hâb-ı gafletten

Ahmet Haşim (1884–1933), представник символізму

AĞAÇ

Gün bitti. Ağaçta neş'e söndü.
Yaprak âteş oldu. Kuş da yâkut.
Yaprakla kuşun parıltısından
Havzın suyu erguvâna döndü.

AKŞAM YİNE TOPLANDI DERİNDE

Canan gülüyor eski yerinde
Canan ki gündüzleri gelmez
Akşam görünür havuz üzerinde,

Mehtab, kemer taze belinde
Üstünde sema, gizli bir örtü
Yıldızlar, onun gülüdür elinde...

BİR GÜNÜN SONUNDA ARZÛ

Yorgun gözümün halkalarında

Güller gibi fecr oldu nümâyân,
Güller gibi... sonsuz, iri güller
Güller ki kâmiştân daha nâlân;
Gün doğdu yazık arkalarında!

Altın kulelerden yine kuşlar
Tekrârını ömrün eder i'lân.
Kuşlar mıdır onlar ki her akşam
Âlemlerimizden sefer eyler?

Akşam, yine akşam, yine akşam
Bir sırma kemerdir suya baksam;
Üstümde semâ kavs-i mutalsam!

Akşam, yine akşam, yine akşam
Göllerde bu dem bir kâmiş olsam!

Mehmet Emin Yurdakul (1869–1944), "національний поет"

BIRAK BENİ HAYKIRAYIM

Ben en hakîr bir insanı kardeş sayan bir rûhum;
Bende esîr yaratmayan bir Tanrı'ya îman var;
Paçavralar altındaki yoksul beni yaralar;

Mazlumların intikamı olmak için doğmuşum.
Volkan söner, lâkin benim alevlerim eksilmez;
Bora geçer, lâkin benim köpüklerim kesilmez.

Bırak beni haykırayım, susarsam sen mâtem et;
Unutma ki şâirleri haykırmayan bir millet,
Sevenleri toprak olmuş öksüz çocuk gibidir;

Zaman ona kan damlayan dişlerini gösterir,
Bu zavallı sürü için ne merhamet, ne hukuk;
Yalnız bir sert bakışlı göz, yalnız ağır bir yumruk!..

Yahya Kemal Beyatlı (1884–1958), один із найвідоміших представників турецької літератури республіканського періоду

AZİZ İSTANBUL

Sana dün bir tepeden baktım aziz İstanbul!
Görmedim gezmediğim, sevmediğim hiçbir yer.
Ömrüm oldukça gönül tahtına keyfince kurul!
Sade bir semtini sevmek bile bir ömre değer.

Nice revnaklı şehirler görünür dünyada,
Lakin efsunlu güzellikleri sensin yaratan.
Yaşamıştır derim en hoş ve uzun rüyada
Sende çok yıl yaşayan, sende ölen, sende yatan.

SESSİZ GEMİ

Artık demir almak günü gelmişse zamandan,
Meçhule giden bir gemi kalkar bu limandan.

Hiç yolcusu yokmuş gibi sessizce alır yol;
Sallanmaz o kalkışta ne mendil ne de bir kol.

Rıhtımda kalanlar bu seyahatten elemli,
Günlerce siyah ufka bakar gözleri nemli.

Biçare gönüller. Ne giden son gemidir bu.
Hicranlı hayatın ne de son matemidir bu.

Dünyada sevilmiş ve seven nafîle bekler;
Bilmez ki, giden sevgililer dönmeyecekler.

Bir çok gidenin her biri memnun ki yerinden.
Bir çok seneler geçti; dönen yok seferinden

AKINCILAR

Bin atlı akınlarda çocuklar gibi şendik
Bin atlı o gün dev gibi bir orduyu yendik

Haykırdı, ak tolgalı beylerbeyi "İlerle!"
Bir yaz günü geçtik Tuna'dan kabilelerle

Şimşek gibi atıldık bir semte yedi koldan
Şimşek gibi Türk atlarının geçtiği yoldan

Bir gün yine doludizgin atlarımızla
Yerden yedi kat arşa kanatlandık o hızla

Cennette bu gün gülleri açmış görürüz de
Hâlâ o kızıl hâtıra gitmez gözümüzde

Bin atlı akınlarda çocuklar gibi şendik
Bin atlı o gün dev gibi bir orduyu yendik

Nazım Hikmet Ran (1902–1963), poet, який дотримувався революційної і комуністичної ідеології, "революціонер-романтик", "комуніст-романтик", найбільш популярний турецький поет у СРСР, похований у Москві

NE GÜZEL ŞEY HATIRLAMAK SENİ

Ne güzel şey hatırlamak seni:
ölüm ve zafer haberleri içinden,
hapiste
ve yaşım kırkı geçmiş iken...

Ne güzel şey hatırlamak seni:
bir mavi kumaşın üstünde unutulmuş olan elin
ve saçlarında
vakur yumuşaklığı canımın içi İstanbul toprağının...
İçimde ikinci bir insan gibidir
seni sevmek saadeti...
Parmakların ucunda kalan kokusu sardunya yaprağının,
güneşli bir rahatlık

ve etin daveti:
kıpkızıl çizgilerle bölünmüş
sıcak koyu bir karanlık...

Ne güzel şey hatırlamak seni,
yazmak sana dair,
hapiste sırt üstü yatıp seni düşünmek:
filanca gün, falanca yerde söylediğin söz,
kendisi değil
edasındaki dünya...

Ne güzel şey hatırlamak seni.
Sana tahtadan birşeyler oymalıyım yine:
bir çekmece
bir yüzük,
ve üç metre kadar ince ipekli dokumalıyım.
Ve hemen
fırlayarak yerimden
penceremde demirlere yapışarak
hürriyetin sütbeyaz maviliğine
sana yazdıklarımı bağıra bağıra okumalıyım...

Ne güzel şey hatırlamak seni:
ölüm ve zafer haberleri içinde,
hapiste
ve yaşım kırkı geçmiş iken...

* * *

Ben
senden önce ölmek isterim.
Gidenin arkasından gelen
gideni bulacak mı zannediyorsun?
Ben zannetmiyorum bunu.
İyisi mi, beni yaktırırsın,
odanda ocağın üstüne korsun
 içinde bir kavanozun.
Kavanoz camdan olsun,
şeffaf, beyaz camdan olsun
 ki içinde beni görebilesin...
Fedakârlığımı anlıyorsun:
vazgeçtim toprak olmaktan,
vazgeçtim çiçek olmaktan
 senin yanında kalabilmek için.

Ve toz oluyorum
yaşıyorum yanında senin.
Sonra, sen de ölünce
kavanozuma gelirsin.
Ve orda beraber yaşarız
külümün içinde külün,
ta ki bir savruk gelin
yahut vefasız bir torun
bizi ordan atana kadar...
Ama biz
o zamana kadar
o kadar
karışacağız
ki birbirimize,
atıldığımız çöplükte bile zerrellerimiz
yan yana düşecek.
Toprağa beraber dalacağız.
Ve bir gün yabani bir çiçek
bu toprak parçasından nemlenip filizlenirse
sapında muhakkak
iki çiçek açacak:
biri sen
biri de ben.
Ben
daha ölümü düşünmüyorum.
Ben daha bir çocuk doğuracağım.
Hayat taşıyor içimden.
Kaynıyor kanım.
Yaşayacağım, ama çok, pek çok,
ama sen de beraber.
Ama ölüm de korkutmuyor beni.
Yalnız pek sevimsiz buluyorum
bizim cenaze şeklini.
Ben ölünceye kadar da
bu düzelir herhalde.
Hapisten çıkmak ihtimalin var mı bu günlerde?
İçimden bir şey:
belki diyor.

VERA'YA

Gelsenededibana
Kalsanadedibana
Gülsenededibana
Ölsenededibana

Geldim
Kaldım
Güldüm
Öldüm.

1 MAYIS'TA

Yaşım yirmi
Lenin sağ
Kızıl Meydan'da
Yüzellibin insan
Otuzbeşyıl geçti aradan
Yaşım yine yirmi
Lenin yine sağ
Kızılmeydanlar'da
Bir milyon insan.

Ahmet Muhip Dıranas (1909–1980)

SERENAD

Yeşil pencereden bir gül at bana,
Işıklarla dolsun kalbimin içi.
Geldim işte mevsim gibi kapına
Gözlerimde bulut, saçlarımda çiğ.

Açılan bir gülsün sen yaprak yaprak,
Ben aşkımla bahar getirdim sana;
Tozlu yollarından geçtiğim uzak
İklimden şarkılar getirdim sana.

Şeffaf damlalarla titreyen, ağır
Koncanın altında bükülmüş her sak.

Seninçin dallardan süzülen ıtır,
Seninçin karanfil, yasemin zambak...

Bir kuş sesi gelir dudaklarından;
Gözlerin, gönlümde açan nergisler.
Düşen öpüşlerdir dudaklarından
Mor akasyalarda ürperen seher.

Pencerenden bir gül attığın zaman
Işıkla dolacak kalbimin içi.
Geçiyorum mevsim gibi kapından
Gözlerimde bulut, saçlarımda çiğ.

Necati Cumalı (1921–2001)

KARDA AYAK İZLERİ VAR

Karda ayak izleri var
Vurulup düştükleri yere kadar
Yüzleri tanınmayacak bir halde
Öldüğü yerde kalmış cesetleri

Onlar için hatıra yok
Saat durmuş
Onlar için değil
Yıldızlar ve bu gece
Onlar için değil gelen güneş
Artık onların yok
Uzak şehirlerde
Sevdikleri

Artık hepsi bitti
Açlık, susuzluk ve kin
Ne matara ne ekmek torbası lâzım
Ne silâh
Elbise ve düşen şapka da lüzumsuz
Artık üşümezler ki

En güzel ocak ateşleri
Artık ısıtamaz ellerini

İsimlerini en yakın tanıdık
Söylese işitmezler
Kurt mu, dost mu, düşman mı?
Bilmeyecekler baş uçlarına geleni
Artık ne tren, ne gemi
Onları getiremez bir daha

ІНФОРМАЦІЯ ПО АВТОРІВ

Сорокін Сергій Володимирович, декан факультету сходознавства Київського національного лінгвістичного університету (КНЛУ), завідувач кафедри мов і цивілізацій Близького та Середнього Сходу КНЛУ з 2005 по 2015 роки, кандидат філологічних наук (2002, тема дисертації: "Система мікросинтаксису турецької мови"), доцент (2004). Закінчив Київський національний університет імені Тараса Шевченка (1999). Автор понад 60 наукових і навчально-методичних праць, зокрема монографії "Турецька і українська мови в системі координат ВИД - ЧАС - МОДАЛЬНІСТЬ" (К., 2009), навчальних посібників "Читаймо та розмовляймо турецькою: практикум з усного і писемного мовлення (для студентів III курсу)" (К., 2005), "Практичний курс перекладу з турецької мови. Частина перша. Переклад газетно-інформаційних текстів" (К., 2010). Адреса електронної пошти: sergii.sorokin@yandex.ua.

Ксьондзик Наталія Миколаївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник. З відзнакою закінчила Московський державний інститут міжнародних відносин (1975), за фахом - спеціаліст із міжнародних відносин. У Київському національному лінгвістичному університеті працює з 1993 року на різних посадах: завідувача кафедри мов і цивілізацій Далекого Сходу, доцента кафедри східних мов і цивілізацій, доцента кафедри мов і цивілізацій Близького та Середнього Сходу. Захистила дисертацію на тему: "Турецька трудова імміграція в країнах Західної Європи: соціально-політичний аспект (60-ті – 70-ті роки)". Адреса електронної пошти: nataly53@ukr.net.

Підписано до друку 23.02. 2016 р. Формат 60x84 1/16
Папір друк. №1 Спосіб друку офсетний. Умовн. друк. арк. 16,52
Умовн. фарбо-відб. 16,63 Обл.-вид. арк. 16,63.
Тираж 50. Зам. № 16 -

Видавничий центр КНЛУ
Свідоцтво: серія ДК 1596 від 08.12.2003 р.

ПАТ "ВІПОЛ"
03151, Київ -151, вул. Волинська, 60.